

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

І.Я. Чугунов, О.В. Насібова

**ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Київ 2017

**Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ
заборонено**

УДК 364.35
ББК У261.5
Ч-83

Автори: І.Я. Чугунов, д-р екон. наук, проф.,
заслужений діяч науки і техніки України;
О.В. Насібова, канд. екон. наук

Рецензенти: І.Г. Лук'яненко, д-р екон. наук, проф., заслужений діяч
науки і техніки України (Національний університет
«Києво-Могилянська академія»);
Л.В. Лисяк, д-р екон. наук, проф.
(Університет митної справи та фінансів);
М.В. Тарасюк, д-р екон. наук, проф. (Київський
національний торговельно-економічний університет)

*Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного
торговельно-економічного університету
(протокол № 10 від 28 квітня 2016 р.)*

Чугунов І.Я.

Ч-83 Фінанси пенсійного забезпечення : монографія /
І.Я. Чугунов, О.В. Насібова. – Київ : Київ. нац. торг.-екон.
ун-т, 2017. – 248 с.
ISBN 978-966-629-815-0

У монографії розглянуто інституційні засади побудови фінансового забезпечення та регулювання пенсійного захисту населення. Розкрито сутність пенсійного забезпечення як складової соціального захисту населення. Визначено механізми фінансового управління пенсійною системою. Розвинуто основні засади посилення фінансової стійкості системи пенсійного забезпечення. Узагальнено та систематизовано досвід зарубіжних країн щодо функціонування фінансового забезпечення пенсійного захисту населення.

Для фахівців та наукових працівників, викладачів, студентів ВНЗ у галузі фінансів.

**УДК 364.35
ББК У261.5**

ISBN 978-966-629-815-0

© Чугунов І.Я., Насібова О.В., 2017
© Київський національний торговельно-
економічний університет, 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Теоретичні засади фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	7
1.1. Сутність фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	7
1.2. Інституційні засади побудови системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	27
1.3. Фінансовий механізм пенсійного забезпечення	44
Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	60
2.1. Становлення та формування системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	60
2.2. Функціонування системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення у радянський період	79
Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні	105
3.1. Державне фінансове забезпечення пенсійного захисту населення	105
3.2. Недержавне фінансове забезпечення пенсійного захисту населення	141
Розділ 4. Загальносвітові тенденції розвитку системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення	162
4.1. Фінансове забезпечення пенсійного захисту населення в країнах з розвинутою економікою	162
4.2. Фінансове забезпечення пенсійного захисту населення у країнах із трансформаційною економікою	182
Список використаних джерел	199
Додатки	225

ПЕРЕДМОВА

Посилення соціальних пріоритетів у суспільному розвитку вимагає створення виважених механізмів фінансового забезпечення соціального захисту населення, провідне місце в яких займає пенсійне забезпечення. Необхідність відповідної трансформації пенсійної системи є одним із основних завдань державної політики соціально-економічного розвитку в більшості країн світу, у тому числі й України. Це пов'язано з постійним зростанням вартості пенсійного забезпечення, спричиненим фактором «постаріння населення» та циклічністю економічних процесів. Існуюча пенсійна система завдяки негативному впливу на стан державних фінансів протягом останніх років перетворилася на суттєвий чинник, що впливає на стан економічної безпеки держави. Доктрина суспільної відповідальності та солідарної взаємодопомоги поступово інтегрується з індивідуальними накопичувальними механізмами, що здійснює певні коригування у суспільному консенсусі стосовно форм і розміру надання соціальної підтримки членам суспільства, які цього потребують. Зазначене зумовлює удосконалення діючих механізмів пенсійного захисту населення, пошук оптимальної моделі перерозподілу фінансових ресурсів і обґрунтування інноваційних підходів до формування універсальної системи пенсійного забезпечення, успішний розвиток якої позитивно вплине на подолання бідності та спричинить зростання рівня добробуту населення, гармонізуючи розвиток суспільства та економіки.

На рівень розвитку системи пенсійного забезпечення як складової фінансово-бюджетного та соціально-економічного регулювання, особливо в умовах трансформаційних перетворень, впливає низка факторів, у тому числі фінансово-економічні, соціально-демографічні, врахування яких надає можливість своєчасно забезпечити адаптацію діючої пенсійної системи до змін в економіці.

Розробка стратегії формування пенсійного забезпечення ґрунтується на побудові ефективної багаторівневої моделі пенсійної системи, яка має важливе значення в умовах прояву

економічної рецесії та інституційних перетворень, забезпечуючи розподіл між її складовими ризиків, пов'язаних зі змінами в демографічній ситуації, до чого більш чутлива солідарна система, та з коливаннями в економіці й на ринку капіталів, що більше відчувається у накопичувальній системі. За такого розподілу ризиків пенсійна система може бути більш фінансово збалансованою та стійкою, що забезпечить працівникам належний рівень доходів після виходу на пенсію. Важливим є поєднання ринкового механізму регулювання економіки і відповідного державного впливу в частині удосконалення бюджетно-податкової політики для підвищення фінансової стійкості пенсійної системи, забезпечення економічного зростання.

Для впровадження накопичувального рівня пенсійного забезпечення необхідний достатній рівень добробуту населення, економічна стабільність суспільства, стійкість національної валюти, відповідний рівень інфляції, що потребує наявності розвиненої фінансової інфраструктури, сукупності фінансових інструментів, перш за все, довгострокових, які мають можливість забезпечити дієвий інвестиційний процес. Крім того, має бути достатньо високий і стійкий рівень довіри населення до накопичувальної пенсійної системи, сприятлива демографічна ситуація та ефективна система оподаткування.

Досягнення європейських стандартів якості життя посилює роль та значення системи недержавного пенсійного забезпечення, яка є однією з альтернативних форм розвитку соціального захисту населення країни, оскільки вона не тільки здійснює додатковий пенсійний захист, а й спроможна задовольнити інвестиційні потреби реального сектору економіки, що потребує додаткового дослідження особливостей функціонування та тенденцій розвитку основних її суб'єктів.

Проблеми підвищення ефективності фінансового забезпечення пенсійного захисту населення зумовлюють проведення дієвих змін у фінансовій політиці країни, удосконалення механізмів державного управління соціально-економічного розвитку суспільства, а також необхідність визначення

теоретичних засад, напрямів розвитку та трансформації пенсійних відносин враховуючі загальносвітові тенденції розвитку соціального забезпечення.

У монографії висвітлено важливість підвищення ефективності функціонування пенсійного забезпечення як складової суспільного розвитку. Розглянуто передумови виникнення та еволюцію форм фінансового забезпечення пенсійного захисту населення. Розкрито сутність фінансового механізму пенсійного забезпечення у системі соціально-економічного розвитку країни, визначенні особливості функціонування пенсійної системи. Обґрунтовано доцільність здійснення фінансового регулювання пенсійного захисту населення застосовуючи ефективні фінансові інструменти пенсійного забезпечення, здатні підтримувати соціальну безпеку громадян, знижувати соціальні загрози у суспільстві, гарантувати застосування відповідальності до учасників процесу пенсійного забезпечення, дієво формувати фінансові ресурси пенсійної системи.

Визначено економічні взаємозв'язки між процесами формування фінансових ресурсів пенсійного фонду та обсягом і структурою валового внутрішнього продукту. Тенденція залежності доходів пенсійного фонду від величини оплати праці найманих працівників потребує застосування дієвих стимулів розширення основної бази для нарахування внесків до солідарної пенсійної системи, шляхом зменшення податкового навантаження, посилення паритетної участі роботодавців і застрахованих осіб, легалізації оплати праці. Підвищення результативності державної політики регулювання ринку праці та розробки ефективних механізмів збільшення обсягів оплати праці найманих працівників визначено як один із пріоритетних напрямів удосконалення фінансового забезпечення пенсійного захисту населення.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Сутність фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Зростання соціальних стандартів на етапі проведення структурних реформ в державі вимагають, щоб соціально-економічна політика країни щодо її реалізації була направлена на підвищення якості життя та загальнолюдських цінностей. Пріоритетами соціально-економічної політики держави є створення умов для розвитку трудового потенціалу населення, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації за рівнем доходів, підтримка незахищених верств населення. Це передбачає надійний соціальний захист громадян і належне пенсійне забезпечення, яке є одним із визначальних чинників суспільного добробуту.

Необхідною умовою забезпечення відповідного рівня суспільного добробуту є активна участь індивіда в економічних процесах країни. Проте існують чимало чинників, які ускладнюють можливість отримання кожною людиною потрібних доходів від праці, власності чи підприємницької діяльності впродовж усього життя. Складність забезпечення необхідного існування в період непрацездатності зумовлена недостатністю ведення інтенсивної трудової діяльності з різних причин, однією з яких є обмежена певним віком фізіологічна здатність працювати. До того ж, не завжди кожен індивід має здібності рівномірно розподілити зароблені кошти на весь час свого життя. На заваді постають як психологічні особливості різних людей, так і труднощі управління фінансами домогосподарств в умовах складності функціонування фінансових систем, інтенсивності їх трансформації.

Сучасне цивілізоване суспільство досягло такого рівня гуманності, коли за добробут кожного індивіда, який з певних причин не має змоги забезпечити необхідне існування, несе відповідальність спільнота, надаючи певну фінансову підтримку. Такий підхід спонукає посилення соціальних пріоритетів у функціонуванні економічної системи. При цьому фінансова підтримка незахищених верств населення відбувається через розподіл і перерозподіл створеної вартості завдяки фінансам. Таким чином, солідарна взаємодопомога у поєднанні з особистою відповідальністю є базовими принципами побудови цивілізованого суспільства.

З метою сприяння збалансованої реалізації цих принципів у різних країнах світу сформовані системи соціального захисту населення, провідне місце в яких займають системи фінансового забезпечення пенсійного захисту громадян. Пенсійне забезпечення – це не лише засіб нормальної життєдіяльності для значної кількості громадян, а й чинник досягнення гармонійного розвитку суспільства та регулювання економічного розвитку держави.

Визначаючи матеріальний добробут індивідів – учасників пенсійної системи, варто розмежувати призначення людини і держави у цьому процесі. Держава в сфері пенсійного забезпечення проводить відповідну фінансову політику, під якою розуміється діяльність, що передбачає цілісну сукупність правових, організаційних, адміністративних та інших заходів, спрямованих на ефективне багатоджерельне формування фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення, їх розподіл, раціональне використання, контроль відповідних фінансових потоків за допомогою державних і ринкових інститутів фінансової системи. Використовуючи відповідний фінансовий механізм пенсійного забезпечення, який повинен відповідати сучасним вимогам, органи державної влади можуть вирішувати проблеми, пов'язані з формуванням збалансованої системи методів, які забезпечуватимуть ефективну роботу всіх рівнів пенсійної системи.

З огляду на зазначене, зростає роль і значення фінансового забезпечення пенсійного захисту населення, що потребує перегляду ряду важливих теоретико-методологічних та організаційних засад функціонування, розробки практичних заходів щодо фінансового регулювання системи пенсійного забезпечення як у процесі реформування, так і в подальшому її функціонуванні. Дослідження сутності, складу, структури та специфіки дії системи пенсійного забезпечення дасть можливість зрозуміти процеси, пов'язані з акумуляцією фінансових ресурсів та їх перерозподілом на виплату пенсій, окреслити коло фінансових інструментів за допомогою яких відбувається сприяння виконанню пенсійною системою своїх функцій.

В умовах реформування системи пенсійного забезпечення виникає необхідність розвивати та удосконалювати категоріальний апарат, який використовується при визначенні загальноприйнятих понять у пенсійному законодавстві. Однією із центральних категорій є термін «пенсія» навколо якого тривають дискусії щодо характерних ознак, які повинні бути відображені в ньому, а також, у зв'язку з диференціацією пенсійного забезпечення за категоріями працівників варто виділяти видові поняття пенсії.

Поняття «пенсія», «пенсійне забезпечення», «пенсійні виплати» використовуються вже досить давно як у вітчизняній, так і в іноземній теорії та практиці, але аналіз наведених в економічній і юридичній літературі визначень свідчить про відсутність єдності у поглядах щодо трактування термінів.

Вперше слово «пенсія» знайдено у документах Паризької рахункової палати при царюванні Людовика XI у другій половині XV століття і було пов'язано з щорічним перерахуванням грошових коштів лондонським сановникам. «Пенсія» в перекладі з латинської «pensio» – «платіж». У XVIII–XIX столітті поняття «пенсія» трансформувалось в «емеритуру» (від латинської emeritus – заслужений, вислуга років) – спеціальна пенсія, яка виплачувалась увільненим у відставку державним службовцям з емеритальної каси, кошти якої

складались з обов'язкових відрахувань від платні державних службовців. В Україні на території Галичини до середини ХХ століття слово «емерит» було синонімічне слову «пенсіонер».

Неоднозначність розуміння поняття «пенсія» зумовлена складністю явища та наявністю різноманітних підходів у дослідженні категорії. Різноманітні визначення поняття «пенсія», які надаються у літературі, пов'язані з певними відмінностями залежно від того, скільки відмінних ознак цього виду соціального забезпечення покладено авторами в основу даного терміну (див. таблицю). Наприклад, якщо аналізувати літературу радянських часів, то багато авторів [2, 5, 6, 43, 50, 60, 70, 198, 239] розглядало питання про поняття пенсії і надавали йому визначення, виділяючи характерні ознаки, за радянським правом. Зокрема, Є.І. Астрахан, який в 1946 році вперше запропонував розгорнуте визначення поняття «пенсія», зазначав, що для пенсії характерна ознака періодичності виплат; пенсія є постійним і основним джерелом засобів існування для непрацюючого пенсіонера; це відкладена на час форма винагороди за минулу працю.

В.С. Андреев виділяв три ознаки надання пенсії: тим, хто працює або здійснює інший вид діяльності в інтересах соціалістичного суспільства і всього народу; надаються пенсії в старості і при непрацездатності замість винагороди за працю; із коштів національного доходу без будь-яких відрахувань із заробітної плати працівників.

На думку А.Д. Зайкіна, Р.І. Іванової пенсія має ознаку аліментарності («аліментація» від латинського *alimentum* – харчі, утримання); є основним джерелом засобів існування для непрацюючих пенсіонерів і пропорційна оплаті праці. І.В. Гуцин крім аліментарності зазначав, що виплата пенсії зумовлена певною тривалістю страхового стажу і її розмір залежить від сум заробітної плати, яку особа отримувала в період працездатності.

Порівняння ключових позицій поняття «пенсія» з метою його уточнення*

Джерело даних (автор, закон)	Ключові позиції						Розмір пенсії
	Суть пенсії	Отримувач пенсії	Умови надання пенсії	Платник пенсії (джерело фінансування виплат)	Зміст пенсії		
Є.І. Астрахан [198, с. 364]	Періодичні виплати	Громадяни	Старість, інвалідність, вислуга років, смерть годувальника	–	По принципу безоплатності, безеквівалентності	–	
В.А. Ачаркан [6, с. 58]	Грошове утримання	Громадяни	Втрата працездатності (постійна чи стійка), вікова ознака, вислуга років, інвалідність	Суспільні фонди споживання	За минулу працю чи іншу суспільно корисну діяльність	–	
Я.М. Фогель [239, с. 39]	Грошова форма матеріального забезпечення	Громадяни	Старість, інвалідність, непрацездатність, у разі втрати годувальника	Суспільні фонди споживання	По принципу безоплатності, безеквівалентності	Диференційовано, залежно від характеру і ступеня непрацездатності	
В.С. Андреев [2]	Особливий вид забезпечення	Громадяни	Старість, непрацездатність	Національний дохід	За минулу працю чи іншу діяльність в інтересах суспільства	–	

Продовження таблиці

Джерело даних (автор, закон)	Ключові позиції					Розмір пенсії
	Суть пенсії	Отримувач пенсії	Умови надання пенсії	Платник пенсії (джерело фінансування виплат)	Зміст пенсії	
А.Д. Зайкін [60]	Щомісячна (регулярна, періодична) грошова соціально-аліментарна виплата	Громадяни	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника	Суспільні фонди	За минулу суспільно корисну діяльність	Пропорційно з минулою оплатою труда
І.В. Гуцин [43, с. 40]	Щомісячні виплати аліментарного характеру	Громадяни	Старість, вислуга років, інвалідність, втрата годувальника	Держава, колгосп, фонди суспільного споживання	За минулу суспільно корисну діяльність	Залежно від колишнього заробітку та тривалості трудового стажу
Р.І. Іванова [70, с. 143]	Щомісячна грошова соціально-аліментарна виплата	Громадяни	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, вислуга років, особливі заслуги перед державою, втрата годувальника	Держава, громадські організації	За минулу суспільно корисну діяльність	Відповідно оплаті за працю
Є.М. Доброхотова, М.В. Філіпова, М.О. Янтураєва [50, с. 11]	Державна виплата (матеріальне забезпечення)	Громадяни	Втрата працездатності	Держава з пенсійного фонду	За минулу трудову та суспільно корисну діяльність	Порівняно з минулим заробітком

Продовження таблиці

Ключові позиції						
Джерело даних (автор, закон)	Суть пенсії	Отримувач пенсії	Умови надання пенсії	Платник пенсії (джерело фінансування виплат)	Зміст пенсії	Розмір пенсії
Закон України «Про загально-обов'язкове державне пенсійне страхування» [163]	Щомісячна виплата	Застрахована особа	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника	Держава з пенсійного фонду	–	Залежить від страхових внесків і страхового стажу
Д.А. Ніконов, А.В. Стремоухов, С.В. Крюков [133, с. 83], Г.В. Сулейманова [212]	Регулярна грошова виплата (з розрахунку на місяць)	Визначеним категоріям осіб	–	Соціальні фонди	–	–
Большой экономический словарь [20]	Регулярні грошові виплати	Громадяни	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника, вислуга років, особливі заслуги перед державою	–	–	–
О.Д. Василик [27]	Регулярні грошові виплати	Громадяни	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника	Держава, підприємства, недержавні пенсійні фонди	–	–

Закінчення таблиці

Джерело даних (автор, закон)	Ключові позиції						Розмір пенсії
	Суть пенсії	Отримувач пенсії	Умови надання пенсії	Платник пенсії (джерело фінансування виплат)	Зміст пенсії		
Френк Дж. Фабоцци [231]	Грошові виплати	Громадяни	Втрата годувальника	Держава, підприємства	Регулярні відкладені додаткові виплати	–	–
Б.Д. Гаврилишин [34]	Регулярні грошові виплати	Громадяни	Досягнення пенсійного віку, інвалідність, втрата годувальника	Держава, підприємства	–	–	–

* Джерело: складено за джерелами, наведеними у таблиці.

Як свідчать дані таблиці, наведені ключові позиції визначення «пенсії» досить схожі між собою, вказується на періодичність, регулярність, систематичність та інші характерні ознаки, притаманні пенсії, а також визначені життєві обставини, у зв'язку з якими виплачуються пенсії і джерела здійснення таких виплат. Але всі ці визначення, які були сформульовані за радянських часів, поступово змінювалися. Зникли ознаки аліментарності, безеквівалентності і безплатності трудової пенсії. З'явилися спроби зв'язати визначення пенсії з проблемами співвідношення заробітної плати і пенсії та з роллю пенсійного забезпечення як стимулятора економічного розвитку.

Проведення пенсійної реформи також вплинуло на трактування поняття «пенсія», яке набуло суттєвих змін, що відображено в чинному законодавстві і в економічній літературі останніх років. Згідно з розділом 1, ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія – щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених цим Законом [163]. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» визначає, що пенсійною виплатою є грошова виплата учасникові недержавного пенсійного забезпечення або його спадкоємцям, що здійснюється за рахунок накопичених у недержавному пенсійному фонді та облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку грошових коштів у випадках, передбачених цим Законом [170]. Законодавство трактує термін «пенсія» керуючись специфікою рівня пенсійної системи, для регулювання якого укладено відповідний законодавчий акт. Такі визначення не є універсальними, оскільки у них не відображені всі видові ознаки пенсій, які існують, зокрема, за вислугу років, соціальні пенсії та інші. Крім того, наявність великої кількості законодавчих документів (близько тридцяти), якими визначаються і регулюються

пенсійні виплати не передбачають загального визначення поняття «пенсії», тобто на законодавчому рівні універсальне визначення пенсії відсутнє. У економічній літературі, як правило, надається трактування окремих видів пенсій, а узагальнене визначення також відсутнє.

Слід зазначити, що запровадження страхового механізму в системі пенсійного забезпечення позначилося на сутнісному наповненні поняття «пенсія», яке можна трактувати як гарантовано збережена частина заробітку в разі настання непрацездатного віку або інших передбачених законом випадків, яка визначається особистою участю громадян у розвитку економіки країни за допомогою таких інструментів – страхового стажу і страхових внесків із заробітної плати (доходу) людини.

Розглядаючи підходи до розкриття сутності пенсійного забезпечення, необхідно визначити відсутність суттєвих розбіжностей на момент окреслення основних ознак такої економічної категорії як «пенсія». З огляду на сучасні процеси реформування пенсійної системи, пенсію можна розглядати як грошову виплату, яка призначається відповідно до встановлених державою правил громадянам, що досягли визначеного законодавством пенсійного віку або які набули спеціального стажу (вислугу років) встановленої тривалості, або яким встановлена інвалідність, або які втратили годувальника за рахунок коштів, асигнованих на ці цілі з державного бюджету, пенсійного фонду, накопичувального пенсійного фонду та з системи недержавного пенсійного забезпечення.

У соціально-економічному розумінні поняття «пенсія» являє собою спеціальну форму грошової виплати громадянам, що повинна адекватно відшкодовувати розмір заробітку чи іншого регулярного доходу від трудової чи іншої суспільно-корисної діяльності, що були втрачені з причин настання встановленого законодавством віку (старості), інвалідності, втрати годувальника або з інших підстав, передбачених законодавством.

Враховуючи досвід вчених високорозвинених країн, де вже багато років сповідаються такі теоретичні постулати щодо призначення пенсії, а саме: пенсія – це матеріальне забезпечення людини при настанні певних подій – страхових випадків, а не компенсація втраченого заробітку чи іншого доходу, можна стверджувати, що пенсія – це грошова виплата в разі настання страхового випадку, тобто відшкодування втрати працездатності у зв'язку з настанням пенсійного віку.

Отже, сутність понять «пенсія», «пенсійне забезпечення», «пенсійні виплати» змінювалась під впливом структурних економічних перетворень і може розглядатися як особлива форма грошової виплати громадянам, що поєднує фінансово-страхові і соціально-трудова властивості, у вигляді відшкодування втрати працездатності і неможливості отримання регулярного доходу від суспільно корисної діяльності в результаті настання соціального ризику.

Пенсія як економічна категорія являє собою грошові відносини з приводу вторинного розподілу валового внутрішнього продукту з метою формування фонду фінансових ресурсів для компенсації наслідків соціальних ризиків, які призводять до повної або часткової втрати заробітку та спричиняють зміни матеріального становища і пов'язаного з цим соціального статусу працівників, їх сімей.

Крім загального трактування поняття «пенсії» варто визначити видові ознаки, за якими класифікуються пенсії з урахуванням діючого законодавства для встановлення та розмежування джерел фінансування пенсійних виплат (рис. 1.1).

У сучасних умовах в Україні функціонує кілька систем пенсійного забезпечення. Вітчизняне пенсійне законодавство передбачає дві форми пенсійного забезпечення: обов'язкову, яка відіграє головну роль у забезпеченні громадян пенсійного віку і є базовою, і добровільну (додаткову), функціонування якої дає можливість збільшити розмір загальнообов'язкової державної пенсії.

ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Обов'язковість системи пенсійного забезпечення полягає у тому, що сам факт укладання трудового договору чи реєстрації особи як суб'єкта підприємницької діяльності породжує зобов'язання сплачувати визначені законодавством страхові внески незалежно від волі працівника чи роботодавця. Відповідно до пенсійного законодавства лише наявність у суб'єкта страхового (трудового) стажу є підставою виникнення права на трудову пенсію за державною програмою пенсійного забезпечення.

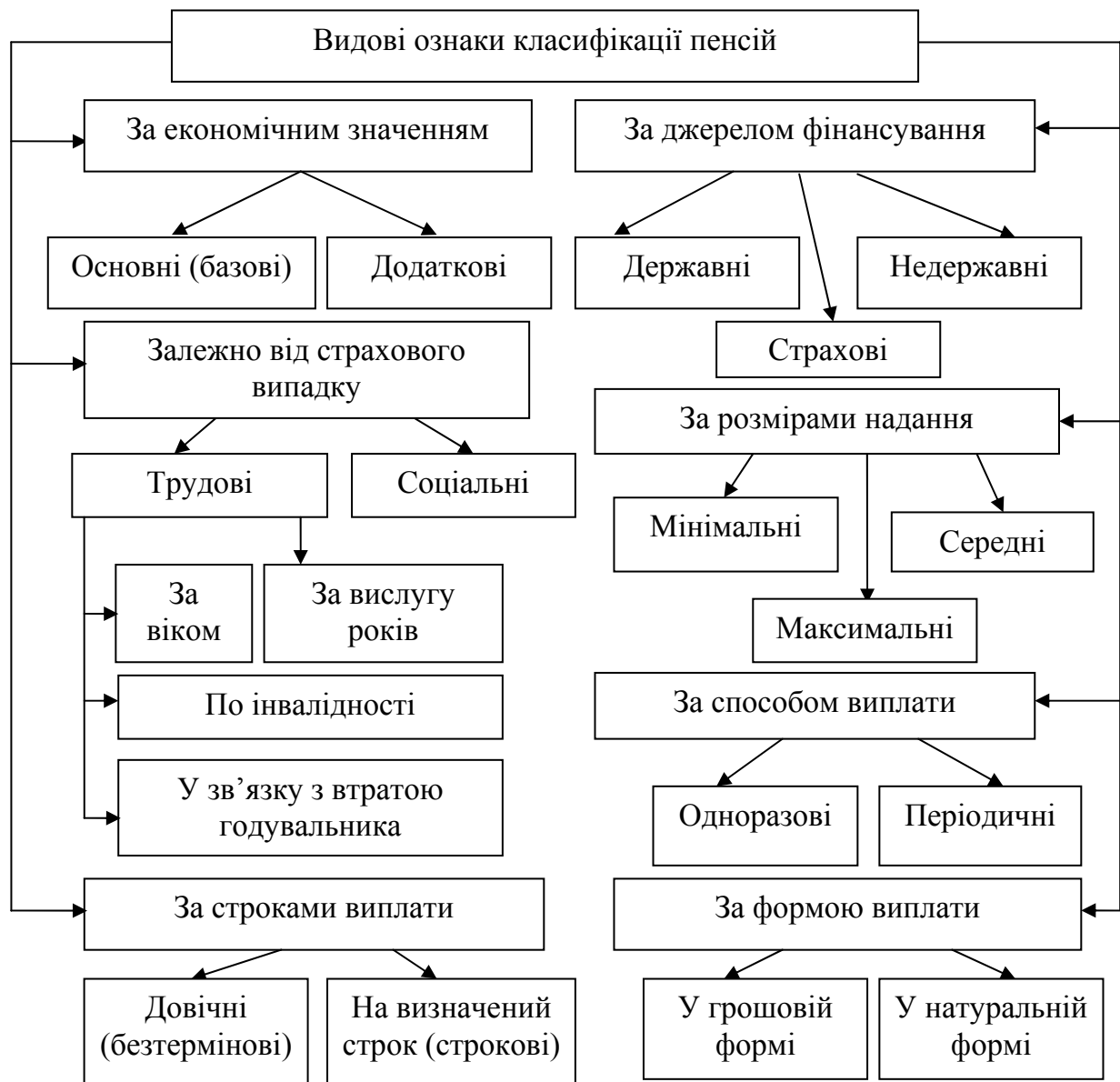

Рис. 1.1. Видові ознаки пенсійних виплат

Обов'язкова форма пенсійного забезпечення функціонує на засадах страхування, тобто пенсійне забезпечення реалізується через механізм пенсійного страхування. Це пов'язано зі застосуванням страхових принципів у формуванні і використанні коштів пенсійного фонду, які передбачають наявність взаємозв'язку між сплатою страхових внесків і розмірів одержуваних пенсій.

Обґрунтування принципу страхування було визначено сучасними вченими-економістами: О.Д. Василюком [27], В.М. Опаріним [135], С.І. Юрієм [255] та іншими. Так, О.Д. Василюк вважав, що забезпечення стабільного рівня життя населення у пенсійному віці можливо за рахунок пенсійного страхування, як основного виду страхування рент. «Страхування ренти передбачає виплату обумовленої договором суми у вигляді регулярних або періодичних виплат» [27, с. 295]. На думку вченого пенсійне забезпечення напряму залежить від фінансового становища в країні та інших внутрішніх і зовнішніх факторів. Тому в Україні, як і в інших країнах, поширюється і розвивається багатоканальна система пенсійного забезпечення, де поряд із державним функціонує добровільне пенсійне забезпечення.

В.М. Опарін розглядає класифікацію страхування за об'єктами. Так, об'єктом соціального страхування виступають працездатність і працевлаштування. Пенсійне страхування передбачає страхування працездатності на випадок її втрати, тобто при настанні пенсійного віку. Формою відшкодування є пенсія [135, с. 169].

С.І. Юрій, М.П. Шаваріна, Н.В. Шаманська [255] визначають страховий метод, який лежить в основі системи пенсійного забезпечення і полягає у внесенні в особливі фонди обов'язкових платежів суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів господарської діяльності та особами найманої праці, які працюють на умовах трудового договору, та використання державою цих коштів для матеріального забезпечення громадян.

На думку вчених В.І. Оспіщева, Л.І. Лачкова, О.П. Близняка та ін. страхування забезпечує раціональне формування і використання коштів, призначених для здійснення пенсійного забезпечення.

Відомий американський економіст-неокейнсианець Дж.Ю. Стиглиц розглядає пенсійне страхування як суспільний товар, яке держава нав'язує своїм громадянам в ім'я їхнього власного блага [210, с. 317]. Вчений стверджує, якщо суспільство не може надати підтримку людям похилого віку, які вчасно не турбувалися належним чином про забезпечення себе у старості, то з'являється підстава для примусового забезпечення їхнього існування після виходу на пенсію. Громадяни, які потурбувалися про свою старість, можуть побачити несправедливість у тім, що їм пропонують взяти на себе частину тягаря тих, хто мав можливість відповідно забезпечити свою старість, але був недостатньо передбачливим. З цієї точки зору пенсійне страхування розглядається як суспільний товар, особливістю якого є перекладання витрат, пов'язаних з не придбанням його індивідуумом, на інших. Страхування дедалі набуває більше ознак економічного блага, яким може скористатися як той, хто його оплатив, так і той, хто не хоче або не може оплатити це благо. Крім того, пенсійне страхування забезпечує умови для збереження достойного доходу працюючим і гарантування лише мінімального рівня забезпечення життєдіяльності громадян у інших випадках. Страхові механізми захисту окремих індивідів сприяють збільшенню індивідуальної відповідальності людини за свій добробут, реалізувати яку можливо через пенсійне страхування. Разом з тим, чим ефективніші механізми пенсійного страхування, тим вище частка трудового доходу, яка заміщується пенсійним страхуванням, а отже, слабкіші стимули до праці, а при повному заміщенні відбувається стимулювання виходити на пенсію навіть індивідуума з добрим здоров'ям і високою працездатністю. Постає проблема вибору між зменшенням соціальних ризиків, до яких відноситься настання непрацездатного віку, втрата годувальника та стимулами до праці.

Принцип страхування, який покладений в основу системи пенсійного забезпечення в Україні, має основні ознаки страхових відносин і ґрунтується на оцінці соціальних ризиків.

Дефініцію «соціальний ризик» як привід виникнення права на соціальне забезпечення, а отже, як чинник виникнення соціально забезпечувальних правовідносин, вперше запропонувала використовувати вітчизняний правознавець Н.Б. Болотіна [19, с. 39].

З розвитком держави і зміною проголошених нею цінностей змінювалися концептуальні підходи щодо поняття «соціального ризику». Його обґрунтовували Н. Вігдорчик [29], В. Догадов [51] та інші прихильники теорії соціального ризику. За їх трактуванням у особи виникає право на соціальне забезпечення у випадку настання обставини, яку суспільство визначає як правомірну підставу участі непрацюючого у розподілі колективного продукту.

Сучасні вчені, досліджуючи категорію «соціального ризику», зазначають, що це передбачена законодавством та визнана суспільством соціально-значимою обставина об'єктивного характеру, з настанням якої фізичні особи (члени їх сімей, утриманці) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового матеріального забезпечення [64, с. 35].

Оцінка соціального стану в Україні свідчить про те, що соціальні ризики досягли масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці держави. Мінімізувати або ліквідувати ризики, пов'язані з втратою засобів до існування, тобто соціальні ризики при виході на пенсію і забезпечити використання права кожного громадянина на соціальних захист у старості можливо завдяки ефективному функціонуванню фінансового механізму системи пенсійного забезпечення.

Функціонування пенсійного страхування пов'язане зі станом розвитку економіки, тому що за його допомогою відбувається перерозподіл грошових ресурсів у суспільстві.

Зміцнення економіки впливає на зростання доходів суб'єктів господарювання і, відповідно, на збільшення розміру страхових внесків до пенсійної системи, що підвищує її фінансову стійкість і спроможність здійснювати достатні пенсійні виплати. Водночас слід наголосити ще на одному важливому функціональному призначенні пенсійного страхування, а саме – пенсійне страхування забезпечує не лише грошові виплати у разі настання страхового випадку (пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника тощо), а й створює певні правові та економічні умови для стимулювання ефективної праці.

Варто зазначити, що система пенсійного забезпечення функціонує на основі поєднання принципу страхування і державного соціального забезпечення за принципом солідарності, який виявляється у двох напрямках. З одного боку, це солідарність поколінь, яка полягає у перерозподілі коштів від працездатних – непрацездатним, тобто працюючи сплачують частину свого заробітку (доходу) для утримання тих, хто втратив здатність до самозабезпечення під державні гарантії, що у разі втрати працездатності сучасне працездатне покоління також буде отримувати певне забезпечення на їх утримання працюючими на той час громадянами. З іншого – фінансування виплат пенсій і допомог здійснюється одночасно працівниками і роботодавцями, тобто застраховані і страхувальники несуть спільну відповідальність при сплаті страхових внесків.

Організаційно-правові форми недержавного пенсійного забезпечення (добровільні) можуть використовуватися для підвищення рівня грошового забезпечення понад той, який гарантує державна система обов'язкового пенсійного страхування.

Залежно від причин, що обумовлюють право на одержання пенсії, розрізняють різні види державних пенсій: трудові (пенсії за віком, пенсії по інвалідності, пенсії у випадку втрати годувальника, пенсія за вислугу років) та соціальні пенсії.

Право на пенсію за віком мають чоловіки і жінки після досягнення певного віку при наявності страхового стажу не менше 15 років. Пенсія по інвалідності виплачується у випадку настання інвалідності, яка викликає повну або часткову втрату здоров'я. У випадку втрати годувальника також виплачується пенсія непрацездатним членам родини померлого, що знаходилися на його утриманні. Окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком, виплачують пенсію за вислугу років. Соціальні пенсії виплачуються непрацездатним громадянам, що не мають права на трудову пенсію; розмір соціальних пенсій установлюється за категоріями у відсотках до мінімальної пенсії за віком, що гарантує громадянам мінімальний прожитковий рівень, незалежно від наявності виробничого стажу.

Державна пенсія має фіксований розмір або залежить від рівня попереднього заробітку пенсіонера. В цьому випадку, як правило, існують законодавчо встановлений граничний розмір заробітної плати з якої здійснюються пенсійні внески, а отже перевищення цього розміру заробітної плати не впливає на розмір пенсії та внесків. Таким чином, ті робітники, які відносяться до категорії високооплачуваних не мають можливості отримувати більшу пенсію, ніж інші, тобто їх пенсія становить менший відсоток від їх попереднього заробітку. Виникає необхідність створювати додаткові механізми формування пенсійного забезпечення для таких громадян.

Слід зазначити, що встановлений у Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» механізм нарахування пенсії за віком (дод. А) у певних відсотках до заробітку не завжди діє в повному обсягу. Розміри пенсій періодично корегуються окремими постановами Кабінетом Міністрів України.

Розмір пенсії за віком у відсотках до заробітку диференційований також залежно від умов праці. Працівникам, які мають право на пенсію на пільгових умовах у зв'язку з

зайнятстю на підземних роботах, а також на підземних і відкритих гірничих роботах і в металургії, пенсія призначається у вищому розмірі, тобто 80% від середнього заробітку шахтаря, але не менш як три розміри прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність (залежно від тривалості стажу). Максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність.

Пенсії по інвалідності призначаються в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату здоров'я внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання, а також загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства). Ці пенсії призначаються незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. В разі настання інвалідності в період проходження строкової військової служби, пенсія по інвалідності призначається незалежно від наявності страхового стажу. Законодавство про пенсійне забезпечення відрізняє два види пенсій з інвалідності залежно від причин інвалідності: пенсії з інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання; пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства).

Підставою для призначення пенсії з інвалідності, на відміну від пенсії за віком, є чітко виражена непрацездатність громадянина. Це означає, що пенсія з інвалідності призначається лише тільки після перевірки та оцінки медичним органом стану здоров'я індивідуальної працездатності людини. Зі встановленням інвалідності пов'язане виникнення права на пенсію.

Розміри пенсій з інвалідності (внаслідок трудового каліцтва, професійного чи загального захворювання) встановлюються в однаковому процентному відношенні до заробітку і залежить від ступеня втрати працездатності (групи інвалідності) й заробітку. Крім того, на розмір пенсії впливають і деякі інші обставини (умови праці, сімейний стан, потреба в постійному сторонньому догляді). Так, пенсії інвалідам I групи призначаються в розмірі 100% пенсії за віком; II групи – 90% і III групи – 50% пенсії за віком.

Коло осіб, які мають право на пенсію з інвалідності, аналогічний законодавчо визначеному колу осіб, які забезпечуються пенсіями за віком. Втім, як і стосовно до призначення пенсії за віком, законодавством передбачаються особливості, що відображають специфіку (військовослужбовці офіцерського складу; осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ; осіб, які постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи; громадян, які стали інвалідами у зв'язку з виконанням громадянського обов'язку та ін.).

Право на пенсію в разі втрати годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні. При цьому дітям пенсії призначаються незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Коло непрацездатних членів сім'ї визначене законодавством.

Пенсії за вислугу років встановлюються окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком. Коло осіб, які мають право на пенсію за вислугу років, також визначене законодавством, де визначено чотири категорії громадян: військовослужбовці та службовці (працівники) органів внутрішніх справ; працівники цивільної авіації та льотно-виробничого складу; державні службовці, судді, працівники прокуратури і митних органів; окремі категорії працівників (спеціалістів) інших галузей економіки (працівники освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, спортсмени, артисти тощо).

Соціальні пенсії призначаються і виплачуються непрацюючим громадянам, крім інвалідів з дитинства, при відсутності права на трудову пенсію: інвалідам I і II груп, у тому числі інвалідам з дитинства, а також інвалідам III групи; особам, які досягли встановленого законодавством віку; дітям – у разі втрати годувальника; дітям-інвалідам до 16 років. Перелік медичних показань, що дають право на одержання соціальної пенсії на дітей-інвалідів віком до 16 років, визначається в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Крім державних пенсій, згідно з законодавством, громадяни мають право отримувати пенсії з недержавних пенсійних установ. Умови та порядок недержавного пенсійного забезпечення встановлюється за пенсійними схемами, а розміри пенсійних виплат визначаються, виходячи з сум пенсійних коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду, тривалості виплати та формули розрахунку величини пенсії.

Визначаючи сутність і значення пенсійного забезпечення, необхідно розглядати його як самостійну фінансову систему і як складову інституцію фінансової системи країни.

До показників, які характеризують рівень розвитку пенсійного забезпечення і його якості як самостійної пенсійної системи країни відносять: законодавче визначене коло осіб, які мають право на пенсійне забезпечення (пільгові пенсії, пенсійний вік тощо); збалансованість пенсійної системи, тобто можливість довгострокового пенсійного забезпечення в умовах впливу зовнішніх факторів; собівартість пенсійної системи, а саме, витрати, пов'язані з її діяльністю; захищеність пенсійної системи – економічні та юридичні механізми, які забезпечують мінімізацію несприятливих факторів, пов'язаних з ухиленням від сплати страхових внесків і розкраданням коштів; джерела фінансування пенсійних виплат і ставки внесків у пенсійну систему; пенсійну формулу, види і умови надання пенсій, розміри пенсійних пільг, рівень зворотного впливу пенсійної системи на соціально-економічний розвиток країни.

Можливості держави, пов'язані з перерозподілом фінансових ресурсів до пенсійної системи і впливом на характер і якість пенсійного забезпечення знаходяться поза системою пенсійних відносин і відносяться до показників зовнішнього характеру, тобто визначають систему пенсійного забезпечення як складову систему державних фінансів. Слід зазначити, що дієздатність та ефективне функціонування пенсійної системи в Україні значною мірою визначається ступенем впливу бюджетної, податкової політики, демографічної ситуації, які мають бути взаємоузгодженими та збалансованими при розробці стратегії формування пенсійного забезпечення. Для економічної стабільності та соціальної ефективності пенсійної системи необхідно враховувати довгострокові демографічні процеси та середньострокові макроекономічні тенденції.

Зовнішні фактори відіграють головну роль у розробці стратегії формування пенсійного забезпечення, тому що, наприклад, зниження ВВП на душу населення у результаті макроекономічних, політичних, демографічних проблем одночасно несприятливо впливають на якість пенсійного забезпечення населення в Україні.

1.2. Інституційні засади побудови системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Пенсійному забезпеченню, яке в сучасних умовах потребує трансформації в напрямі максимальної відповідальності вимогам ринкової економіки, належить провідна роль в системі соціального захисту населення, як основної його форми і ґрунтується та забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел фінансування. Необхідність утворення і функціонування цієї системи зумовлена наявністю громадян, які в силу різних обставин не мають можливості забезпечувати собі гідне існування або ця можливість істотно обмежена, тобто громадян, котрі не беруть участі у суспільно корисній праці, а тому не можуть утримувати себе за рахунок заробітної плати (доходу).

Регулювання системи пенсійного забезпечення населення здійснюється на основі міжнародних конвенцій Міжнародної організації праці, які є набором певних критеріїв для внесення змін до національного законодавства. Зокрема, Конвенція МОП № 102 від 28 червня 1952 року визначає дев'ять видів соціального забезпечення, які включають право на пенсію за віком, у випадку втрати годувальника, по інвалідності (внаслідок загального захворювання), у зв'язку із нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням, допомогу у разі хвороби, вагітності та пологів, безробіття, сімейну та медичну допомогу. Держави, що ратифікували зазначену Конвенцію, повинні обов'язково включити її положення до своїх законодавчих актів і мати як мінімум три види пенсій, а також зобов'язуються у відповідних випадках встановити норми мінімальних розмірів пенсій.

Таким чином, у тій чи іншій державі функціонують пенсійні системи, які являють собою різноманітні фінансові інститути та установи, що здійснюють пенсійне забезпечення населення в країні. Одні елементи цієї системи суворо обов'язкові, інші обов'язкові з правом вибору із декількох альтернатив.

Для забезпечення стабільності соціального захисту населення державна політика вимагає створення пенсійної системи, яка покликана стимулювати здійснення пенсійних заощаджень, забезпечити істотне підвищення рівня доходів пенсіонерів, максимізувати залежність пенсійних виплат від персоніфікованих внесків застрахованих осіб, посилити мотивацію до праці та легалізацію заробітної плати, створити ефективнішу та більш дієву систему адміністративного управління в пенсійному забезпеченні.

З метою удосконалення функціонування пенсійної системи і виконання цих завдань, була започаткована пенсійна реформа, сутність якої полягає у поступовій зміні солідарної системи пенсійного забезпечення на накопичувальну систему за страховим принципом, тобто скільки людина сплатить внесків на пенсійне страхування, стільки й отримає пенсії за віком. Для цього була впроваджена трирівнева пенсійна система (рис. 1.2).

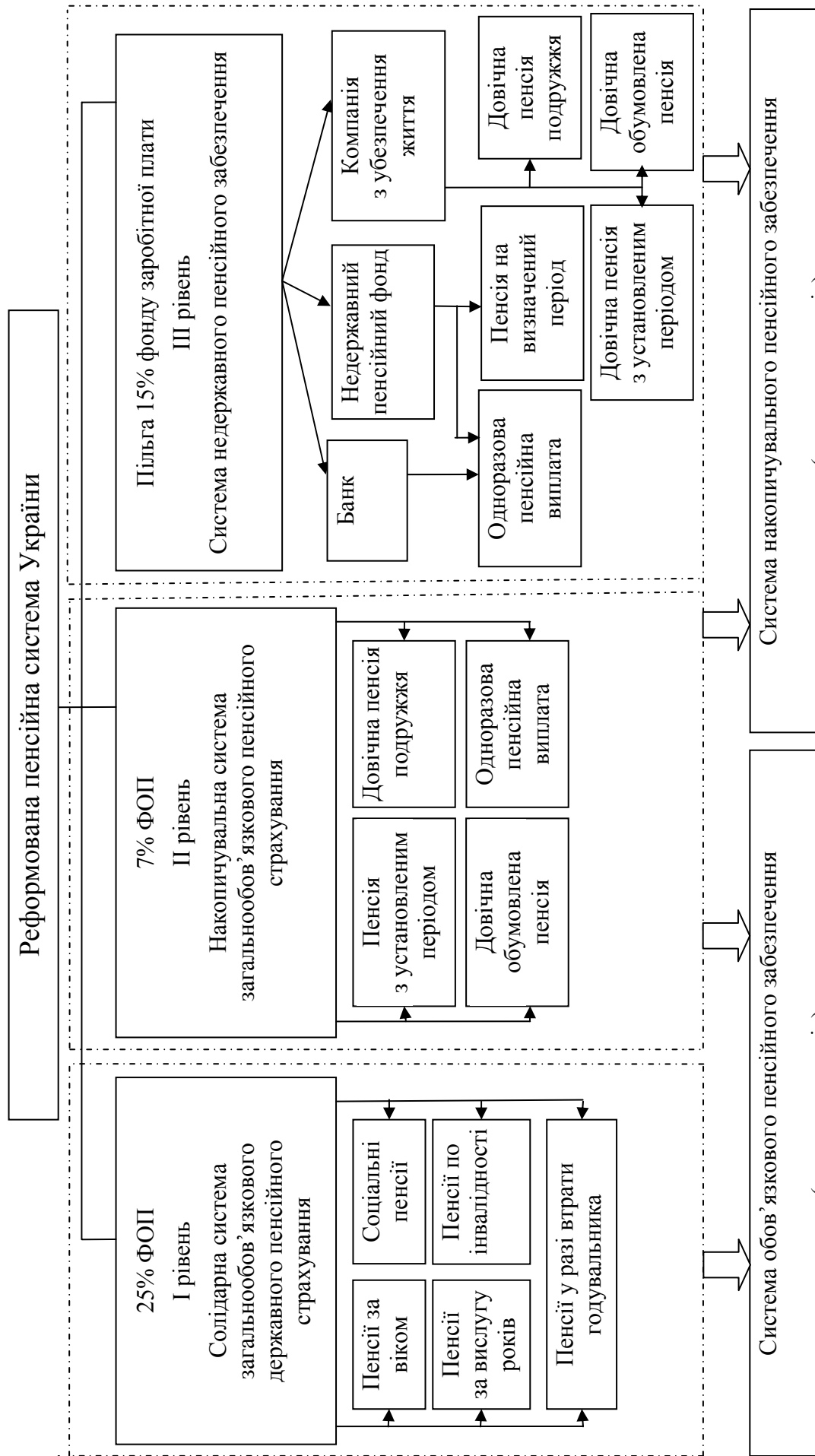

Рис. 1.2. Система пенсійного забезпечення України

Джерело: складено на основі законодавства [163, 170].

Функціонування всіх трьох рівнів повинно було розширити можливості для підвищення добробуту людей та економічного зростання в Україні. В основу пенсійної реформи було покладено конституційні та законодавчі засади соціального страхування та пенсійного забезпечення, передбачені Конституцією України, Концепцією соціального забезпечення населення України, Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та ін.

Як зазначено на рис. 1.2, пенсійна система України має три рівня, що відповідає законодавству, яке є правовою основою для функціонування пенсійної системи та базою для фінансового регулювання та розв'язання наявних проблем системи пенсійного страхування держави, а саме: збалансування демографічних та економічних ризиків у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування шляхом удосконалення солідарної системи та запровадження накопичувального фонду, створивши, таким чином, міцну основу для фінансової стійкості системи; звільнення солідарної системи пенсійного страхування від «не властивих» для неї виплат та використання звільнених таким чином коштів Пенсійного фонду України для поступового збільшення розміру пенсій в цій системі; для працюючих громадян – забезпечення більш високого рівня життя; створення правової бази для інститутів, які працюють у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; створення стимулів для здійснення обов'язкових пенсійних заощаджень, зростання реальної заробітної плати, поліпшення стану сплати пенсійних внесків та забезпечення додаткових умов для стимулювання відтоку коштів з «тіньового» сектору економіки; забезпечення більш справедливого та цільового використання коштів системи пенсійного страхування; забезпечення формування нових джерел інвестиційних ресурсів для інвестування реального сектору економіки; створення умови для додаткового стимулювання розвитку ринку капіталів, здешевлення кредитів та підвищення ліквідності фондового ринку; будівництва системи пенсійного забезпечення в країні на основі апробованих у світовій практиці принципів і механізмів; зробити ще один крок до гармонізації законодавства України та законодавства Євросоюзу.

Важливим і новим кроком у реформуванні пенсійної системи є безпосередня участь застрахованого в формуванні майбутньої пенсії. Встановлена законодавством нова формула обчислення пенсій передбачає розширення періоду врахування заробітку при визначенні їх розмірів та зарахування до страхового стажу лише тих періодів, за які сплачено страхові внески до пенсійного фонду. Розмір пенсії конкретній особі визначається диференційовано з урахуванням стажу роботи і заробітку. Уряд зобов'язується забезпечувати щорічне проведення індексацій пенсійних виплат, а також їх підвищення з урахуванням темпів зростання середньої заробітної плати в Україні.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни діючими є два рівні пенсійної системи – це перший та третій рівень пенсійного забезпечення. Для запуску другого рівня та розвитку третього необхідно створити певні фінансово-економічні умови.

Перший рівень – солідарна система – ґрунтується на засадах солідарності й субсидіарності та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Реформа солідарної системи передбачає: охоплення системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування усіх працюючих громадян; запровадження нової формули нарахування пенсій, що передбачає розширення періоду врахування заробітку при визначенні розмірів пенсій (на підставі даних системи персоніфікованого обліку внесків), зарахування до страхового стажу періодів, за які сплачено страхові внески та ставить майбутній розмір пенсії залежно від величини заробітку, з якого сплачувались пенсійні внески, і страхового стажу, протягом якого вони сплачувались; можливість більш пізнього виходу на пенсію з підвищенням розмірів пенсій від 0,5% за кожний повний місяць страхового стажу після досягнення пенсійного віку у разі відстрочення виходу на пенсію на строк до 60 місяців, до 0,75% понад 60 місяців. Крім того, у разі відстрочки часу виходу на пенсію збільшиться період, протягом якого особа сплачуватиме

внески до Пенсійного фонду України, а значить, і розмір її пенсії буде вищим. Вирішення цього питання буде особистою справою кожного громадянина і залежатиме виключно від його готовності «працювати на самого себе», тобто законом закладено економічно стимулюючий підхід до більш пізнього виходу на пенсію; розмежування джерел фінансування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами.

Таким чином, перший рівень становить солідарну систему пенсійних виплат з поточних надходжень до Пенсійного фонду України, внески до якої сплачуються усіма працюючими громадянами країни та їх роботодавцями. За рахунок цих коштів і виплачуватимуться пенсії та встановлюватиметься мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам. Особам, які матимуть малий страховий стаж та/або розмір заробітку, з якого сплачувались страхові внески, а отже, низькі розміри пенсій, передбачається надання цільової соціальної допомоги, що дасть змогу забезпечити їм доходи на рівні мінімальних соціальних стандартів в Україні, які будуть встановлені, виходячи з фінансових можливостей державного бюджету та пенсійного фонду.

Другий рівень системи пенсійного забезпечення – це накопичувальна система державного пенсійного страхування, що ґрунтується на засадах обов'язкового накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом. Цей рівень пенсійної системи не запрацював у зв'язку з відсутністю необхідної нормативної бази та фінансово-економічних умов в економіці.

Створення Накопичувального пенсійного фонду є важливим фактором нової пенсійної системи. У Законі не зазначена точна дата запровадження накопичувальної системи, однак визначені умови, після виконання яких може бути прийнятий закон про створення Накопичувального фонду та запровадження перерахування страхових внесків до цього фонду [173, 177].

Перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду буде здійснено в разі одночасного підвищення заробітної плати застрахованому та лише після виконання таких умов: забезпечення виплати пенсій у солідарній системі в розмірі на рівні прожиткового мінімуму; збалансованості бюджету Пенсійного фонду України відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку; створення інституційних компонентів функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування, у тому числі повного впровадження системи персоніфікованого обліку та створення системи автоматизованого звітування щодо стану накопичувальних пенсійних рахунків застрахованих осіб з урахуванням стану пенсійних активів; створення програмно-технічного комплексу для системи збирання страхових внесків до Накопичувального фонду, сумісного з системою електронних переказів банків; прийняття законодавчих актів, необхідних для функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування; призначення всіх членів ради Накопичувального фонду; проведення тендерів та укладання договорів із компаніями з управління активами, зберігачем та аудитором Накопичувального фонду; набуття досвіду роботи системи недержавного пенсійного забезпечення; забезпечення фінансування з державного бюджету втраченої частини страхових коштів у солідарній системі у зв'язку з перерахуванням частини страхових внесків до Накопичувального фонду.

Законом визначено, що розмір відрахувань до Накопичувального фонду не може перевищувати 7%. Формуватиметься він насамперед за рахунок обов'язкових страхових внесків та інвестиційного доходу, який створюватиметься завдяки інвестуванню та розміщенню коштів Накопичувального фонду з метою отримання прибутку на користь застрахованих осіб і суми пені, що нараховуватимуться за несвоєчасну сплату обов'язкових страхових внесків до цього фонду. У свою чергу, сукупний інвестиційний дохід формуватиметься за рахунок: прибутку, отриманого від інвестування пенсійних активів Накопичувального фонду; процентів, які нараховуватимуться

на пенсійні активи, розміщені на банківських депозитних рахунках; доходу від інших видів інвестування, дозволених законодавством.

Важливо те, що страхові внески до Накопичувального фонду та інвестиційний дохід, отриманий від їх інвестування, не будуть підлягати оподаткування, що виступає додатковим стимулом для збільшення власних доходів населення.

За рахунок коштів, акумульованих у Накопичувальному фонді та перерахованих до обраної застрахованою особою страхової організації будуть виплачуватись такі види довічних пенсій: пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя. Пенсія з установленим періодом буде здійснюватись щомісячно протягом життя пенсіонера, але не менше ніж протягом 10 років із дня її призначення. У разі смерті пенсіонера до закінчення цього періоду право на отримання призначеної довічної пенсії матимуть спадкоємці померлої особи – визначені у договорі страхування довічної пенсії або визначені відповідно до законодавства. Довічна обумовлена пенсія буде здійснюватись також щомісячно протягом життя пенсіонера. Тільки у цьому разі питання про успадкування коштів спадкоємцями вирішуватиметься залежно від того, чи є залишок коштів на момент смерті особи, яка отримувала таку пенсійну виплату. Тобто якщо сума отриманих пенсійних виплат пенсіонером менша, ніж сума перерахованих страхової організації коштів на момент укладання договору про страхування довічної обумовленої пенсії, то різницю між сумою вартості такого договору та фактично виплаченою пенсіонером сумою буде виплачено спадкоємцям. Довічна пенсія подружжя призначатиметься на подружжя. У разі смерті одного із подружжя пенсія буде оплачуватись другому із подружжя. Довічні пенсії будуть обчислюватись актуаріями. При цьому буде врахована вартість оплаченого договору страхування довічної пенсії, майбутній (очікуваний) інвестиційний дохід, забезпечуваний страховою організацією, середня для чоловіків і жінок тривалість життя та адміністративні видатки страхової організації.

Вже зараз можна сказати, що із накопичувальної системи додатково до пенсії із солідарної системи застрахований зможе отримати від 15 до 30% від заробітної плати; одноразова пенсійна виплата у разі, якщо сума належних застрахованому на момент набуття права на пенсію коштів, акумульованих у Накопичувальному фонді не досягатиме мінімальної суми коштів, яка необхідна для оплати довічної пенсії, особа матиме право на отримання одноразової виплати [163].

Якщо застрахований, який брав участь у Накопичувальному фонді, визнаний інвалідом I або II групи і отримує право на пенсію по інвалідності, то належні йому пенсійні кошти, акумульовані у Накопичувальному фонді, за вибором цього застрахованого, він може отримати у вигляді одноразової виплати (це стосується і випадку, коли накопичених коштів вистачає для оплати договору страхування довічної пенсії) або ж залишити ці кошти у Накопичувальному фонді та використати їх на оплату договору страхування довічної пенсії після досягнення пенсійного віку. Якщо ж особа, яка брала участь у Накопичувальному фонді, визнана інвалідом III групи, то належні їй пенсійні кошти залишатимуться у Накопичувальному фонді до досягнення цією особою пенсійного віку та можуть бути використані на оплату договору страхування довічної пенсії, а в разі недостатності їх для оплати такого договору – на отримання одноразової виплати.

У разі смерті застрахованого до досягнення ним пенсійного віку належні йому пенсійні активи, акумульовані у Накопичувальному фонді, успадковуватимуться в порядку, визначеному Цивільним кодексом України, якщо застрахований не визначив конкретних осіб, які мають право на їх отримання. Застрахований матиме право у будь-який час визначити конкретних осіб, які мають право на отримання належних йому коштів в разі його смерті, та визначити, в яких частках повинні бути розподілені між ними зазначені кошти.

Особи, які не досягли пенсійного віку і мають право на отримання у спадщину належних померлій особі коштів, можуть не отримувати ці кошти одноразово, а подати заяву про спрямування їх на свій накопичувальний пенсійний

рахунок у Накопичувальному фонді, у такому разі зазначені кошти не будуть оподатковуватись. У разі відсутності у померлої особи спадкоємців належні їй кошти, акумульовані у Накопичувальному фонді, враховуються у складі інвестиційного доходу цього фонду, про що робиться позначка в її персональній обліковій картці в системі персоніфікованого обліку та надається повідомлення зберігачу.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, яку було запроваджено як додаткову до солідарної та накопичувальної складових державного пенсійного забезпечення в Україні, ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством [170]. Система недержавного пенсійного забезпечення заслуговує особливої уваги, оскільки саме за рахунок ефективного функціонування цієї системи у громадян виникає можливість створити більше заощадження на старість.

Суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення визначено: недержавні пенсійні фонди, яким надано право здійснювати «повний цикл» недержавного пенсійного забезпечення з моменту прийняття пенсійних внесків до моменту здійснення пенсійних виплат (виключаючи виплату довічної пенсії); банки, які уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків; компанії з ubezpieчення життя, що уклали договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті.

Слід зазначити, що недержавний пенсійний фонд – це фінансова установа нового типу, яка працює виключно для пенсійного забезпечення громадян і відіграє домінуючу роль серед суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення. Діяльність недержавних пенсійних фондів ґрунтується на принципах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень. Фонд залучає пенсійні внески вкладників, інвестує кошти з метою їх захисту від інфляції та примноження, а пізніше здійснює пенсійні виплати учасникам за рахунок накопичених пенсійних активів.

У вітчизняній економічній науці донедавна недостатньо приділялася увага недержавному пенсійному забезпеченню. Це спричинено насамперед майже повною відсутністю самого об'єкта дослідження. На пострадянському просторі найбільшого розвитку як теоретичні, так і практичні розробки у сфері недержавного пенсійного забезпечення досягли у Росії та Казахстані. Ці країни першими почали впроваджувати третій рівень пенсійного забезпечення. Сьогодні такі фінансові інституції в Україні, як недержавні пенсійні фонди, лише створюються, і хоча кількість з кожним роком збільшується, але активи ще не набули значних розмірів через відносно короткий термін діяльності та слабкі охоплення потенційних учасників. Виникає необхідність заздалегідь прогнозувати та вивчати вплив недержавних пенсійних фондів як на економічну систему в цілому, так і на окремі її ланки. Це пов'язане насамперед з тим, що пенсійна політика явно показує наслідки через десятиріччя, коли вкладники досягають пенсійного віку і стає зрозумілим, чи досить накопичень для забезпечення їхніх потреб у належних обсягах.

Основним мотивом для участі фізичних і юридичних осіб у недержавних пенсійних фондах є можливість заощаджувати кошти. Фізичні та юридичні особи, прагнучи збільшити нагромадженні кошти, можуть здійснювати внески до недержавних пенсійних фондів і збільшувати ці кошти за рахунок інвестиційної діяльності. Також основними причинами участі у недержавному пенсійному фонді слід вважати – для працівника – часткове фінансування роботодавцем витрат на утворення майбутньої пенсії, у зв'язку з чим вигідніше брати участь у недержавному пенсійному фонді, ніж фінансувати додаткову пенсію з власних доходів; для роботодавця – вкладника корпоративного недержавного пенсійного фонду переваги підлягають не тільки у посиленні впливу на персонал через недержавне пенсійне забезпечення, а й можливість внутрішнього кредитування (інвестування) за рахунок пенсійних резервів недержавних пенсійних фондів.

Отже, участь у недержавному пенсійному фонді працівника дає йому можливість: отримати додаткову пенсію, яка за розміром може значно перевищувати пенсію з солідарної системи; формувати свої пенсійні накопичення не за рахунок власних коштів, а за рахунок пенсійних внесків, що сплачуються до недержавних пенсійних фондів за рахунок інших осіб (зокрема, роботодавця); якщо пенсійні внески здійснюються роботодавцем, їх можна вважати додатковою оплатою праці, крім заробітної плати; самостійно впливати на розмір своїх пенсійних накопичень шляхом самостійного здійснення пенсійних внесків; можливість перерозподілити дохід в середині родини з оптимізацією сплати податку на доходи фізичних осіб шляхом здійснення пенсійних виплат на користь свого подружжя, дітей, батьків.

Участь роботодавця у недержавному пенсійному фонді розширює та посилює систему соціального захисту працівників підприємств; створює для працівників підприємства можливість отримати додаткову пенсію; посилює позитивний імідж роботодавця; є додатковим стимулом для роботи на такому підприємстві; пропозиція різноманітних умов пенсійного забезпечення є інструментом управління кадрами та може слугувати перевагою у випадку конкуренції на ринку робочої сили; створює довгостроковий інвестиційний ресурс у формі пенсійних активів, що можна використовувати відповідно до вимог законодавства на задоволення інвестиційних потреб підприємства; дозволяє оптимізувати витрати на оплату праці.

Недержавне пенсійне забезпечення будь-якої форми пов'язане з укладанням договорів, строк дії яких часто становить 30 і більше років і умови яких (наприклад, розмір платежів) визначені на весь цей строк. На відміну від страхових полісів, які відновлюються щорічно та при цьому звичайно можна змінити розмір річного страхового платежу, довгострокові зобов'язання, котрі бере на себе компанія з убезпечення життя, потребують надзвичайної обережності в актуарних розрахунках при визначенні умов убезпечення та цінової політики, а також при періодичній оцінці зобов'язань, які виникають.

Крім цього, дуже важливо забезпечити достатність активів, які покликані покривати довгострокові зобов'язання компанії з забезпечення життя, для своєчасного виконання цих зобов'язань у повному обсязі (відповідність активів і зобов'язань).

Умовами забезпечення надійності системи недержавного пенсійного забезпечення мають бути: по-перше, уряд мусить розглядати систему недержавного пенсійного забезпечення як засіб забезпечення її учасників достатніми доходами від пенсійних внесків за мінімального ризику. Тобто система недержавного пенсійного забезпечення має передбачати захист учасників як і від втрат, що можуть бути завдані через нерозумне використання коштів недержавними пенсійними фондами, так і від зловживань засновників фондів; по-друге, завдання урядових регулятивних органів полягає у недопущенні таких людей до пенсійної системи. У разі, коли такі фонди будуть створені, треба оперативно виявляти бажаючих нечесно використати пенсійні накопичення й усунути їх від цієї діяльності з мінімальними втратами для учасників фондів.

Також виникає необхідність працювати над урегулюванням спірних питань законодавчої бази, яка діє в Україні і тільки після цього можливо поступово створити оптимальні та конкурентні умови співіснування всіх суб'єктів ринку, що в межах держави, виконуючи функцію захисту населення, дасть змогу знизити навантаження на видаткову частину бюджету, зменшити витрати держави на соціальне забезпечення громадян та зосередити увагу на менш захищених прошарках населення.

Солідарна пенсійна система забезпечить мінімальні, але гарантовані пенсії і захист літніх людей від бідності, а для безпечного заощадження та участі у накопичувальній системі треба створити умови. Ті громадяни, які хочуть і можуть зробити більші заощадження коштів на старість, братимуть участь у добровільній (додатковій) накопичувальній системі. У рамках такої системи фінансуються дострокові пенсії. При цьому кожен громадянин повинен мати змогу обрати ту форму заощаджень, якій він найбільше довіряє.

Слід зазначити, що кожний рівень пенсійної системи України має свої недоліки та переваги і тільки ефективне функціонування всіх рівнів забезпечить подальший розвиток пенсійної системи України. Перший рівень – солідарна пенсійна система діє на основі перерозподілу коштів від працездатних громадян непрацездатним і гарантує отримання мінімального розміру пенсії. Одна із головних переваг солідарної пенсійної системи перед приватним пенсійним страхуванням полягає в тому, що виплати індексуються – їхній розмір підвищується відповідно до рівня інфляції. Для України це є важливою перевагою, оскільки в історії соціально-економічного розвитку держави були випадки, коли була гіперінфляція, і тягар хоча б часткового індексування пенсійних виплат було цілковито перекладено на працююче населення.

Головною перевагою солідарної пенсійної системи є її простота, проте багато дослідників вказують на те, що принцип солідарності, якій лежить в основі розподільчого методу, ставить індивіда залежно від держави і знімає відповідальність за забезпечення власної старості, зменшує стимули до праці та накопичення капіталу. Ця система несправедлива і в страховому аспекті, тому що не в змозі гарантувати відшкодування внесків працівника до пенсійного фонду, а в деяких випадках не здатна забезпечити достатній рівень існування пенсіонерів. Разом з тим, в періоди економічного росту і підвищення доходів працівників, виникає можливість збільшувати рівень пенсійного забезпечення, а в період інфляції зберігається пропорція між реальною заробітною платою і розміром пенсії.

Важливо відмітити, що солідарна пенсійна система уразлива до демографічних змін, наповнення її необхідними коштами залежить від рівня зайнятості населення працездатного віку, а розмір пенсійних виплат зменшується при збільшенні тривалості життя населення. Здійснення внесків до першого рівня пенсійної системи України, згідно з законодавством, відбувається з урахуванням встановлених обмежень щодо розміру заробітної плати, з якої сплачуються пенсійні внески,

що є негативним аспектом. Відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про збір і облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» визначена максимальна сума доходу застрахованої особи, з якої сплачуються внески [168].

Солідарна пенсійна система ефективно функціонує тільки в умовах низького демографічного навантаження на працездатне населення і при стабільному рості економіки. В умовах системної кризи, в рамках такої пенсійної системи скорочується як сума внесків, так і сума виплат. Отже, це можна розцінювати як відсутність гарантій виплати пенсій. Крім цього, ця система нездідна створити справедливу систему розрахунків накопичених пенсійних прав і адекватної суми довгострокових пенсійних зобов'язань.

Другий рівень – накопичувальна пенсійна система характеризується наявністю у застрахованої особи власних пенсійних рахунків, сплата більших внесків дає можливість отримувати більші виплати, а значить є стимули для того, щоб більше заробляти. Пенсійні активи накопичувальної пенсійної системи інвестуються в економіку, що захищає їх від знецінення, а застраховані особи мають можливість отримувати вищі виплати від інвестування коштів. Крім того, кожний учасник другого рівня пенсійної системи може самостійно встановлювати бажаний розмір виплат і вік виходу на пенсію. В якості головної переваги накопичувальної системи пенсійного забезпечення можна назвати взаємозалежність між індивідуальним вкладом і пенсійними виплатами. Такий метод фінансування призводить до підвищення норми рентабельності, оскільки сума зібраних внесків не йде зразу на виплату пенсій, а повинна інвестуватися. Шляхом таких інвестицій економіка у цілому отримує додаткові фінансові ресурси для розвитку. Тому при виникненні кризисних ситуацій накопичувальна система стає більш гнучкою, ніж розподільча. Але головне завдання накопичувальної системи не в тому, щоб більше зібрати, а в тому, щоб надійно зберегти і по можливості збільшити кошти, тому для її нормального

функціонування крім стабільності економіки в цілому необхідно забезпечити ще і відповідний рівень розвитку фінансового ринку.

Разом з цим другий рівень пенсійного забезпечення має певні недоліки на початковому етапі його впровадження. Це пов'язано з суттєвими фінансовими вливаннями з боку держави, тому що сума внесків недостатня для повномасштабних пенсійних виплат. У зв'язку з цим, для запуску другого рівня системи пенсійного забезпечення необхідно шукати додаткові джерела фінансування. Крім цього, уряд повинен забезпечити відповідні гарантії для всіх вкладників, що вони у майбутньому отримують такий розмір пенсій, який нагромадили за час своєї професійної діяльності.

Варто відмітити, якщо внески дають невеликий процентний дохід, учасник може отримувати меншу, ніж з солідарної системи пенсію, механізм надання пенсій малозабезпеченим особам похилого віку відсутній. Учасники другого рівня пенсійної системи з низькими доходами отримують менші виплати, ніж учасники з високими доходами. Отже, накопичувальна система залежна від зовнішніх факторів (рівня розвитку економіки, її стабільності, темпів економічного розвитку), оскільки кошти необхідно зберігати і обслуговувати на протязі трудової діяльності цілого покоління (в середньому 35–40 років). І хоч накопичувальна система менш вразлива до проблем демографічного характеру, в обох системах не можливо уникнути безпосереднього впливу загальноекономічної ситуації.

Третій рівень – недержавне пенсійне забезпечення діє на добровільних засадах, пенсійні активи захищені від знецінення шляхом інвестування їх в різноманітні інвестиційні інструменти. Учасники системи недержавного пенсійного забезпечення мають пільгове оподаткування і сплату внесків без обмежень, а також спадкоємці можуть отримувати пенсійні виплати.

Розвиток недержавних пенсійних фондів стає суттєвим підґрунтям для зміцнення національної економіки, тому що грошові кошти мають певну особливість знижувати реальну вартість, а за кошти, якими володіють ці фонди, повинні купувати різноманітні активи: нерухомість, надійні цінні папери, банківські метали, які з часом збільшують свою вартість і приносять прибутки, що стає засобом збільшення пенсійних виплат у майбутньому. Тобто це активи, які мають реальну цінність і можуть виробляти більше і більше знецінених грошей. У той же час очевидним є той факт, що концентрація грошових ресурсів довгострокового характеру в таких фінансових інститутах, як недержавні пенсійні фонди, перетворює їх на основних інвесторів країни, які розміщують значні вкладання на тривалий термін (10–30 років) і це дозволяє вирішити питання довгострокових інвестиційних вкладень в економіку.

Створення недержавних пенсійних фондів, які по суті акумулюють добровільні заощадження громадян на старість, сприяє також розвитку ринку цінних паперів в країні, тому що прихід на ринок цінних паперів цих фондів потребує наявності в обігу надійних цінних паперів з прогнозованим стабільним доходом. Таким чином, кошти цих фондів мають інвестуватися у надійні інструменти, які забезпечать дохід майбутніх пенсіонерів.

Участь у системі недержавного пенсійного забезпечення пов'язана з ризиком втрати доходу, оскільки основна діяльність суб'єктів цієї системи – інвестування пенсійних активів з метою їх збільшення, а будь-яка інвестиційна діяльність пов'язана з ризиком. Слід зазначити, що учасники третього рівня пенсійної системи з низькими доходами отримують менші виплати, ніж учасники з високими доходами.

Отже, розробка стратегії формування пенсійного забезпечення повинна ґрунтуватися на побудові ефективної багаторівневої моделі пенсійної системи, яка має важливе значення в умовах прояву рецесії та трансформаційних перетворень,

забезпечуючи розподіл між її складовими ризиків, пов'язаних зі змінами в демографічній ситуації, до чого більш чутлива солідарна пенсійна система та з коливаннями в економіці й на ринку капіталів, що більше відчувається у накопичувальній системі. Такий розподіл ризиків надасть можливість зробити пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, що убезпечить працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію. Важливим є поєднання ринкового механізму регулювання економіки та відповідного державного впливу в частині удосконалення бюджетно-податкової політики для підвищення фінансової стійкості пенсійної системи, забезпечення економічного зростання.

Реформована пенсійна система в Україні покликана змінити баланс економічних і соціальних інтересів у державі, суттєво збільшити рівень доходів осіб пенсійного віку, забезпечити максимальну залежність пенсійних виплат від персоніфікованих страхових внесків застрахованих осіб, посилити стимули до праці та детінізації заробітної плати, заохочувати заощадження на старість застрахованих осіб, диверсифікувати джерела фінансування пенсій шляхом поєднання внесків на соціальне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень.

1.3. Фінансовий механізм пенсійного забезпечення

Здійснення ефективної політики соціального захисту населення вимагає створення відповідного фінансового механізму пенсійного забезпечення, здатного забезпечити соціальну безпеку громадян. Лише завдяки дієвому та надійному фінансовому механізму пенсійного забезпечення можливо досягти ефективного формування фінансових потоків пенсійної системи. Але існує питання стосовно розуміння поняття «фінансовий механізм пенсійного забезпечення», яке включає два аспекти. По-перше, це загальнотеоретичне визначення терміну «фінансовий механізм», який неоднозначно трактується в економічній

літературі. По-друге, це визначення елементів фінансового механізму в контексті функціонування пенсійної системи держави, як складової соціального захисту населення.

Перш ніж дати визначення поняття «фінансовий механізм» розкриємо сутність терміну «механізм», який в перекладі з грецької означає – «знаряддя, машина». У даний час термін «механізм» є багатозмістовним. Під механізмом розуміють систему чого-небудь, а також внутрішню будову устрою, машини тощо, що приводить їх в дію, забезпечуючи функціонування, підтримуючи певний порядок їхньої роботи.

Однією з розповсюджених точок зору відносно сутності фінансового механізму є його визначення як впливу фінансів на процес функціонування суспільства і окремого громадянина [255, с. 31]. В цьому розумінні фінансовий механізм не можна розглядати як відособлений механізм, тому що він виступає частиною загального механізму управління всією державою. Фінансовий механізм в цілому – це принципова схема практичного використання фінансів в економіці держави, їх впливу на відповідні процеси.

Найчастіше фінансовий механізм визначають як комплекс фінансових методів, форм організації фінансових відносин, інструментів і важелів впливу на економічний та соціальний розвиток суспільства в процесі здійснення розподільних і перерозподільних відносин [13, 27, 255], щодо сфери пенсійного забезпечення, то фінансовий механізм передбачає управління фінансовими ресурсами, призначеними для матеріального забезпечення громадян при виникненні страхового випадку (пенсійного віку, інвалідності чи втраті годувальника). Ряд авторів виділяють у фінансовому механізмі системні ознаки і визначають його як систему управління фінансами, призначену для організації взаємодії фінансових відносин і фондів грошових засобів; систему управління фінансовими відносинами через фінансові важелі з допомогою фінансових методів; систему дії фінансових важелів, яка виявляється в організації, плануванні та стимулюванні фінансових ресурсів.

Існує також думка, що фінансовий механізм – це «порядок та умови формування і використання коштів на встановлені державою цілі соціального захисту населення» [262, с. 23].

У фінансовому механізмі відбувається певна матеріалізація фінансових відносин, які утворюються між фінансовими інститутами з приводу руху грошових коштів, їх акумуляції в фонди фінансових ресурсів та використання на соціальний захист [13, с. 77].

Фінансовий механізм пенсійного забезпечення регламентується методичними, правовими й організаційними положеннями і заходами, що визначають функціонування фінансових відносин в пенсійній сфері. Варто зазначити, що фінансовий механізм пенсійного забезпечення має свою особливість, оскільки «обслуговує» конкретний вид суспільних відносин, які є складовою системи соціального забезпечення – пенсійні відносини. Відносини в галузі пенсійного забезпечення стали єдиним внутрішньо узгодженим і взаємозв'язаним самостійним видом суспільних відносин, оскільки рівень пенсійного забезпечення в країні відображає усі аспекти життя сучасного суспільства. Особливість фінансового механізму пенсійного забезпечення проявляється у тому, що система пенсійного забезпечення є системою грошових відносин і опосередковує процеси руху грошових потоків, які перетворюються з часом на державні і приватні фінансові ресурси та використовуються для пенсійного забезпечення у результаті дії спеціальних фінансових методів.

Фінансовий механізм пенсійного забезпечення можна сформулювати як сукупність методів, форм, важелів та інструментів, що застосовуються для формування та використання коштів пенсійної системи з метою отримання соціального ефекту. Його основою є процес формування пенсійних фондів. Оскільки пенсійна система включає Пенсійний фонд

України, недержавні пенсійні установи та різноманітні фінансові організації, то цієї мети можливо досягти шляхом делегування частини функцій держави з пенсійного забезпечення недержавним фінансовим інститутам, диверсифікацією і мінімізацією фінансових ризиків. Виділення та обґрунтування відповідних фінансових методів, форм, способів і інструментів державних та недержавних пенсійних фондів дасть можливість сформувати дієвий фінансовий механізм системи пенсійного забезпечення.

Виходячи з того, що пенсійна система є складовою фінансово-бюджетного та соціально-економічного регулювання, доцільно розглядати структурно-функціональної моделі фінансового механізму пенсійного забезпечення, а також особливої уваги та детального обґрунтування заслуговують фактори, які впливають на процеси формування й використання фінансових ресурсів пенсійної системи з метою забезпечення умов для нормальної життєдіяльності людей, які потрапили у складні життєві обставини через дії соціальних ризиків (рис. 1.3).

Саме структурно-функціональна модель фінансового механізму пенсійного забезпечення показує, які складові впливають на рух фінансових потоків пенсійної системи в конкретний період часу і якій набір інструментарію необхідно застосовувати з метою забезпечення сприятливих умов для підтримання фінансової стійкості пенсійної системи.

У структурі фінансового механізму виділяють підсистеми: механізм управління фінансовими відносинами і механізм управління грошовими фондами; підсистеми фінансових методів, фінансових важелів, інституційного забезпечення, інформаційного забезпечення. Виходячи з цього основною метою фінансового механізму є забезпечення пенсійної системи необхідними для її функціонування фінансовими ресурсами та ефективно їх використання.

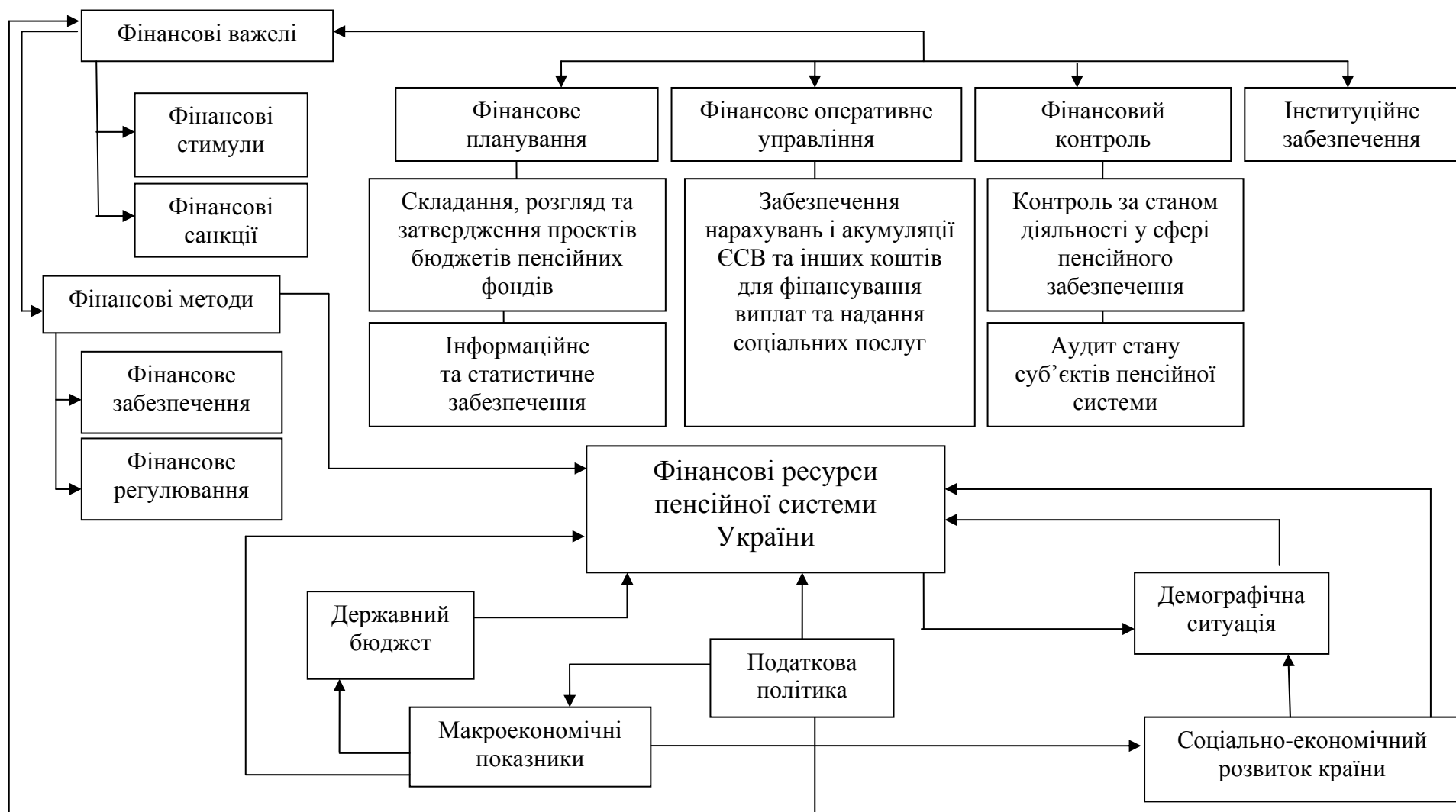

Рис. 1.3. Структурно-функціональна модель фінансового механізму пенсійного забезпечення в Україні
Джерело: розроблено авторами.

Отже, виникає необхідність пошуку шляхів оптимізації фінансового механізму системи пенсійного забезпечення в Україні.

Використання відповідних фінансових важелів забезпечує ефективну дію фінансового механізму пенсійного забезпечення. Встановлення і зміна позиції того чи іншого важеля впливає на дієвість фінансового механізму, приводячи в рух відповідні інструменти. Сукупність важелів становить комплекс управління фінансовим механізмом, які за напрямом своєї дії поділяються на дві групи: стимули і санкції. Стимули матеріалізують фінансові заохочення і застосовуються у вигляді певних пільг, а санкції – покарання у вигляді штрафів, пені та ін.

Фінансові методи відображають вплив фінансів на процеси, які відбуваються у сфері пенсійного забезпечення. Їх дія виявляється в ході формування та використання бюджетів пенсійних фондів. Фінансові методи діють за допомогою фінансових важелів на базі правового забезпечення функціонування фінансового механізму пенсійної системи, що виявляється у встановленні правових засад пенсійних відносин. Інституційне забезпечення встановлює обов'язки та відповідальність сторін, які беруть участь у системі пенсійного забезпечення. Вони передбачають правові норми, згідно з якими на Кабінет Міністрів України, Пенсійний фонд України та інші органи покладаються завдання з розробки конкретних постанов, інструкцій і положень щодо забезпечення виконання законів для деталізації і впровадження механізмів їх реалізації в практичній діяльності.

Дія фінансового механізму пенсійного забезпечення має кількісну і якісну характеристики. Кількісна визначеність, яка виявляється в сумі коштів, що виділяються для досягнення тих чи інших цілей, є першоосновою функціонування цього механізму. Варто зазначити, що виділення коштів не гарантує розв'язання того чи іншого конкретного завдання. Надзвичайно важливо, якою є методика зосередження і витрачання ресурсів на відповідних рівнях господарського управління, тобто

яким чином здійснюється акумуляція фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються і використовуються. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму пенсійного забезпечення.

Шляхом проведення податкової політики і використовуючи її інструменти, держава, в особі Пенсійного фонду України, збирає, розподіляє та використовує грошові кошти для надання матеріального забезпечення та соціальних послуг у системі пенсійного забезпечення, виконуючи таким чином соціальну функцію – обов'язок щодо формування соціальної безпеки людини і суспільства. Мобілізація та розподіл цих коштів здійснюється за допомогою обов'язкових страхових платежів, розмір яких визначається згідно з законодавством [167; 171], та добровільних внесків, тобто важелів формування централізованого фонду грошових ресурсів, яким є Пенсійний фонд України, а також за допомогою інструменту розподілу цього фонду – виплати пенсій.

Значний інтерес становлять потенційні джерела формування пенсійної системи, з яких здійснюються страхові платежі, та створення умов для їх трансформації у реальні. Зважаючи на те, що пенсійна система планується як складна у фінансовому відношенні ієрархічна структура, то під час формування пенсійного забезпечення великого значення набуває використання макроекономічних показників, а саме валового внутрішнього продукту, фонду оплати праці, які є базою для справляння внесків і виступають головними чинниками, які характеризують дохідну частину Пенсійного фонду України і недержавних пенсійних установ.

Слід зазначити, що валовий внутрішній продукт створює зайняте населення, працюючи у різних галузях народного господарства. З валового внутрішнього продукту формуються три важливі складові – сукупний фонд оплати праці, зайнятих у галузях промисловості і сільського господарства, бюджет, у якому є статті, призначені для збалансування Пенсійного фонду України, а також пенсійні фонди, які є джерелом виплат пенсій.

Фонд оплати праці є основним показником економічного і соціального розвитку країни та найважливішим при формуванні бюджету Пенсійного фонду України, оскільки саме з фонду оплати праці підприємства і заробітку кожної застрахованої особи сплачуються страхові внески до системи пенсійного забезпечення, тобто за рахунок пенсійних внесків здійснюється фінансування пенсійної системи. Отже, фонд оплати праці є основним об'єктом оподаткування та ресурсом, збільшення якого, наприклад хоча б на 5%, призведе до аналогічного збільшення пенсійних коштів. Він є базисом всієї системи пенсійного страхування. На його величину впливають два фактори: кількість робочих місць, кількість працюючих; розмір оплати праці. І те і інше є результатом діяльності підприємця, власника, роботодавця. Саме вони створюють цей базис, який забезпечує наповнення пенсійної системи для здійснення пенсійних виплат. Наскільки комфортно та стабільно почуватимуться підприємці, власники, наскільки стабільно розвиватиметься економіка та чи створені державою умови для ефективного господарювання – головним чином і залежить майбутнє системи пенсійного забезпечення. Отже, формування системи пенсійного забезпечення залежить від величини доходів економічно активного населення працюючих, як основного джерела фінансових ресурсів пенсійної системи.

Для визначення обсягів надходжень до бюджету Пенсійного фонду України і визначення граничного рівня державних пенсійних зобов'язань перед застрахованими особами застосовуються дані про розподіл найманих працівників за рівнем заробітної плати, що також входить до блоку макроекономічних показників. Внески до пенсійної системи відіграють значну роль, тому що від ступеня прогнозованості розміру пенсійних внесків, керованості процесу їх формування залежить, насамперед, фінансова збалансованість пенсійної системи, ефективність пенсійного забезпечення та вагомість соціальної захищеності людей похилого віку.

Крім нарахування на фактичні витрати суб'єктів господарювання на оплату праці працюючих та утримання з заробітної плати, яка оподатковується з доходів фізичних осіб, єдиного соціального внеску до системи пенсійного забезпечення, існує ще п'ять додаткових платежів: з продажу легкових автомобілів, нерухомості, золота, валюти та за користування мобільним зв'язком, які було введено «тимчасово» (в кінці 1990-х років), щоб забезпечити погашення заборгованості із пенсій. Заборгованість була погашена, проте згідно із законодавством [165, 167] додаткові платежі призначені для пенсійного забезпечення перераховуються до державного бюджету.

Важливими факторами, що впливають на фінансовий стан пенсійної системи, є кількість працюючого населення (потенційні платники внесків), які створюють валовий внутрішній продукт та кількість пенсіонерів, які прагнуть отримати високі пенсійні виплати. Ці фактори характеризує демографічна ситуація. Аналіз демографічної ситуації дозволяє отримати всю необхідну інформацію про чисельність пенсіонерів, структуру і чисельність зайнятого населення по всіх основних платниках внесків до пенсійної системи, з урахуванням їх відмінностей щодо умов проживання, складу за віком і статтю та інших характеристик, які можуть впливати на розмір пенсійних зобов'язань і прав, які гарантуються державою в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що необхідно для подальших розрахунків економічної забезпеченості пенсійної системи.

На сьогодні в Україні, як і в багатьох країнах світу, зменшення народжуваності призвели до значного старіння населення. У результаті збільшується податкове навантаження на працездатне населення, від суспільства вимагають додаткові засоби на пенсійне обслуговування. Широкомасштабне старіння населення загрожує не тільки людям пенсійного віку, а й їхнім дітям і онукам, на яких безпосередньо чи опосередковано буде покладено тягар забезпечення людей похилого віку. І якщо в країнах світу збережеться істотна частка

розподільної системи в пенсійних виплатах, це може призвести до так званого «конфлікту поколінь», коли молоді працівники будуть змушені віддавати більшу частину своєї заробітної плати на утримання пенсіонерів, а економіка країни постане перед проблемами подальшого підвищення податкових ставок чи зменшення розміру пенсій.

Слід зазначити, що існує ще один чинник впливу на пенсійне забезпечення – бюджетна політика, яка проводиться з метою збалансування пенсійної системи. Пенсійна система є інституційною основою для міжгенераційного розподілу. Вона має на меті урівноваження інтересів пенсіонерів і працюючої частини населення. В пенсійній системі існують тільки ті, хто робить внески, і ті, хто отримують пенсійні виплати. Незалежно від побудови системи пенсійного забезпечення, пенсіонери споживають частину валового внутрішнього продукту країни, виробленої працюючим населенням.

У минулому головною метою пенсійної системи було зниження рівня бідності. На сьогодні зазначена мета залишається актуальною, однак більш ефективно її можна досягти за рахунок бюджету країни. В той же час, основним завданням державних або приватних універсальних пенсійних систем є забезпечення населення механізмом розподілу власних доходів протягом життєвого циклу. На макрорівні це призводить до міжгенераційної рівноваги.

Кожна людина думає про майбутнє та про те, на які кошти вона буде жити у старості. Існують різноманітні можливості по збереженню рівня достойного існування у старості. Основною метою пенсійного забезпечення слід вважати підтримку рівня життя пенсіонерів, оскільки із досягненням відповідного віку їх трудові можливості у зв'язку з біологічними причинами поступово зменшуються. Додатково до цього простежується тісний взаємозв'язок із сімейним положенням застрахованого в системі пенсійного забезпечення, коли у випадку смерті частина його пенсії виплачується вже його родичам. Таким чином, мова йде про ту фазу життя, коли можливість отримання доходів від трудової діяльності або

різко скорочується, або зовсім зникає. У цьому випадку необхідно не допустити різкого падіння вже досягнутого рівня життя.

Пенсійне забезпечення, яке відповідає цій меті, повинно формуватися з урахуванням таких вимог: страхувати при настанні пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника; послуги, пов'язані з пенсійним забезпеченням повинні носити довгостроковий і гарантований характер; зв'язок між послугами пенсійного забезпечення та їх фінансуванням мають бути прозорими та доступними; держава повинна забезпечити підтримку споживчих здібностей пенсій незалежно від змін економічних та соціально-політичних умов.

Страхова пенсійна система має ґрунтуватися на відносинах найманої праці та різних форм власності, на реальній вартості робочої сили.

Отже, рівень пенсійного забезпечення залежить від економічного стану в державі. Враховуючи це, сьогодні неможливо підтримувати достатній рівень забезпечення всім пенсіонерам. Саме з цих причин і постає питання розвитку додаткового пенсійного забезпечення. В цілому система пенсійного забезпечення в державі повинна бути побудована таким чином, щоб вона могла адаптуватися до зміни матеріального добробуту суспільства.

Таким чином, згадані внутрішні і зовнішні чинники потребують більш глибокого і детального подальшого дослідження з метою обґрунтування і застосування в процесі наступного планування фінансово-економічних показників пенсійного забезпечення. Пенсійна система за своєю структурою та внутрішнім змістом є досить складним комплексом економічних відносин та механізмів, за допомогою яких здійснюється формування і використання пенсійних фондів та створюються певні умови для пенсійного забезпечення відповідних категорій населення. Пенсійне забезпечення і пенсійна система в цілому знаходяться під впливом державної політики соціально-економічного розвитку, напрями і зміст якої залежать не тільки від фінансово-економічних можли-

востей держави, а й співвідношення соціальних інтересів, мотивації уряду, активності громадянського суспільства.

Отже, фінансовий механізм пенсійного забезпечення є однією із найважливіших складових пенсійної системи, саме він забезпечує формування і рух відповідних фінансових потоків. Фінансовий механізм для сфери пенсійного забезпечення має бути сформований як на макрорівні, так і на мікрорівні з охопленням складу всіх його учасників. Загалом фінансовий механізм пенсійного забезпечення має формуватися з врахуванням: рівня життя в країні; демографічної ситуації; структури інвестиційної складової пенсійної системи держави; перспектив формування довгострокових фінансових ресурсів країни; розмірів пенсій; страхових тарифів; співвідношення працюючих та пенсіонерів; віку виходу на пенсію; тенденцій зміни співвідношення працюючих до отримувачів пенсії; наявності і якості інвестиційних проектів; стану державних і недержавних пенсійних фондів; законодавчих державних гарантій; тенденцій у зміні пропорцій між солідарним, накопичувальним та добровільним страхуванням.

Фінансовий механізм пенсійного забезпечення є складовим елементом економічного механізму пенсійного страхування, тобто комплексу специфічних форм, методів та прийомів, взаємодія яких забезпечує функціонування системи соціального захисту населення. Крім механізму фінансування пенсійного забезпечення, необхідно звернути увагу на такі складові, як: механізм економічної відповідальності; механізм стимулювання страхової відповідальності; механізм інвестиційної діяльності в системі пенсійного страхування. Кожний із цих механізмів репрезентований групами відповідних інструментів, за допомогою яких здійснюється економічна діяльність у сфері пенсійного страхування

Функціонування фінансового механізму пенсійного страхування полягає у зваженому регулюванні рухом відповідних фінансових ресурсів через спеціальні фонди – своєрідний транзит страхових коштів, які, здійснюючи рух від страхувальників до страховиків (у вигляді страхових внесків) і від

страховиків до страхувальників (у вигляді страхових виплат), акумулюються на рахунках фондів пенсійного страхування.

Слід зазначити, що фінансовий механізм пенсійних фондів поєднує внески та виплати, а механізм пенсійного страхування можна структурно охарактеризувати як «внески – фонди – виплати», де фонди, особливо їх формування, є головною ланкою всієї системи.

Ефективність фінансового механізму залежить від ціле-спрямованого вибору фінансових інструментів та дієвості їх впливу на окремі аспекти соціально-економічного розвитку. Механізм економічної відповідальності репрезентований сукупністю економічних інструментів, за допомогою яких здійснюється відповідне законодавчо обґрунтоване застосування адміністративної відповідальності до учасників процесу у сфері пенсійного страхування в разі настання певних економічних правопорушень.

Механізм стимулювання страхової діяльності, який правомірно визначити як комплекс відповідних інструментів фінансово-економічного заохочення страхувальників та застрахованих осіб до зниження діапазонів відповідних соціальних небезпек.

Наступна складова економічного механізму пенсійного страхування – це механізм інвестиційної діяльності. Він реалізується через державні та недержавні накопичувальні системи, у рамках яких страхувальники та застраховані особи можуть формувати пенсійні заощадження.

Проведене дослідження масиву сучасних економічних регуляторів пенсійного страхування в Україні дало можливість визначити і систематизувати чинний інструментарій реалізації відповідних механізмів пенсійного страхування.

Фінансове регулювання пенсійного забезпечення у системі соціального захисту населення відбувається завдяки інструментам фінансового механізму пенсійного забезпечення, які представлені у вигляді фінансових регуляторів надходжень, до яких належать єдиний соціальний внесок, прибуток від

тимчасово вільних коштів на депозитних рахунках, інвестиційний дохід, бюджетні асигнування, добровільні і благодійні внески, кошти одержані від стягнення штрафів, пені; фінансових регуляторів розподілу до яких відносяться пенсійні виплати, матеріальна допомога та соціальні послуги, оплата послуг з виплати та доставки пенсій, адміністративні виплати; фінансових регуляторів резервування якими є резерви коштів для покриття дефіциту бюджету пенсійного фонду, резерви коштів для поточних потреб.

Базовими складовими наявної в країні системи економічних інструментів пенсійного страхування є збір, внески, платежі до системи пенсійного забезпечення. Зазначимо, що розміри внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно до роботодавців і застрахованих осіб на календарний рік одночасно із затвердженням Державного бюджету України.

Щодо регуляторів механізму економічної відповідальності, то слід визначити: на сьогодні в Україні є два різновиди відповідальності платників страхових внесків – фінансова та адміністративна. Існують певні види правопорушень, до яких застосовуються штрафні санкції та пеня. Всі питання стосовно порядку сплати пені та штрафу регламентуються Податковим кодексом України. Наприклад, за приховування страхувальником сум заробітної плати, на які нараховуються внески, накладається фінансова санкція – штраф у розмірі 100% суми прихованої (зниженої) зарплати, а за повторне порушення протягом року – 300% прихованої (зниженої) зарплати; розмір пені у пенсійному страхуванні встановлено на рівні 0,1% від суми недоплати за кожен день прострочення платежу.

При цьому слід зазначити, що органи Пенсійного фонду не ставлять за мету покарання осіб за порушення пенсійного законодавства, навпаки, проводять широку інформаційно-роз'яснювальну роботу для підвищення відповідальності

платників та налагодження партнерських стосунків із Пенсійним фондом України.

До важливих економічних регуляторів механізму стимулювання пенсійного забезпечення належать знижки та надбавки до страхового внеску, а також податкові пільги.

Механізм інвестиційної діяльності системи пенсійного страхування ґрунтується на відповідній законодавчій базі: стосовно накопичувальної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування і системи недержавного пенсійного забезпечення.

Накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування ґрунтується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Сутність такої системи полягатиме в тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи (загальний рівень пенсійних відрахувань залишиться незмінним) накопичуватиметься у єдиному Накопичувальному фонді і обліковуватиметься на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які (та на користь яких) сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуватимуться в економіку країни з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами здійснюватимуть компанії з управління активами (для яких ця діяльність є професійною і буде ліцензуватись), обраними на конкурсній (тендерній) основі. При інвестуванні пенсійних активів компанії діятимуть згідно з вимогами законопроектів щодо напрямів інвестування ринків, на яких можна буде здійснювати інвестиції, та вимог щодо диверсифікації (вкладання коштів у різні напрями) інвестиційних вкладень. Безпосереднє зберігання пенсійних активів буде здійснювати банківська установа-зберігач, яка нестиме відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковувати-

муться на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатись ними при досягненні пенсійного віку (або у випадках, передбачених законом, раніше цього терміну, наприклад у разі інвалідності). Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватись додатково до виплат із солідарної системи.

Враховуючи, що рівень розвитку недержавного пенсійного забезпечення є одним з показників економічного та соціального становища населення країни, а демографічна криза лише посилює соціальні та фінансові навантаження на працюючих громадян, то безумовно, така ситуація стає причиною підвищеної уваги суспільства та експертного середовища до розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення і, зокрема, до управління активами недержавних пенсійних фондів.

Основним мотивом для участі фізичних і юридичних осіб у недержавних пенсійних фондах є бажання заощаджувати кошти, тобто ці особи мають надлишок певних коштів, а відсотки за банківськими депозитами їх не влаштовують. Фізичні та юридичні особи прагнуть збільшити нагромадженні кошти, а для цього виникає потреба внесків до недержавного пенсійного фонду і збільшення цих коштів за рахунок інвестиційної діяльності.

Розділ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Становлення та формування системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Еволюція суспільного розвитку та фінансових відносин призвели до виокремлення пенсійного захисту населення у вагому фінансову складову, що стало одним із дієвих інструментів стимулювання людського капіталу. З метою визначення економічної сутності функціонування системи пенсійного забезпечення в умовах інституційних перетворень та напрямів подальшого розвитку пенсійних відносин доцільним є розкриття особливостей становлення фінансового механізму пенсійної системи. Підвищення якісного рівня пенсійного захисту населення мають супроводжуватися дієвими змінами у фінансовій політиці країни, удосконаленням механізмів державного управління соціально-економічного розвитку суспільства. Питання належного пенсійного забезпечення як вагому соціальну складову необхідно вирішувати з використанням сукупності фінансових інструментів, виходячи з макроекономічних та демографічних тенденцій. У цей час необхідним є поглиблення теоретичних засад фінансового забезпечення пенсійної системи з урахуванням відповідного історичного досвіду, що надасть можливість посилити вплив фінансового регулювання на соціальний розвиток у країні.

Система пенсійного забезпечення як складова соціального захисту населення зародилась давно – на початку формування суспільних відносин. З найдавніших часів існувала необхідність підтримки непрацездатних членів суспільства. Перші елементи такої підтримки з'являються у період рабовласницької формації, яка характеризується диктатурою рабовласників над рабами. Раби вважались засобом виробництва, тому ніякої допомоги у старості або при хворобі чи

каліцтві вони не отримували і представляли цінність лише будучи працездатними. Старість або втрата працездатності були причиною втрати рабом джерел до існування і подальше його життя залежало виключно від господаря. Тільки вільні громадяни мали право на забезпечення у старості, але це залежало від їхнього майнового стану та статусу у суспільстві.

Вже в Римській імперії для легіонерів були передбачені можливості забезпечення їхньої старості – за рахунок переданого у володіння кожному легіонеру наділу захопленої в результаті воєн землі. Для інших верств населення діяв закон, що зобов'язував дітей піклуватися про престарілих батьків. Крім того, вільні бідні громадяни завдяки благодійництву мали можливість безкоштовно харчуватись та відвідувати громадські лазні.

До першого законодавчого закріплення пенсійних виплат можна віднести статтю 193 Судебника 1589 року, в якій визначалося майнове становище бездітних вдів. Жінка, втрапивши чоловіка, мала право на отримання його приданого, а також особливого виду утримання – «політне» по дві гривні на рік. Такий вид соціального забезпечення нагадує пенсію в разі втрати годувальника.

На українських землях зародження пенсійного забезпечення відбувалося в умовах феодального суспільства у XVII–XVIII сторіччі, коли Українсько-козацька держава входила до складу Російської та Австрійської імперій. Доцільно розглянути питання формування пенсійного забезпечення шляхом дослідження пенсійних відносин, які започатковувались у Російській державі того часу. Слід зазначити, що чиновники та військові були першими серед всіх категорій населення, які користувались різними формами соціальної підтримки, в тому числі пенсійним забезпеченням з боку держави.

Завдяки Указам Олексія Михайловича (5 травня 1661 року та червень 1663 року) здійснювалось державне соціальне забезпечення військовослужбовців залежно від ратних заслуг та станової належності. Поранених у битвах працевлаштовували на різні адміністративні посади за умови, що стан

їхнього здоров'я дозволяє виконувати нові службові обов'язки. За поранення у битвах дворянам і боярським дітям дарували земельні маєтки: за тяжкі поранення отримували 50 десятин, а за легкі – 25 десятин. Земельні ділянки у 25 десятин дарували солдатам, стрільцям, драгунам, козакам. Крім того, військовослужбовці, маючи дуже тяжкі поранення, отримували довічне грошове утримання (жалування). Розвинутість громадської і приватної благодійності при монастирях і військових богадільнях забезпечувало утримання воїнів (безземельних дворян та найнижчих чинів), які були не в змозі обходитися без сторонньої допомоги.

Таким чином, прообрази пенсійного забезпечення об'єднували в собі грошову форму і натуральну у вигляді надання земельних ділянок, притулків у старості, богаділень тощо, тобто елементи пенсійного захисту більшою мірою мали примітивний характер. Найбільшого розповсюдження тоді набуло «помісне» забезпечення з одночасним годуванням. Існувала добродійність, опіка, державне піклування за бідними верствами населення, взаємодопомога.

У нормативному документі 1649 року, який фахівці називають Кодексом феодального права Росії – «Соборне Уложення» – закріплювалось право на прожиток або частину маєтку, що виділялося після смерті власника на утримання вдови, дітей і старих батьків залежно від причин смерті годувальника (на війні, на державній службі тощо). Згідно з главою 16 «О поместних землях», статей 30–32 Уложення, якщо годувальник був убитий у битві, то жінці належало 20 четвертин на прожиток, а дочкам – 10 четвертин зі «100 четвертин складу», якщо годувальник помирав на службі у полку, жінки отримували 15 четвертин, а дочки – 7 четвертин. У випадку смерті вдома, поза службою – жінки мали право на 10 четвертин, а дочки – на 5 четвертин [197, с. 98]. Отже, здійснювався соціальний захист окремих верств населення, а розмір допомоги залежав від ступеня втрати працездатності та виду війська, де проходила служба, тобто диференціювався.

У часи правління Петра I поступово вдосконалювалось регулювання пенсійного забезпечення, грошова форма пенсійних виплат набула широкого застосування і мала по суті стимулюючий характер для сумлінної служби. Право на отримання пенсійної виплати розповсюджувалось на військових, а згодом поширилось на ремісників та службовців, які працювали на флоті. Відповідно до Морського статуту, затвердженого царським Указом від 17 січня 1720 року, морським офіцерам, які залишили службу за станом здоров'я або за вислугу років, могла бути призначена премія по старості (довічне утримання). У випадку смерті офіцера його вдові чи сиротам також передбачалося утримання, що було обов'язковим до виплати для всіх утриманців або членів родини, які мали дохід менший за той, що приносив загиблій годувальник. Так, вдові, який було більше 40 років, до нового заміжжя виплачувалась 1/8 частина річного жалування чоловіка, таку ж пенсію довічно отримувала вдова молодше цього віку, але хвора. Сини до десятирічного, а дочки до п'ятнадцятирічного віку отримували 1/12 частину річного жалування батька. Слід зазначити, що джерелом фінансування пенсійних виплат була державна казна. Кріпосних рекрутів, які відслужили 25 років, повертали на батьківщину і обов'язок допомагати ветерану на себе брав пан. Військових інвалідів повинні були доглядати монастирі. Норми Морського статуту про пенсії діяли близько 107 років, а у 1728 році указом Петра II розповсюдились на вдів та сиріт вбитих офіцерів-іноземців, які несли службу у сухопутних військах.

Вважалось, що створене пенсійне забезпечення саме у цей історичний період є одним із перших передових досвідів у всій Європі.

У 1758 році відбувся ще один крок у формуванні пенсійної справи, який зробила імператриця Єлизавета Петрівна – за зразком Морського статуту було затверджено «Положення про пенсійне забезпечення військовослужбовців сухопутних військ». Особливу увагу приділялось військовослужбовцям, які служили у піхотних, кавалерійських, артилерійських та

інженерних полках і звільнялись у відставку з причин поранення, каліцтва та погіршення здоров'я. Натомість, генералам, які мали у власності маєток чисельністю більше 100 душ, штаб-офіцерам – більше 50 душ, обер-офіцерам – більше 25 душ і вдовам та сиротам іноземців, які прослужили менше п'яти років, пенсія не виплачувалась [55, с. 79].

Шляхом законодавчих нововведень Катерини II у 1764–1765 роках відбулось розповсюдження пенсійного забезпечення на цивільних урядовців, що залишили службу за вислугу років, а також вперше було започатковано формування спеціальних пенсійних капіталів, з яких на пенсійні виплати направлялися тільки відсотки. Умовою настання права на отримання пенсії морським офіцерам у розмірі половини жалування залежно від чину був 32 річний строк служби або здійснення 16 воєнних походів [229, с. 92]. Військових інвалідів відправляли вже не у монастирі, а у визначені міста і надавали пенсії по особливим окладам, на що кожен рік асигнувалось 80 тис. руб. Решта населення – сироти, люди похилого віку, каліки, а також ті, хто не відносився до державних службовців – отримували матеріальне забезпечення не з державної казни, а за допомогою милостині та благодійності або утримувались сім'єю.

Поступово закладались основи державної системи пенсійного забезпечення, змінювались погляди на внутрішній зміст, суть пенсії, яка з добродійності, опіки, милостині перетворюється на регулярну, системну грошову виплату. Створюється та удосконалюється нормативно-правова база пенсійного забезпечення для регулювання пенсійних відносин у суспільстві.

Подальше формування пенсійного забезпечення, яке стосувалось лише державних службовців та осіб звільнених з воєнної служби, відбувалось у період правління царя Павла I і здійснювалось у двох напрямках: детальна регламентація пенсійного законодавства; збільшення частки грошових пенсійних виплат з державної казни. Наприклад, згідно з указом від 18 грудня 1797 року загальна сума пенсії сухопутних офіцерів була збільшена до 360 тис. руб. на рік, а для морських – до 75 тис. руб. на рік.

У часи правління Олександра I був утворений комітет, до складу якого увійшли міністри фінансів, юстиції, внутрішніх справ, для об'єднання всіх діючих пенсійних положень і розробки загального Пенсійного статуту, затвердженого 6 грудня 1827 року імператором Миколою I. «Статут про пенсії та одноразові допомоги» вважається одним із важливих нормативних положень, яке регулювало пенсійні відносини тогочасної системи пенсійного забезпечення. Завдяки цьому документу, який вступив в дію з 1 січня 1828 року, відбулось упорядкування пенсійного забезпечення чиновників і їх сімей «в нагороду трудов, подъемлемых на службе» [73, с. 321], а також підвищилися гарантії захисту пенсійного права осіб, які гідно служили державі. У статуті про пенсії, який складався з трьох частин: «Правил для призначення пенсій і допомог», «Про пенсії і допомоги удовам і дітям класних чиновників», «Про впровадження пенсій і допомог», визначалися організаційно-правові та соціально-економічні правила надання пенсійних виплат та допомог з Державного казначейства окремим категоріям населення. До складу сум, з яких виплачувались пенсії та допомоги, було віднесено всі пенсійні капітали, сформовані до цього часу, крім пенсійних капіталів навчальних закладів. Збори, які встановлювались для формування пенсійних капіталів, направлялись до Державного казначейства і відносились до загальних державних доходів.

Право на отримання повної пенсії обумовлювалось проходженням служби тривалістю 35 років. Відлік здійснювався, починаючи з сімнадцяти років, незалежно від того, що вік початку служби міг бути і меншим. Час служби в період війни та походах враховувався як один рік за два.

Розмір пенсії воєнним визначався залежно від чина, а тим військовим, які отримували крім жалування «столові» кошти визначався як і цивільним службовцям, залежно від розряду, до якого відносилась та чи інша посада, яку обіймав чиновник. Всього існувало дев'ять розрядів посадового окладу для визначення пенсійних виплат. Наприклад, чиновник першого розряду (сенатор) мав оклад 4 тис. руб., другого розряду

(громадський губернатор, управлінець державним банком, директор департаменту тощо) – 3 тис. руб., третього розряду першого ступеня (поліцмейстер у столицях, помічник поштових директорів у столицях, віце-губернатор тощо) – 2 тис. руб., а другого ступеня (начальник відділу у міністерствах, губернський прокурор тощо) – 1,5 тис. руб., дев'ятого розряду (секретар уїзних і земських судів, начальник реєстратури і архіву тощо) – 300 руб. Генерал-лейтенант отримував пенсію як чиновник першого розряду, генерал-майор – другого розряду, полковник – першого ступеня третього розряду, підполковник – четвертого розряду, а майор – п'ятого розряду. У випадку отримання чиновником жалування меншого, ніж визначено згідно з розрядами, пенсія виплачувалась у розмірі отриманого жалування на службі, але не менше ніж 100 руб.

Слід зазначити, що розмір пенсії чиновників залежав від строку служби: від 30 до 35 років – пенсія становила $\frac{2}{3}$ посадового окладу, від 20 до 30 років – $\frac{1}{3}$ посадового окладу. Якщо була встановлена втрата працездатності чиновника з причин хвороби, то пенсії у розмірі $\frac{1}{3}$ посадового окладу отримували службовці зі стажем від 10 до 20 років, $\frac{2}{3}$ посадового окладу – від 20 до 30 років, а у розмірі повного окладу – маючи 30 років стажу. Також був перелік хвороб, за якими право на отримання пенсії згідно з загальними правилами виникало за проходженням служби меншою тривалістю, тобто з'являються пільгові пенсії. Для чиновників, які знову вступали на державну службу, виплата пенсії припинялася.

Вдови отримували 50% пенсії, на яку мали право їхні чоловіки, а сироти – $\frac{1}{6}$ кожний, тобто вдова з трьома і більше дітьми мала право на отримання повної пенсії. Малолітні діти, які залишились після смерті чиновника без матері, отримувати $\frac{1}{4}$ пенсії, на яку мав права їх батько, тобто четверо і більше дітей отримували повну пенсію. Обмеження виплати пенсії дітям встановлювалось залежно від віку: хлопчики мали право на пенсію до 18 років, а дівчата – до 21 року.

Для отримання пенсійного забезпечення необхідно було подати документи, які свідчать про настання права на пенсію, знаходячись у країні не менш ніж один рік з дня видання статуту про пенсії або двох років, якщо громадянин знаходився за кордоном.

Окрім загального «Статуту про пенсії та одноразові допомоги», який весь час доповнювався новими законодавчими актами і проіснував практично незмінним до кінця 1852 року, діяли статuti про пенсії по гірському, навчальному, вченому та іншим відомствам, враховуючи специфіку служби чиновників: положення у ієрархії влади, малонаселеність, віддаленість місцевостей, загальні умови побуту і служби тощо. Пізніше було відмінено виплату пенсій, якщо строк служби становив менше двадцяти років, а основні положення загального статуту про пенсії залишалися діючими до 1912 року.

Органом управління системою пенсійного забезпечення на початку ХІХ століття був Генеральний штаб (створений у 1815 році, у 1832 році скасований, а у 1865 році відновив роботу) в складі якого функціонував пенсійний відділ по питанням пенсійних виплат та пільг. Організаційна структура пенсійного відділу включала дві частини, кожна з яких мала два відділення: пенсійну і емеритальну.

Збільшення обсягу фінансових ресурсів і використання їх на утримання непрацездатних членів суспільства, перш за все державних службовців, які досягли певного пенсійного віку і вийшли у відставку, приваблювало і робило престижним державну службу. Державні службовці були наділені правом на пенсійне забезпечення і цим залучалися до роботи.

Згодом державна казна почала випробувати серйозні фінансові труднощі, пов'язані зі зростанням чиновницького апарату та збільшенням числа інвалідів (зокрема внаслідок Кримської війни 1853–1856 років). На тлі цих обставин пенсійна система як самостійний внутрішній елемент ринку почала трансформуватися: з'явилися обов'язкові відрахування (внески) до пенсійного казначейського фонду; уряд започаткував

створення емеритальних (від «емеритура» – вислуга років) пенсійних кас різних відомств як джерело додаткового заохочення. На початку свого існування емеритальні каси охоплювали лише високооплачувану частину державних службовців, вищих військових (офіцерів, генералів), але згодом робітники окремих відомств та установ отримали можливість прийняти участь у пенсійних касах. Пенсійні виплати з таких кас пов'язувались з особистими заслугами та періодом служби. Слід зазначити, що після Кримської війни розпочали роботу перші каси морського відомства та військово-сухопутного відомства (1859 рік); через рік – емеритальна каса інженерів шляхів сполучення, з 1870 року – велика пенсійна каса народних вчителів і вчительок, а з 1895 року – ощадна емеритальна каса Спілки судноплавства по Дніпру та його притоках.

Емеритальні каси ґрунтувались на внесках державних чиновників (військових і цивільних) зі свого жалування (6–8%) на особові рахунки та недоторканому капіталі, що виділявся казною і розміщувався у цінні папери та іпотеку. Доходи від цінних паперів підтримували фінансову стійкість емеритальних кас і були додатковим джерелом наповнення особових рахунків чиновників. Діяльність емеритальних кас, порядок членства, розміри пенсій чиновників та їх сімей регламентувались статутами. Право на отримання пенсії з емеритальної каси отримували учасники, якщо вислуга років на державній службі становила не менше 25 років і сплата внесків до каси здійснювалась не менше п'яти років.

Таким чином, державні службовці почали отримувати дві пенсії – державну та емеритальну. Державну (основну) пенсію чиновник одержував залежно від тривалості й безвадної служби (при наявності службових порушень пенсію можна було втратити). Пенсійне забезпечення як учасника емеритальної каси здійснювалось залежно від вислуги років та величини накопичених коштів на особистому рахунку, тобто обставини служби не впливали на розмір пенсійних виплат. Так, державна пенсія полковника становила наприкінці ХІХ століття 575 руб. на рік, а пенсія з пенсійної каси, куди

він щомісяця перераховував упродовж 35 років служби 6% від жалування, – 863 руб. Вже тоді «люди государеві» в пенсійному питанні покладались головним чином на власні сили [220, с. 28].

Слід відмітити, що фінансування пенсійної системи до середини ХІХ століття відбувалось за рахунок коштів державного казначейства, тобто система пенсійного забезпечення була державно-казначейська і за своєю природою вважалась бюрократичною. Пенсіями забезпечувались виключно привілейовані верстви статських, військових, придворних чиновників та вище духовенство, а також члени їх сімей залежно від термінів вислуги та розмірів жалування. Але згодом в державно-казначейську пенсійну систему вводиться страховий накопичувальний чинник, який змінює цю систему на центральну розподільно-накопичувальну.

Починаючи з 1866 року стають публічними звіти державних контролюючих органів («контрольних палат») і вводиться єдиний для всіх відомств державний бюджет з єдиною касою і єдиними залишками при міністерстві фінансів. Це дає можливість на основі реальних даних, розписів державних доходів і видатків, проаналізувати і оцінити рівень пенсійного забезпечення Російської імперії, в тому числі на українських землях у 1866–1905 роках (табл. 2.1).

Проведений аналіз пенсійних виплат дозволив встановити наявність незначних структурних змін при здійсненні пенсійного забезпечення. На протязі майже сорока років в структурі видатків державного бюджету Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ століття частка відрахувань і відсотків у емеритальну касу коливалась в межах 0,29–0,41%, а частка пенсій і допомог різним чином і вдовам не перевищувала 4,87%. Варто відмітити тенденцію поступового збільшення пенсійних видатків на 30,35 млн руб. протягом аналізованого періоду, з одночасним зменшенням їх частки в структурі видатків державного бюджету.

Таблиця 2.1

Пенсійні видатки з державної казни у 1866–1905 рр.

Рік	Відрахування і відсотки у емеритальну касу, млн руб.	Пенсії і допомоги різним чинам, вдовам і сиротам, млн руб.	Всього державних видатків, млн руб.	Частка відрахувань у емеритальну касу в загальній сумі державних видатків, %	Частка пенсій і допомог різним чинам, вдовам і сиротам у загальній сумі державних видатків, %
1866	1,66	16,75	408,83	0,41	4,10
1870	1,77	23,22	476,63	0,37	4,87
1875	2,08	24,23	559,36	0,37	4,33
1880	2,55	23,95	666,26	0,38	3,60
1885	2,63	28,01	866,30	0,30	3,23
1890	2,83	33,62	947,87	0,30	3,55
1895	3,00	36,06	1214,38	0,25	2,97
1900	5,27	40,26	1757,39	0,30	2,29
1905	5,80	47,10	1994,63	0,29	2,36

Джерело: побудовано за матеріалами [24].

Особливої уваги заслуговує становлення пенсійного забезпечення осіб соціальної сфери: освіти, медицини. Земські службовці – вчителі, лікарі тощо не мали до середини 60-х років XIX століття жодних привілей, у тому числі й пенсій. Отримуючи низьку платню, вони намагалися перейти на престижну службу, що приносила би більше грошей. Аби утримувати кваліфікованих працівників, земства вирішили взяти на себе зобов'язання щодо їхнього пенсійного забезпечення за умови, що останні відслужать установлений мінімум років. Царський уряд у 1863 році узаконив земські пенсійні каси емеритального типу, а десь через 20 років – пенсійні каси страхового типу.

Земські емеритальні каси створювались для кожної губернії окремо на основі рішень губернських земських зборів і з дозволу всіх повітів. Фонд емеритальної каси формувався з річної допомоги губернських земств та внесків учасників каси.

На території Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Таврійської губерній з 1870 року діяла «Пенсійна каса народних вчителів і вчительок», досвід якої було узагальнено Д.Є. Любченком – автором підручника з пенсійної справи у Москві 1913 року. В Україні в 1897 році функціонували попередники нинішніх недержавних пенсійних фондів – понад 200 пенсійних і страхових кас, зокрема ощадно-емеритальна каса службовців товариства пароплавства по Дніпру. В таких касах у 1911 році налічувалося 100 тис. учасників, пенсійні активи таких кас становили значну суму – 8,5 млн рублів.

Розрахунки для пенсійних кас виконав відомий математик М. Остроградський. Прогнозні розрахунки для пенсійної каси інженерів шляхів сполучення було здійснено у 1908 році вітчизняними фахівцями за методикою професора Київського університету А. Граббе. Детальні таблиці розрахунку пенсійних виплат ґрунтувались на досить точній земській та галузевій статистиці. Виходили друком підручники з пенсійної справи, зокрема підручник «Элементарная теория страхования жизни и трудоспособности», написаний випускником Київського кадетського корпусу С.Є. Савичем у 1900 році на замовлення Міністерства шляхів сполучення.

Джерелами фінансування пенсійних кас були: обов'язкові внески (відрахування) учасників, внески за рахунок казни (держбюджету), дохід із капіталу та майна каси, добровільне пожертвування, випадкові надходження.

Учасникам каси відкривалися індивідуальні пенсійні рахунки, на які надходили внески із жалування, казни (земства, установи), щорічний прибуток від операцій каси (в середньому 3–4% щорічних). Ці кошти (пенсійні активи) і були фінансовою основою пенсійних виплат.

Усі учасники каси поділялися на обов'язкових та добровільних. Обов'язкові учасники платили 6% від жалування, такий саме відсоток за них платила казна (державний бюджет) або земство (місцевий бюджет). Членство в пенсійній касі вчителів шкіл, які фінансувалися з казни, було обов'язковим.

Добровільні учасники, здебільшого викладачі приватних учбових закладів, повинні були вносити 12% від жалування [220, с. 30].

Умовою зарахування в члени каси було заповнення отриманої від інспектора народних училищ або від управляючого каси (адміністратора пенсійного фонду) «особистої картки» і представлення необхідних документів (учительське свідоцтво, свідоцтво про народження тощо). Інспектор народних училищ також засвідчував карточку учасника, якому присвоювали особистий номер пенсійного рахунку. Один примірник такої картки прислався з реєстром в управління пенсійної каси, а другий – залишався в інспекції, яка виконувала функцію пенсійної комісії. У разі призначення учасника на посаду або в школу іншої губернії, туди ж пересилали і його картку, а інспектор повідомляв про це управління пенсійної каси. Про зміни сімейного стану учасника останній повідомляв інспектору, а той письмово повідомляв управління каси. Вже тоді було запроваджено чітку систему персоніфікованого обліку учасників, і каса функціонувала досить надійно.

Для призначення пенсії учасник пенсійної каси подавав відповідну заяву інспектору народних училищ або безпосередньо в управління пенсійної каси. До заяви додавався послужний список та інші необхідні документи (свідоцтво про народження тощо).

Повна пенсія призначалася за умови 15 років служби і членства в касі. Вчитель, який мав 10 років служби і членства в касі, отримував менше грошей, працівники за вислугою менше двох років не одержували нічого взагалі.

Працівникам, які отримали захворювання на службі, мали неповнолітніх дітей тощо, призначалися підвищені пенсії. Зокрема, вчителю, який у 1911 році мав вислугу 36 років і отримував жалування 760 руб., нараховували підвищену пенсію в сумі 668 руб. При цьому існувала чітка диференціація розміру пенсії залежно від віку вступу на службу і стажу. Так, вислуга 15 років і жалування 360 руб. давали вчителю, що вступив на службу в 20 років, право на пенсію в розмірі

64,79 руб., якщо вислуга була 20 років – 106,04 руб., а за умови 25 років вислуги – 166,67 руб. Тобто коефіцієнт заміщення зарплати пенсією становив для вчителя того часу 46%. Це перевищує навіть сьгоднішні стандарти Міжнародної організації труда (40%). Якщо вчитель працював більше 25 років і здійснював обов'язкові внески після цього терміну, розмір пенсії суттєво не збільшувався, як правило, з метою «омолодження кадрів» економічними методами [220, с. 31].

Також призначалися пенсії по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника. В умовах зростання цін пенсійна каса у 1909 році звернулася до Державної Думи і земства з пропозицією збільшити відрахування на рахунках обов'язкових учасників з метою забезпечення пенсійних виплат до 100% жалювання працівникам, вислуга яких становила більше 25 років. Цю пропозицію було підтримано. Взагалі, пенсійні каси слугували аналогами сучасних накопичувальних пенсійних фондів та страхових компаній. Пенсійні каси вчителів, залізничників та інших працівників досить подібні до професійних недержавних пенсійних фондів.

Частину внесків до кас здійснювали організації та підприємства, частину працівники у розмірі певного відсотка від заробітної плати (жалювання). Наприклад в емеритальній касі інженерів шляхів сполучення до 1907 року норма відрахування становила 7% від окладу службовця, потім цю норму було зменшено до 6%. У статуті «Ощадно-емеритальної каси службовців Товариства пароплавства по Дніпру і його притоках» зазначено: «Капітал... каси утворюється: з обов'язкових внесків учасників каси у розмірі 5% щомісячного жалювання; з обов'язкових внесків Товариства... у розмірі 5% щомісячного жалювання учасників каси; з обов'язкових внесків у розмірі 10% винагороди, яку отримують учасники каси; з добровільних внесків учасників каси у розмірі не більше ніж 20% щомісячного жалювання; зі щорічних відрахувань із чистого прибутку з операцій Товариства... у розмірі 2,5% на створення особливого капіталу для видачі службовцям допомоги і пенсій» [220].

Пенсійні каси здійснювали виплати учасникам, як правило, чотирьох видів: пенсії за вислугу років; пенсії по інвалідності; пенсії вдовам і службовцям; допомогу у разі звільнення чи скорочення штатів.

Право на отримання виплат давала вислуга не менш ніж 15 років, а самі виплати здійснювались лише за умови залишення служби учасником каси.

Найвідомішими в Україні були Чернігівська (1888 рік) та Катеринославська (1896 рік) емеритальні каси.

Однак згодом виявилось, що емеритальні каси внаслідок фінансової нестабільності не в змозі забезпечити учасників достатньою пенсією. Для виплати таких пенсій, в основу розрахунків яких хоч і був покладений страховий принцип, та з метою запобігання дефіциту коштів в умовах зростання кількості пенсіонерів, що спостерігається і сьогодні у солідарній пенсійній системі, необхідно було або збільшити відрахування з учасників каси, або змусити земства платити за своїх службовців. І якщо в офіцерських емеритальних касах уряд вимушений був покривати дефіцит за рахунок емісії державних цінних паперів, то збільшувати відрахування зі свого невеликого жалування учасники кас не могли, а земства не бажали переобтяжувати відповідні бюджети. До того ж у таких касах важко було врахувати випадкові чинники, зокрема смерть учасників і пенсіонерів, потоки платежів і виплат, можливі перебої у фінансуванні тощо.

Отже, з огляду на неспроможність земств покривати дефіцит емеритальних кас, Міністерство внутрішніх справ у 1897 році розробило «Положення про пенсійні каси для службовців у земських і міських закладах суспільного управління», відповідно до якого усі пенсійні каси були підпорядковані страховому комітету при Міністерстві внутрішніх справ. Таким чином, емеритальні каси перетворювались на пенсійні каси страхового типу, які діяли за принципом: «Не сплачувати пенсіонерові більше від тієї суми, що обліковується на його пенсійному рахунку».

Одна з перших таких кас була створена в 1900 році у Таврійській губернії. Загалом, у дореволюційній Україні функціонували три типи пенсійних систем (досить подібних до сьогоденних): державна (казна, або державний бюджет); емеритальна (подібна до солідарної); накопичувальна (пенсійні каси, подібні до недержавних пенсійних фондів).

На початку ХХ століття Східна Галичина, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії, мала практику з питань соціального страхування, зокрема у Львові функціонували пенсійні фонди, організовані як за галузевим, так і за територіальним принципами. Прикладом слугує пенсійний фонд працівників міських електричних закладів у Львові, його діяльність була регламентована статутом, затвердженим у 1924 році. Метою діяльності фонду було забезпечення пенсією працівників міських електричних закладів, а також їхніх родин у випадку втрати годувальника. Право стати членами фонду отримали ті, хто працював у міських електричних закладах, платив внески, не належав до іншого фонду і не отримував ренти від інших страхових закладів. До членів фонду ставилися певні вимоги: вступник мав бути не старше 40 років, відбутися обов'язкову військову службу та мати задовільний стан здоров'я.

Пенсійний фонд міських електричних закладів формувався за рахунок майна попереднього пенсійного фонду даного закладу і внесків його членів; вступних внесків; щомісячних внесків; щомісячних дотацій міських чи районних електричних закладів; інших доходів фонду, зокрема відсотків від майна фонду; непередбачених доходів; пожертв через третіх осіб; пені та штрафів, стягнених із членів за різні порушення.

Пенсія після 10 років належності до фонду становила 40% від рівні оплати праці й зростала за кожен додатковий рік на 2,4% і після 35 років членства пенсія сягала 100% службових виплат.

Досвід пенсійного фонду міських електричних закладів у Львові свідчить про переваги формування галузевих пенсійних фондів, їх суттєве значення для пенсійного забезпечення працівників, які досягли пенсійного віку.

На початку ХХ століття професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький створив Товариство взаємного страхування життя і пенсій «Карпатія», особливою ознакою діяльності якого було всеохоплюючий характер страхового ринку. Страховими послугами цього товариства мали можливість скористатися різні верстви населення незалежно від матеріального стану.

Переваги казначейсько-емеритальної системи полягали у закладанні фундаментальної основи ефективної системи пенсійного забезпечення, характерних принципів її регламентації, вдосконалення та трансформаційних перетворень, але стосувалася лише державних службовців і залишала осторонь інші соціальні групи населення.

Подальший розвиток товарно-виробничих процесів, розповсюдження найманої праці і поява нових форм доходу зумовили формування нових механізмів здійснення пенсійного забезпечення, пов'язаних із залученням широких верств населення до участі у пенсійній системі. Про це свідчить стихійне виникнення страхових пенсійних та ощадно-допоміжних кас, які з'явилися на межі ХІХ–ХХ століть та залучали широке коло найманих робітників до сфери пенсійного забезпечення. В Україні ці каси були створені лише на Донбасі та в деяких великих містах. Слід відмітити, що страхування доходів і капіталів, яке почалось з 1906 року, достатньо швидко отримало популярність серед різних верств населення і удосконалювалось з прийняттям відповідної законодавчої бази (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Страховий портфель ощадних кас у 1907–1913 рр.

Показники	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Кількість договорів	2715	6204	8234	11412	17210	25031	33175
Застрахована сума капіталів, млн руб.	4,39	9,47	13,22	18,14	25,18	34,09	44,45
Застрахована сума річних пенсій, тис. руб.	9,95	14,25	25,04	36,94	60,49	74,29	88,79

Джерело: побудовано за матеріалами [24].

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Всі грошові суми, що знаходилися у касах, зараховувалися до спеціальних коштів Міністерства фінансів і зберігалися у Головному казначействі. Держава фактично здійснювала регулювання інвестиційної діяльності пенсійних кас, їх накопичення використовувалися як у приватних, так і в загальнонаціональних інтересах шляхом не тільки законодавчої регламентації, а й фінансового нагляду. Так, на 1 січня 1903 року загальна сума грошових коштів емеритальних кас різних відомств становила близько 20 млн руб. пенсійного капіталу, а державний дохід у 1902 році становив близько 1,3 млрд руб.

Слід відмітити, що у 1908 році змінились підходи щодо формування державних доходів і видатків Російської імперії, разом з тим відбулась зміна розпису видатків на пенсійне забезпечення населення, які закріплювались за визначеними відомствами (табл. 2.3).

Видатки на виплату пенсій протягом 1908–1917 років поступово збільшувались з 97,79 млн руб. у 1908 році до 153,74 млн руб. у 1917 році, тобто на 55,95 млн руб. Основною причиною такого збільшення є розширення числа учасників системи пенсійного забезпечення населення.

Як свідчать дані табл. 2.3, середній показник пенсійного забезпечення протягом 1908–1917 років становив 3,87%, у тому числі за 1908–1912 роки – 3,98%, за 1913–1917 роки – 3,76%. Найбільша частка пенсійних виплат (більше 85%) здійснювалась Міністерством фінансів і мала тенденцію до збільшення, а найменша частка належала Головному управлінню державного кіннозаводства (0,02%). Вагому частку в системі пенсійного забезпечення займали пенсійні виплати з Військового міністерства, але протягом аналізованого періоду вони мали тенденцію до зменшення з 9,19 до 1,17%. Міністерство народної освіти, Міністерство торгівлі і промисловості та Морське міністерство протягом десятиліття збільшували частку витрат на пенсійне забезпечення громадян.

З введенням в дію у 1912 році нового уставу про пенсії військовослужбовців та їх сімей, пенсійні виплати з усіх відомств у 1913 році зросли на 7,85 млн руб., але їх частка в структурі видатків державного бюджету зменшилась на 0,05 відсоткові пункти.

ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Таблиця 2.3

Видатки державного бюджету на пенсійне забезпечення населення в розрізі відомств 1908–1917 рр., %

Назва відомства	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Міністерство фінансів	85,10	86,34	86,01	85,86	86,00	86,19	89,78	91,70	92,40	90,68
Міністерство народної освіти	0,34	0,72	1,10	1,66	1,93	2,12	2,60	2,52	2,39	2,60
Міністерство шляхів сполучення	4,24	4,08	4,42	4,41	4,25	4,54	3,53	2,45	2,23	3,36
Міністерство торгівлі і промисловості	0,17	0,18	0,20	0,21	0,19	0,19	0,21	0,23	0,23	0,30
Міністерство землеробства	–	–	0,85	0,71	0,65	0,02	0,02	0,54	–	–
Головне управління державного кіннозаводства	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01
Військове міністерство	9,19	7,66	6,33	5,97	5,79	5,55	2,41	1,01	1,19	1,17
Морське міністерство	0,95	1,01	1,07	1,16	1,17	1,37	1,43	1,53	1,55	1,88
Частка видатків на пенсійне забезпечення населення у загальній сумі видатків державного бюджету, %	3,79	3,96	4,16	4,12	3,90	3,85	3,36	3,84	3,98	3,77

Джерело: побудовано за матеріалами [24].

Виникнення і перетворення системи пенсійного забезпечення населення пов'язані зі зміною суспільних відносин. Родова форма захисту осіб похилого віку та благодійництво, які функціонували століттями, поступово замінюються державною підтримкою. Передумовами створення централізованих механізмів пенсійного захисту населення стали, насамперед, індустріалізація, міграція, демографічні зміни. З'являються та трансформуються методи, форми, способи фінансування пенсійного захисту населення, що супроводжується створенням відповідного фінансового механізму системи пенсійного забезпечення. Однією з основних передумов сталого розвитку суспільства є створення ефективної системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення, яку доцільно розглядати як адаптивний процес реалізації регуляторного механізму фінансової політики країни, що передбачає формування та використання фінансових ресурсів на цілі соціального захисту населення з урахуванням тенденцій соціально-економічного розвитку країни. Пенсійна система, яка зародилась на соціальній основі, тобто необхідності підтримки непрацездатних, нужденних верств населення, поступово із суспільним розвитком перетворилась на економічний чинник, який містить інвестиційну складову зростання економіки і впливає на якість відтворення продуктивних сил в країні.

Характерні особливості пенсійного забезпечення в Україні у період XVIII – початок XX століття визначалися соціальною політикою держав, до складу яких належали українські землі (Польща, Росія, Румунія, Чехословаччина). Загальна закономірність цієї політики полягала у стимулюванні державних службовців і підтримки найманих працівників.

2.2. Функціонування системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення у радянський період

Пенсійну систему, яка сформувалась у XVIII–XIX століттях, зруйнувала революція 1917 року. Декретом від 14 грудня 1917 року було встановлено «принцип монополізації банківської справи в Росії шляхом ліквідації всіх діючих приватних

і суспільних кредитних установ», у тому числі й пенсійних кас. Відбулась націоналізація економіки і промислові підприємства перевели на кошторисно-бюджетне фінансування, а їх доходи і витрати включалися в державний бюджет. Було ліквідовано попередні форми та принципи пенсійної справи та започатковано принципово новий фінансовий механізм пенсійного забезпечення, виникли і почали розвиватися нові пенсійні відносини.

В основу побудови системи пенсійного забезпечення було покладено соціальне походження і майновий стан, заслуги перед революцією, політичну діяльність та посади партійно-радянської номенклатури. Стаж, освіта, кваліфікація, а також вікові і соціально-професійні ознаки не враховувались для призначення пенсійних виплат, крім тих, хто мав права на «радянську пенсію». Відтак скасуванню підлягали пенсії за ордени, медалі, георгієвські хрести та інші знаки, а також колишніх службовців земських і державних установ, які служили «царю і отечеству», одержували пенсію за вислугу років та відповідно чину (тюремні наглядачі, жандарми, поліцейські політичного та загального відділів). Також із відокремленням церкви від держави позбавлялись державної пенсії церковнослужителі, теологи, службовці духовних відомств. Пенсії виконували функцію соціальної допомоги для різних категорій населення, які не мали інших засобів існування. Неухильно запроваджувалось соціальне забезпечення побудоване на класовому принципі. Складна соціально-економічна ситуація на початку існування радянської системи перешкоджала встановленню взаємозв'язків при визначенні розміру пенсійних виплат із трудовою діяльністю та попереднім заробітком. Поступово надання соціальних виплат за рахунок страхових внесків трансформується на пряме фінансування за рахунок асигнувань із державного бюджету.

Пріоритетними категоріями, які отримували пенсійне забезпечення вважались трудящі, що втратили працездатність, інваліди війни і праці, бідні. Про це свідчать постанови Ради Народних Комісарів та Наркомату державного піклування. Фінансові труднощі, пов'язані з війною, не стали завадою для

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Тимчасового уряду, щоб підвищити рівень пенсійного забезпечення інвалідам війни шляхом збільшення процентних надбавок. На підставі «Положення про соціальне забезпечення трудящих», затвердженого 31 жовтня 1918 року соціальне страхування було замінене соціальним забезпеченням. Згідно з цим положенням розмір місячної пенсії при повній втраті працездатності встановлювався у розмірі 25-кратної денної нормальної допомоги, яку надавали у місцевості, де мешкав пенсіонер. (Нормальна допомога відповідала середньому заробітку особи, який був притаманний тій чи іншій місцевості.) Якщо працездатність була втрачена частково, то розмір пенсійної виплати залежав від відсотка втрати працездатності. Так, втрата від 15 до 29% працездатності була підставою отримати одну п'яту повної пенсії, від 30 до 44% – половину повної пенсії, від 45 до 60% – три четверти повної пенсії, а більше 60% – в розмірі повної пенсії. Але у випадках промислово-господарських криз тимчасово припинялась виплата пенсій особам, які втратили працездатність менше ніж 30%.

Особливої уваги заслуговує пенсійне забезпечення, яке здійснювалось у цей період в УСРР. Першим офіційним документом, який засвідчував початок формування нової радянської пенсійної системи в Україні, був декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 28 лютого 1919 року «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного комісаріату соціального забезпечення». Пізніше статті та положення декрета «Про врегулювання пенсійної справи» від 16 квітня 1919 року заклали нормативно-правові підвалини пенсійної справи в Україні та фактично і юридично скасували стару організаційну структуру пенсійних установ.

«Положенням про пенсії», яке виявилось складовою частиною декрету, передбачалося запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів, сиріт. «Інвалідну пенсію» одержували особи, які втратили внаслідок хвороби, віку, каліцтва працездатність не менше 15%, але в межах прожиткового мінімуму конкретної місцевості. Переїзд пенсіонера з адміністративної смуги нижчого прожиткового мінімуму до вищої

передбачав отримання пенсії за нових умов, але лише через півроку, а річний розмір пенсії не повинен був перевищувати річного заробітку малокваліфікованого робітника. У разі знаходження пенсіонером додаткових джерел забезпечення, необхідно було одразу попереджати «під загрозою кримінальної відповідальності» органи собезу. Право отримання пенсійних виплат у випадку смерті пенсіонера-батька поширювалось на вдів з однією і більше дитиною віком до 10 років, неповнолітніх дітей до 16 років та батька пенсіонера старше 55 років. Декрет виявився основним нормативним актом про пенсійне забезпечення, який регулював пенсійну справу.

На протязі 1919 року відбувалося упорядкування нормативно-законодавчої бази, яка стосувалась пенсійного забезпечення червоноармійців та інших військовослужбовців, а також громадян заявників. Обговорювались та вивчались питання щодо механізмів переведення пенсій з Росії в Україну. Згідно з «тимчасовим правилом про перевод пенсій» прохач писав заяву до скарбниці за місцем одержання, яку розглядав кошторисно-касовий підвідділ фінвідділу, а Наркомфін обох республік приймав рішення про занесення на рахунок коштів. Переведеннями займалася міжвідомча комісія Народного комісаріату внутрішніх справ, але дуже повільно. Український уряд погодився на виплату пенсій тим особам, які залишили Росію і переїхали в Україну, навіть порушив питання про перерахування 20% тієї суми, яка до революції призначалася для пенсійного забезпечення [242]. Але цю вимогу сприйняли як умову для можливого забезпечення «пенсіонерів-емігрантів». Пенсійні виплати, які були призначені в Росії, не здійснювались в Україні, крім тих, у яких були відкриті рахунки до 1 січня 1918 року. Механізм переведення пенсії через скарбницю, особливо для тих осіб, які народилися в Україні, вважали цілком можливим, але за нормами місця проживання пенсіонера.

Оформленням пенсійних справ займалися відділи соціального забезпечення – губернські, міські, повітові, які створювали фахові комісії з числа співробітників собезів, лікарів,

держслужбовців. Для оскарження дій посадових осіб існувало три інстанції: комісія міськсобезу, губсобезу та Касаційна комісія при Наркомсоцзабезу.

Створюючи розгалужену систему органів для проведення пенсійного забезпечення, влада орієнтувалася на оперативне оформлення пенсійних справ для кожного заявника, створюючи «особливі столи», але швидко і вчасно оформлювати належні документи не завжди виходило. Інтенсивність роботи пенсійних відділів була достатньо високою, весь тягар організаційно-консультаційної і кваліфікаційної роботи лягав на губернські та повітові відділи, але ефективність значно меншою, тому що багато пенсійних справ поверталось. Велика кількість відмов припадало на справи «дореволюційних пенсіонерів», які втратили їх згідно з новим законодавством «робітничо-селянської» держави. Наприклад, у Лохвицькому повіті було обстежено 2000 колишніх пенсіонерів, з них лише 80 подали заяви на переоформлення, тому що процедура «освідетельствования» виявилася для багатьох малоприємною. Прохач мусив письмово засвідчити проходження військової служби, у тому числі протягом 1917–1919 років, якщо залишався у діючій армії.

Крім цього, громадянам влаштовували «пенсійний допит», особливо на предмет нерухомості та власності. Наприклад, для осіб, що мешкали у сільських районах, ставили такі запитання: чи має власну землю, яка під лісом, сінокосом, ріллею, непридатна; якого обсягу кожна; має город та якого розміру; має сад та який прибуток; має оренду; кількісний склад сім'ї, працездатних і непрацездатних її членів; середня врожайність за попередній рік з десятини; власна хата і господарство; свиней, овець; чи займається ремеслом та промислами. Кожна пенсійна справа «слухалась» у комісії по призначенню пенсій, з'ясовувалось соціальне походження та матеріальне становище прохача та ухвалювалось відповідне рішення – видати, відхилити або доопрацювати. Якщо виникали суперечливі та принципові питання, то їх вирішувала колегія, яка була заснована на базі пенсійного відділу Наркомсоцзабезу.

Існуванням пенсійного забезпечення, незважаючи навіть на те, що пенсійні виплати були символічними, радянська влада намагалась формувати у свідомості громадян лояльне ставлення до нової політичної системи і зменшити соціальну напругу, створити нейтральне соціальне становище, стабілізувати суспільну згоду.

Пенсійне забезпечення здійснювалось залежно від прожиткового мінімуму тієї чи іншої місцевості, особливостей майнового становища прохача, а також категорії. Наприклад, 1 січня 1919 року залізничникам встановили розмір пенсії відповідно до мінімального рівня тарифної ставки: половину пенсії, якщо втрата працездатності становила 44%, п'яту частину – за умови 29% непрацездатності. На Катеринославщині у червні 1919 року пенсія становила переважно 250 крб, а прожитковий мінімум, встановлений «совдепом», сягав 645 крб. Середня заробітна плата некваліфікованого робітника на день сягала 21 крб, а у квітні 1919 року прожитковий мінімум для родини з 4 осіб у Катеринославі становив 2570 крб, Павлограді – 2059 крб, Ново-Московському – 2359 крб, Олександрівську – 2080 крб [240].

Згідно з рішенням пенсійного відділу Наркомсоцзабезу та Наркомфіну УСРР Україну поділили на чотири пенсійні пояси. До першого поясу віднесли міста – Київ, Харків, Одеса, Чернігів, Зміїв, Чугуїв, Суми, Славянськ, Фастів, Шостка; повітові міста, сільські райони Донецької губернії, повіти Чернігівської губернії – Кролевецький, Бахмачський, Конопотський. До другого поясу потрапили міста – Катеринослав, Полтава, Житомир, Херсон, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Кременчуг, Ромни, Маріуполь, Вінниця, Севастополь, Запоріжжя, Кам'янське, а також повітові міста Київської, Харківської, Чернігівської губерній та сільські райони Кривбасу. До третього поясу належали всі повітові міста Катеринославської, Полтавської та Волинської губерній (крім другого поясу), до четвертого – повітові міста Таврійської, Херсонської і Подільської губерній. Для кожного пенсійного поясу було встановлено відповідний розмір пенсійних виплат: перший пояс – 660 крб, другий – 600 крб, третій – 560 крб, четвертий – 520 крб [242].

Шляхом обговорень питання про встановлення ставки пенсійної виплати для сільських районів було ухвалено рішення встановити ставку на 30% меншу від розміру пенсії у повітовому містечку. Певним категоріям сільського населення нараховувалась пенсія з урахуванням майнового стану заявника, наявності землі, у тому числі орної, городу, саду, оренди, худоби, кількості їдаків тощо.

До пріоритетних напрямів діяльності собезу належало пенсійне забезпечення червоноармійців та їхніх родин, тому що тривала громадянська війна та інтервенція, відтак більшовики сподівалися на підтримку населення. Згідно з декретом від 12 березня 1919 року «Про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військовослужбовців і їх родин» пенсійні виплати призначались солдатам Червоної Армії, що втратили (повністю або частково) працездатність від пошкоджень, ран, хвороб, отриманих за час служби. Залежно від ступеня втрати працездатності пенсії розподілялися на 4 розряди: для першого розряду (100% втрати працездатності) призначалася пенсія у розмірі прожиткового мінімуму даної місцевості; для другого (70–100%) – 75% прожиткового мінімуму; для третього (40–70%) – половина прожиткового мінімуму; для четвертого (15–40%) – 20% прожиткового мінімуму [249, с. 420]. Родинам загиблих або зниклих безвісти на війні, призначали пенсію за першим розрядом: вдові з трьома і більше непрацездатними – повну ставку; з одним або двома – дві третини ставки; вдові бездітній – лише у випадку її інвалідності (не менше 15 % втрати нею працездатності); повним сиротам до 16 років: одному у сім'ї – половину ставки, двом – дві третини, чотирьом і більше – половину ставки. Непрацездатними вважалися неповнолітні діти до 16 років, батько пенсіонера-червоноармійця старше 55 років, мати старше 50 років. Пізніше ухвалили новий декрет «Про забезпечення солдат Червоної Армії пенсіями», яким було скасовано дію декрету від 12 березня 1919 року. Повний інвалід мав стовідсоткову пенсію, а родини червоноармійців одержували на одного члена сім'ї

40%, на двох – 60%, на трьох – 80%, на чотирьох і більше – 100% ставки місячного заробітку некваліфікованого робітника. Інвалід мав право «трудового заробітку», але сума не повинна була перевищувати у разі повної інвалідної пенсії. Дія декрету поширювалася на всі категорії військовослужбовців Червоної Армії, у тому числі медпрацівників та учасників повстанських загонів, а також «на всі категорії військовослужбовців старої армії і флоту». Декрет від 12 березня 1919 року також передбачав пенсійне забезпечення воїнів Першої світової війни [71].

До початку революції забезпечення по старості не входило у сферу органів державного управління. Але окремі види професійної діяльності (насамперед, пов'язані з державною службою) забезпечувалися спеціальними видами соціальної допомоги після припинення громадянином роботи у зв'язку з настанням установленого віку. Тільки починаючи з 20-х років ХХ століття до пенсійного забезпечення почали активно підключатися інші галузі господарської діяльності, зокрема, у 1924 році – народна освіта – викладачі вищих навчальних закладів (при досягненні ними 65 років), у 1928 році – текстильна промисловість – робітники, у 1929 році – провідні галузі: важка промисловість (гірнична, металургійна) і транспорт (залізничний, водний) – робітники, а у 1930 році – підприємства поліграфічної, скляної, тютюнової, фарфорової й хімічної промисловості – робітники. Слід зазначити, що радянська держава прагнула відродити промисловість, що дало можливість ще до початку першого п'ятирічного плану приступити до поступового введення пенсійного забезпечення при настанні старості.

В.С. Сазонов і Я.М. Фогель, досліджуючи становлення системи пенсійного забезпечення, відмічають, що відповідно до завдань, які були поставлені у роки перших п'ятирічок, пенсійне забезпечення повинно було розвиватися шляхом надання пільг для ударників, героїв праці та для осіб, які мають тривалий стаж роботи у найважливіших галузях народного господарства, служити справі підвищення виробництва праці [192, с. 30].

У 20-х роках ХІХ століття формується спеціальне законодавство про персональні (посилені) пенсії. З'являються пенсії за особливі заслуги перед державою (у сфері науки, мистецтва, літератури та техніки), поступово запроваджуються механізми «персонального призначення пенсії». Право на одержання таких пенсійних виплат отримували громадяни тільки у випадку настання інвалідності, у випадку смерті годувальника – пенсії виплачувалися сім'ї померлого професора, інженера, революціонера або загиблого «на посту партійної роботи» в розрахунку на одного непрацездатного члена сім'ї в розмірі 2-кратної середньої тарифної ставки, на двох – 3-кратної, на трьох і більше – 4-кратної середньої тарифної ставки. Слід зазначити, що у цей період пенсії виплачувались як в натуральній формі (квартира, забезпечення харчами тощо), так і в грошовій залежно від місцевості.

У 1922 році з ухваленням постанови «Про посилені пенсії» та спеціальної інструкції про її застосування було визначено категорії осіб, яким призначалась підвищена пенсія, порядок призначення, норми підвищених пенсій та порядок перегляду справ про підвищені пенсійні виплати. «Посилена пенсія» встановлювалася для тих, хто мав видатні заслуги перед революцією (професійний революційний діяч, партійні діячі з дореволюційним стажем, що згодом посідали «центральні партійні і революційні пости», колишні народо-вольці), а також тим «діячам науки, мистецтва, літератури, охорони здоров'я і техніки, котрі своєю працею у відповідній галузі внесли вагомий внесок до загальнолюдської культури» [72, с. 145]. Функціонували різноманітні державні органи, які здійснювали виплату пенсій за «видатні заслуги». Заявники (діти, члени родин) для призначення пенсій зверталися до відповідних організацій та установ: за революційні заслуги – до Центрального комітету Комуністичної партії України, за радянську роботу – до Всесоюзної центральної ради професійних спілок, за наукову та мистецьку діяльність – до Наркомосу, за військову службу – до штабу військового командування України, за виробничі досягнення – до Укррад-наргоспу.

Також до окремої категорії громадян, одержуючих «підвищену пенсію» при втраті працездатності, відносились особи, які мали «особливі заслуги перед робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної професійної роботи»: інваліди першої групи отримували пенсійне забезпечення у розмірі триразового прожиткового мінімуму, другої групи – подвійний розмір. Крім того, на отримання пенсійних виплат у розмірі прожиткового мінімуму мали право всі непрацездатні члени сімей таких категорій осіб. «Заслуги» майбутніх пенсіонерів виявляли та встановлювали відповідні центральні органи радянської влади: апарат Наркомсоцзабезу, який крім цього призначав пенсії за рахунок його кредитів та Раднарком, який мав повноваження призначати одноразову допомогу для цієї категорії пенсіонерів.

Розмір «підвищеної пенсії» коливався в межах середнього та максимального заробітку тієї чи іншої місцевості і зменшувався на величину «натуральної частки» державної допомоги, якою користувався пенсіонер (державна квартира, комунальні послуги, продовольче забезпечення). У разі смерті пенсіонера пенсійні виплати отримували непрацездатні члени родини за такими нормами: на одного члена – 50%, на двох – майже 70%, на трьох і більше – 100%. Були випадки, коли переглядались умови призначення «підвищених пенсій» і виплачувались «звичайні» пенсії.

Слід зазначити, що у голодні 1921–1923 роки пенсійне забезпечення мало незначні розміри і реалізовувалось незадовільно, особливо на півдні України. Наприклад, Запорізький підвідділ пенсій видавав виключно продпайки (73 пуди борошна, 21 пуд крупи, 7 пудів олії) на місяць для допомоги 30 пенсіонерам, а у Мелітопольському повіті, де перебувало 3896 сімей пенсіонерів, у яких налічувалось понад 13 тис. душ, виконання пенсійних зобов'язань не здійснювалось. Проблеми з пенсійним забезпеченням виникли й у інших регіонах. Пенсійний відділ Подільської губернії, який обслуговував 10538 пенсіонерів (2657 – робітники і службовці, 7881 – селяни) на початку 1921 року не мав можливості забезпечити

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

пенсіонерів необхідними коштами. Пенсії не вистачало для нормального існування, враховуючи ціну на продовольчі та промислові товари. У 1923 році пенсія інваліда війни становила 5,07 крб, родини червоноармійців та сім'ї загиблих військово-службовців – 3,4 крб, а сім'ї загиблих комуністів – 17,42 крб. 21 серпня 1924 року Всеукраїнський центральний виконавчий комітет встановив для інвалідів війни і родин червоноармійців ставку пенсії 22 крб для першої групи з правом її зменшення в 4 округах на 10%, а в малозаселених – на 30% [242].

Незважаючи на заходи органів державної влади щодо зростання загальної чисельності всіх категорій пенсіонерів – постійних і тимчасових клієнтів собезу, шляхом підвищення вимог до роботи всіх служб Наркомсоцзабезу та Нарком-охоронздоров'я, кількість пенсіонерів в УСРР за 1921–1928 роки збільшилась у 2,5 раза, а станом на середину 20-х років – у 5 разів, хоча йдеться про загальну чисельність всіх категорій (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Чисельність пенсіонерів в УСРР за 1925–1928 роки, осіб

Показники	1925	1927	1928
Загальна кількість пенсіонерів в УСРР, у т. ч.:	34699	48797	87135
Місто	18047	20218	22054
Село	16652	28579	65081

Джерело: побудовано за матеріалами [242].

Пенсійне забезпечення міських та сільських пенсіонерів суттєво вирізнялося. Так, розмір пенсії інваліда війни у містах становив 16 крб, а на селі – 4,33 крб; сім'ї червоноармійців отримували 11,5 крб у містах і 3 крб на селі; для персональних пенсіонерів місцевого значення пенсія становила 30 крб у містах, 20 крб у селах. Співвідношення пенсіонерів

у містах та селах також змінювалось. Якщо у 1925 році кількість пенсіонерів в українських селах становила 47,99% від загальної чисельності, то у 1928 році цей показник збільшився і становив 74,69%. Зростання кількості пенсіонерів в українських селах було пов'язано з посиленням уваги соціальних служб, але розміри пенсій для сільських інвалідів війни не відповідали встановленій середньомісячній нормі одного утриманця у стаціонарних установах собезу (інтернату, будинках притилку), яка становила 4,5 крб. Держава проводила політику дотацій по місцевим бюджетам за всіма категоріями «соціально підопіклих», а в цілому Наркомсоцзабез мав 10,7 млн крб бюджетних коштів.

З липня 1925 року кожен пенсіонер мав пенсійні книжки з номерами, які засвідчували їх реєстрацію в Наркомсоцзабезі та в Окрінспектурі. Кожен номер мав додаток – літери А, Б, В, які означали відповідну категорію пенсіонера. Так, «А», тобто єдина реєстраційна книжка, стосувалася інвалідів усіх груп інвалідності; «Б» (єдина пенсійно-реєстраційна книжка) видавалася інвалідам і сім'ям, які втратили годувальника, а також персональним пенсіонерам; «В» (розрахункові книжки) належали сім'ям червоноармійців, політбійців і слухачів радпартшкіл. Книжки мали рожеві і зелені сторінки, які також засвідчували ту чи іншу категорію пенсіонера. Єдині реєстраційні і пенсійно-реєстраційні книжки з рожевими сторінками видавали інвалідам громадянської війни, «інвалідам-персональникам» та родинам без годувальника; з зеленими – інвалідам «імперіалістичної війни», праці, військовослужбовцям колишньої армії. Рожевими були розрахункові книжки родин червоноармійців, зеленими – для слухачів радпартшкіл. «Громадянам села», які отримували допомогу через селянські і міські комітети взаємодопомоги, книжки не видавали.

Постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 28 серпня 1925 року визначався розмір пенсії інвалідам праці – не менше половини середньої заробітної плати в даній місцевості, за наявності сім'ї пенсія зростала. Слід зазначити, що до інвалідів праці відносилися й непрацездатні за віком.

Але через переважну чисельність непрацездатних за віком виникла необхідність виділення їх в особливу категорію пенсіонерів.

У 1929 році вперше були встановлені принципові розбіжності в розмірі між пенсією по інвалідності та пенсією по старості, а також порядок виплати пенсій тим, хто продовжував працювати. Також мало місце розширення кола суб'єктів, які отримували право на пенсію за вислугу років. Зокрема, було запроваджено пенсійне забезпечення за вислугу років для деяких категорій медичних та ветеринарних працівників. Правом на пенсію за вислугу років забезпечувався лише кваліфікований персонал, який працював у селах та у робочих поселеннях. Особи, які мали аналогічну освіту і кваліфікацію, але працювали у містах, такого права були позбавлені. Зазначені працівники отримували право на пенсію за умови відпрацювання на вказаних посадах у сільській місцевості і робочих поселеннях не менше ніж 25 років, у тому числі не менше 5 років за радянської влади.

Подальші зміни у правовому регулюванні системи пенсійного забезпечення сформували новий порядок призначення і виплати персональних пенсій особам, які мали особливі заслуги. Цей вид пенсій призначався у разі визнання осіб, які мали виняткові заслуги перед республікою, непрацездатними відповідно до одної з трьох груп інвалідності або по досягненню чоловіками 55-річного віку, а жінками – 50 років. Отже, для даної категорії осіб був встановлений понижений пенсійний вік, порівняно з віком виходу на пенсію інших категорій працівників.

До державної системи соціального забезпечення не входило надання пенсій сільським спеціалістам, але пенсійне забезпечення цієї категорії громадян до 1964 року здійснювалось за рахунок організації селянської взаємодопомоги, створення якої передбачалось Положенням про селянські товариства взаємодопомоги від 28 вересня 1924 року.

Отже, починаючи з 1924 року розпочався процес запровадження пенсійного забезпечення по старості для окремих категорій працівників, зокрема викладачів ВНЗ, працівників текстильної промисловості, транспорту, а з 1932 року пенсійне забезпечення було поширено на робітників та інженерно-технічних працівників усіх галузей народного господарства. Законодавчо (Постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів СРСР від 15 травня 1929 року «Про забезпечення у порядку соціального страхування на випадок старості») було закріплено пенсійний вік – 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У той час вважалося, що на межі цього віку в більшості людей чітко виявляються ознаки старіння організму, що ускладнює їх професійну діяльність. Пенсія за віком надавалася незалежно від стану працездатності. Союзна рада соціального страхування наділялася правом знижувати вік та стаж роботи для осіб, зайнятих в шкідливих виробництвах.

Рішення щодо різного пенсійного віку було прийнято на основі вивчення солідарної пенсійної системи Німеччини за часів канцлера Отто фон Бісмарка. Наприкінці ХІХ століття у середньостатистичній німецькій сім'ї чоловік був на п'ять років старший за дружину, з метою одночасного їх виходу на пенсію встановлено різний пенсійний вік. Пенсійний вік в Україні не переглядався з того часу, хоча в багатьох європейських країнах він значно вищий і лише в 2011 році зі вступом в дію Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» [177] був змінений.

Поступово вводилися диференційовані норми пенсії залежно від загального та безпосереднього стажу роботи та умов праці. Стаж став диференціюватись за віковою ознакою від 1 року до 8 років залежно від віку особи (наприклад, необхідний стаж особи у віці від 20 до 25 років мав бути 2 роки). А відповідно до постанови від 28 вересня 1929 року «Про соціальне страхування» була закріплена диференціація стажу за соціальною ознакою. Зокрема, встановлювався більш тривалий стаж роботи по найму для невиробничих груп робітників та службовців (окрім шкідливих професій), який

визначав право на одержання пенсії. Також набуло якісної зміни вимога про безперервний стаж, оскільки, якщо перерва після припинення трудової діяльності продовжувалась більше ніж 5 років, то при визначенні права на пенсію попередній стаж не зараховувався. Слід відмітити, що призначення пенсій особам, які стали інвалідами до досягнення 20-річного віку відбувалось незалежно від тривалості стажу.

З прийняттям постанови «Про покращення пенсійного забезпечення по інвалідності, в разі втрати годувальника і по старості» від 29 лютого 1932 року для осіб, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, вік, який давав право на пенсію по старості, знизили до 50 років, а стаж – до 20 років, у тому числі не менше 10 років на роботах зі шкідливими умовами праці. Для них знизили і стаж, що визначав право на пенсію по інвалідності внаслідок загального захворювання: максимальний стаж знижений до шести років замість восьми. Пенсії по старості, які становили раніше 50% заробітної плати, тепер мали призначатися у розмірі 50, 55 або 60% заробітної плати залежно від місця колишньої роботи, з можливістю нарахування за певних умов надбавок до цих основних норм. Одночасно підвищено мінімальні розміри пенсій для робітників-інвалідів I та II груп. Отже, застосування норм цього правового документа передбачало: покращення пенсійного забезпечення робітників, які працювали на роботах зі шкідливими умовами праці, шляхом встановлення для них пільг (зниження пенсійного віку, підвищення рівня пенсійних виплат); формування взаємозв'язків рівня пенсійного забезпечення з потребами народного господарства; забезпечення диференціації при отриманні пенсій. Зокрема на пенсійне забезпечення впливали – ступінь тяжкості праці: робітники, зайняті на підземних роботах або на роботах зі шкідливими умовами праці відносилися до першої категорії пенсійного забезпечення; галузь народного господарства, в якій працює особа (машинобудування, вугільна промисловість та ін.); соціальне становище; загальний трудовий стаж; безперервний трудовий стаж; ступінь виробничої активності.

Слід зазначити, що у цей період відбулися істотні зміни у пенсійному забезпеченні інвалідів – колишні шість груп інвалідності були ліквідовані, а взамін встановлено лише три групи.

У 1930 році були покращені умови встановленого раніше пенсійного забезпечення за вислугу років науковим працівникам вищих навчальних закладів і наукових установ. Крім того, розширилось коло осіб на отримання цього виду пенсій. Так, у жовтні 1933 року було прийнято рішення про забезпечення льотно-підйомного складу цивільного повітряного флоту пенсіями за вислугу років. Разом з тим передбачався підвищений максимум заробітної плати для вирахування пенсій зазначеним категоріям працівників.

Конституція СРСР від 5 грудня 1936 року проголосила право громадян на матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби та втрати працездатності. За Конституцією право на пенсійне забезпечення, крім робітників, набули і службовці. Колгоспники на призначення державних пенсій чекали ще 30 років.

Таким чином, наприкінці 1930-х років пенсійне забезпечення за віком здійснювалось за новим принципом – розмір пенсійних виплат збільшувався залежно від безперервного стажу роботи на одному підприємстві. Поступово вводяться пенсії за вислугу років, державні пенсії через старість та персональні пенсії, які перевершували звичайні трудові та наближалися до розмірів заробітної плати висококваліфікованих категорій працюючих.

У цей же період було введено пільгове пенсійне забезпечення для працюючих за полярним кругом, зайнятих в провідних галузях економіки, зокрема, у вугільній промисловості, яка була основним постачальником енергоносіїв для економіки. Так, вік виходу на пенсію знижувався (50 років), пенсіонерам, що продовжували працювати у вугільній промисловості розмір пенсії становив 50% від окладу, а пенсія за старістю та інвалідністю зберігалася незалежно від одержуваної заробітної плати. Існування таких пенсійних пільг відіграло стимулюючу роль із залучення працюючих у ті сфери й галузі економіки, якими визначався напрям розвитку суспільства.

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

Слід відмітити, що з перших років свого функціонування радянська влада, не достатньо повно оцінивши реальну економічну ситуацію, намагалася відразу взяти на себе все навантаження від витрат на соціальне забезпечення. При здійсненні пенсійних виплат враховувалось соціальне походження і майновий стан, політична діяльність та посади партійно-радянської номенклатури, заслуги перед революцією. Для різних категорій громадян, які не мали інших засобів існування, пенсія виконувала функцію соціальної допомоги. Але згодом, через важке фінансове становище, відбувся перехід до соціального страхування за допомогою тарифікації внесків від заробітної плати працюючого населення.

Головним завданням державної фінансової політики того часу була мобілізація коштів на проведення індустріалізації країни, тому виникла необхідність стимулювати зростання накопичень та інвестиційну діяльність, використовувати всі можливості для залучення у господарський обіг заощаджень населення, зокрема сконцентрованих у системі соціального страхування. Пенсійні кошти, що акумулювались, прямували в економічний оборот і ставали додатковими доходами суспільства, забезпечуючи стабільність, надійність і розвиток пенсійної системи в цілому. Страхова система розвивалася до 1937 року, а коли було досягнуто певних успіхів у економічному розвитку, радянська влада змінила фінансові механізми пенсійного забезпечення, повернувшись до централізованого бюджетного фінансування пенсійних зобов'язань, відмінивши принцип страхування працюючого населення. На цій фінансовій основі продовжувалася подальша еволюція радянської пенсійної системи.

З 1937 року виплата пенсій непрацюючим пенсіонерам проводилася за рахунок коштів місцевих бюджетів, із звільненням від них бюджету соціального страхування. З грудня 1938 року витрати на виплату пенсій непрацюючим пенсіонерам знову стали здійснювати за рахунок коштів соціального страхування. Постановою «Про заходи щодо упорядкування трудової дисципліни, покращення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживанням у цій

справі» від 28 грудня 1938 року були внесені в законодавство про соціальне страхування зміни, спрямовані на здійснення більш чіткої диференціації в забезпеченні по страхуванню. Це призвело до поліпшення пенсійного забезпечення: підвищено мінімальний розмір пенсій; збільшено пенсії інвалідам I та II груп шляхом встановлення спеціальних надбавок до пенсійних виплат, сім'ям, які втратили годувальників за безперервний стаж роботи; вводилась виплата пенсій за віком без врахування заробітку пенсіонера. Поряд з цим, була підвищена вимога до загального стажу, необхідного для отримання пенсії по інвалідності, яка почало диференціюватись залежно від віку, статі та характеру праці і становила від 2 до 20 років.

Таким чином, до 1938 року сформувалась соціалістична модель соціального страхування, що ґрунтувалась на централізації фінансових ресурсів, які мобілізувалися і витрачалися за єдиними принципами. У таких умовах 63,7% видатків на виплату пенсій покривалися за рахунок коштів бюджету, а самі пенсії призначалися виходячи з пріоритетів галузей економіки, безперервного стажу працівника і відношенням до праці. Побудова такої системи пенсійного забезпечення призвела до втрати однієї з найважливіших її властивостей – забезпечення зв'язку між особистою відповідальністю і правом на отримання пенсії. Крім того, такий перерозподіл коштів підривав стимули до продуктивної діяльності у тих суб'єктів, у кого вилучали доходи і створював утриманські тенденції у отримувачів пенсійних виплат. У зазначених умовах страхова солідарність була трансформована в державну знеособлену колективну допомогу.

У роки Другої світової війни уряд збільшив розміри пенсій всім працюючим пенсіонерам, а також встановив виплату пенсій без врахування заробітку. У більшості випадків пенсійні виплати обумовлювалися інвалідністю осіб, яка була отримана у результаті поранень, контузій, каліцтва і захворювань, пов'язаних з перебуванням на фронті або загибеллю чи зникненням безвісти. Радянське законодавство враховувало особливості воєнної служби у бойових умовах і тому передбачались специфічні заходи і способи пенсійного

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

забезпечення, гарантувався захист прав та інтересів військово-службовців і їх сімей. Пенсійні виплати становили від 50 до 100% середньомісячної заробітної плати залежно від встановленої групи інвалідності.

Родини загиблих на фронті або зниклих безвісти мали право на отримання пенсії у розмірах від 35 до 60% їх середньомісячної заробітної плати. Родинам військовослужбовців, у яких заробітна плата була не високою, пенсійні виплати нараховувались по твердим ставкам. Якщо військово-службовці рядового складу ставали інвалідами у наслідок нещасних випадків, не пов'язаних з перебуванням в зоні бойових дій, пенсії виплачувались їм у розмірах, встановлених у порядку соціального страхування робітників та службовців від загальних захворювань, але з наданням пільг у тому випадку, якщо вони не мали необхідного для отримання пенсії стажу роботи або не працювали до моменту призова на військову службу в якості робітників або службовців. Військовослужбовці та їх сім'ї, які проживали у сільській місцевості та займались сільським господарством, пенсійні виплати здійснювались у розмірі 80% від призначеної суми.

Офіцери і військовослужбовці строкової служби мали право на отримання пенсії за вислугу років, але при наявності не менше 25 років вислуги (один місяць служби у військах діючої армії враховувався як три місяці). Родини померлих, загиблих або зниклих безвісти офіцерів та військовослужбовців строкової служби мали право на отримання пенсійних виплат, які визначались залежно від кількості непрацевдатних в сім'ї, причин смерті військового і розмірів його колишнього грошового забезпечення. Таким чином, суттєво збільшувалось соціальне забезпечення вказаних категорій громадян.

У 1941 році був затверджений перелік спеціалістів рядового складу строкової служби Червоної армії, Військово-Морського флоту, прикордонних і внутрішніх військ, які мали право на отримання пенсій і допомог. Пенсійні виплати та допомоги здійснювались згідно зі встановленим порядком оформлення пенсій відділами кадрів військових округів сім'ям

осіб начальницького складу, загиблих у боях проти німецько-фашистських загарбників. Підставою для призначення пенсії були виписки з наказів по Головному управлінню кадрів народного комісаріату оборони СРСР, Управлінню кадрів Головного політичного управління Робітничо-селянської червоної армії, Управлінню кадрів Головного управління Військово-повітряних сил і Головного санітарного управління червоної армії про виключення загиблих зі списків особового складу Робітничо-селянської червоної армії у зв'язку зі смертю. Виписки з наказів розсилалися у відділи кадрів округів, які, в свою чергу, відправляли відповідні розпорядження районним військовим комісаріатам за місцем проживання сімей. Пенсії призначалися відповідно тих посад, які займали загиблі на момент смерті, навіть якщо вони і не були на них затверджені документально.

У тих випадках, коли відділам кадрів не були відомі останні посади загиблих, аж до одержання даних про них, нарахування сім'ям пенсій здійснювалось з умовних окладів забезпечення: «молодших лейтенантів, лейтенантів і їм відповідних – 600 руб.; старших лейтенантів і їм відповідних – 650 руб.; капітанів і їм відповідних – 725 руб.; майорів і їм відповідних – 850 руб.; підполковників і їм відповідних – 900 руб.; полковників і їм відповідних – 1100 руб.; осіб вищого начскладу – 1400 руб.».

Сім'ям загиблих осіб середнього, старшого і вищого начальницького складу запасу, мобілізованих у народне ополчення, пенсії призначалися залежно від займаної посади начальницького складу згідно з постановою Раднаркому СРСР від 5 червня 1941 року.

Після отримання цими особами документів, що підтверджують їх приналежність до начальницькому складу, їм призначалися пенсії Народним комісаріатом оборони з дня виникнення права на пенсію по інвалідності. Значно пізніше, 24 грудня 1944 року, була видана директива «Про порядок призначення пенсій офіцерам-інвалідам, які повернулися з полону і пройшли спеціальну перевірку». У ній встановлювалося, що цим особам, відновленим в офіцерському званні і звільненим з Червоної армії, пенсії по інвалідності або за

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

вислугу років призначалися згідно з постановою Раднаркому СРСР від 5 червня 1941 року на рівні з інвалідами Великої Вітчизняної війни. При цьому час перебування в полоні і на спецперевірці зараховувалося в вислугу років у Червоній армії календарним порядком. Офіцерам, які повернулися з полону, грошове утримання за період перебування їх в полоні і на спецперевірці не виплачувався. Отримані сім'ями цих офіцерів пенсії, одноразові і зворотні допомоги за час перебування у полоні і на спецперевірці не стягувались.

Під час Великої Вітчизняної війни постійно збільшувалася кількість військовослужбовців і їх сімей, які отримували право на пенсії, в тому числі і інвалідів війни (відомо, що число загиблих військовослужбовців у 1941–1945 роках становило 8744,5 тис. осіб). Наприклад, якщо у період з 22 червня 1941 року по 1 квітня 1942 року інвалідам було призначено 2961 пенсій, а сім'ям військовослужбовців – 14118, то станом на 1 листопада 1942 рік кількість пенсій вже становила 23938 і 57171 відповідно, а у 1945 році серед усіх пенсіонерів Наркомоборони майже четверту частину становили члени сімей. Що стосується реорганізації всієї діяльності за призначенням пенсій, то постанова Державного Комітету Оборони від 11 березня 1942 року «Про передачу призначення пенсій особам начальницького складу і солдатів Червоної Армії, а також сім'ям цих осіб з ведення Головного управління кадрів Наркомоборони в ведення фінансового управління при Наркомоборони» наблизило цю роботу до військових комісаріатів, інвалідам і сім'ям загиблого офіцерського складу.

У післявоєнний період активно розвивалося страхування життя. Воно було істотним доповненням до незначного соціального забезпечення. Крім того, існували групи населення, що взагалі не включалися в державну систему соціального страхування, наприклад колгоспники, аж до 1965 року. Для них роль добровільного особистого страхування була досить значною. В умовах стабільної грошової системи страхування життя непогано виконувало свої функції. Наприклад, у той час середньостатистичний бюджет радянської родини не завжди дозволяв придбати дорогі товари тривалого користування, але був достатнім для внесення страхових платежів за

договорами накопичувального страхування життя. Це давало можливість з часом купувати дорогі товари. Тому не дивно, що наприкінці 1991 року більш ніж 71% населення України користувалося послугами страхування життя.

Принципово новий період розвитку системи державного пенсійного забезпечення почався у 1956 році, коли був прийнятий Закон СРСР «Про державні пенсії», який встановив основні принципи організації пенсійного забезпечення, визначив категорії населення, що мають право на пенсію, види пенсій (за віком, у зв'язку з інвалідністю, у разі втрати годувальника), розміри пенсій. Слід зазначити, що дія цього закону не поширювалась на колгоспників. У цей період система соціального страхування фінансувалась з фонду, що формувалася з обов'язкових страхових внесків господарюючих суб'єктів (сам фонд знаходився у складі державного бюджету країни), а пенсійні виплати здійснювались з державного бюджету. Пенсійна система вважалась виключно як розподільний елемент соціального забезпечення. Поступово почалося розширення кола осіб, які мали право на пенсію та підвищення її рівня. Це призвело до тимчасової незбалансованості бюджету соціального страхування та необхідності надання значних дотацій з державного бюджету. Одним із результатів цього етапу розвитку пенсійного забезпечення поряд з ростом рівня пенсій стало скорочення частки працюючих пенсіонерів, що зменшилася з 60% у 1956 році до 9% у 1962 році. Отже, пенсійне забезпечення було відокремлено від державного соціального страхування, але пенсії на той час фінансувались з державного бюджету.

Слід відмітити, що до початку 50-х років переважна більшість економічно активного населення України була виключена з державної пенсійної системи. У 1960 році лише 844 тис осіб пенсійного віку (19,2%) із 4,4 млн одержували пенсії за віком, інші були пенсіонерами по інвалідності, за вислугу років, у разі втрати годувальника тощо, а 1,2 млн людей похилого віку взагалі не одержували пенсій.

Лише у 1964 році Законом СРСР «Про пенсії та допомоги членам колгоспів» вперше було запроваджено загальнодержавну систему пенсійного забезпечення. За рахунок коштів

Розділ 2. Еволюція фінансового забезпечення пенсійного захисту населення

створеного з відрахувань із прибутків колгоспів централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспникам встановлено пенсії по старості та інвалідності, а їх сім'ям – у разі втрати годувальника. З цього часу система пенсійного забезпечення охопила все населення країни. Пенсійний вік колгоспників підвищили: 65 років – для чоловіків і 60 – для жінок. У 1968 році колгоспники отримали право на пенсію по старості з того самого віку, як і робітники та службовці, однак рівень їхнього пенсійного забезпечення був значно нижчим, ніж пенсії робітників і службовців, але у наступні роки пенсійне забезпечення колгоспників було покращено. У першій редакції вказаний закон охоплював пенсійним забезпеченням лише механізаторів, спеціалістів і голів колгоспів, а з червня 1971 року його дію було поширено на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам.

Подальші зміни системи пенсійного забезпечення пов'язані із визначеним вектором розвитку радянського суспільства. Зокрема, велася робота по залученню пенсіонерів у суспільне виробництво. У 70-і роки виник дефіцит робочої сили у зв'язку з масштабним будівництвом промислових та житлових об'єктів. Через численні пільги – праця на умовах неповного робочого часу, надбавки до пенсії за роботу після досягнення пенсійного віку тощо, залучалися до роботи в народному господарстві працездатні пенсіонери.

З 1972 року Рада Міністрів СРСР затвердила нове положення про порядок призначення і виплати державних пенсій, в якому були враховані зміни з 1956 року, у 1973 році відбулося підвищення розмірів пенсій інвалідам і сім'ям, що втратили годувальника.

Остаточно дію державної системи соціального забезпечення закріпила Конституція СРСР 1977 року. Рівень пенсійного забезпечення був невисоким, залишалась нерівність у пенсійних виплатах робітникам і службовців з однієї сторони, і колгоспників – з іншої. Наприклад, у 1970 році в Україні частка пенсіонерів-колгоспників становила 42% від чисельності всіх пенсіонерів, а їхня середня пенсія за віком була у чотири

рази меншою, ніж пенсія за віком робітника чи службовця – 13,8 та 56,1 крб відповідно. Лише у 80-х роках відбулось відносне скорочення різниці між розмірами пенсій колишніх робітників і службовців та колгоспників.

Фінансовою основою радянської пенсійної системи до 1990 року був Союзний державний бюджет, за рахунок якого виплачувалися пенсії.

Таким чином, в умовах економічного і демографічного підйому, характерного для 70-80-х років ХХ століття, перерозподільна система була ефективною і економічно виправданою. За рахунок постійного росту кількості платників і збільшення їхніх сукупних доходів вдавалося підтримувати достатній рівень пенсійних та інших соціальних виплат.

Як відомо, у середині 80-х років, у Радянському Союзі почалися радикальні перетворення у політичній та соціально-економічній організації суспільного життя, спричинені погіршенням загального економічного становища країни, низькою ефективністю економіки з погляду задоволення споживацького попиту, високою витратністю військово-промислового комплексу. Соціальні витрати, особливо пенсійні, стали надмірним навантаженням для державного бюджету, а подальші тенденції до централізації республіканських бюджетів тільки загострили цю ситуацію. Таким чином, виникла проблема пошуку небюджетних джерел для фінансування пенсій. З цією метою було вивчено досвід функціонування пенсійних систем інших країн, багато з яких у 70-80-х роках ХХ століття зазнали кризи, передусім внаслідок несприятливої демографічної ситуацією, і тому змушені були вдаватися до реформування пенсійної сфери.

Як засвідчив зарубіжний досвід, найбільш ефективним фінансовим механізмом у солідарній пенсійній системі виявився механізм пенсійного страхування – персоніфікований розподіл через суспільні страхові фонди надходжень від працездатної частини населення на користь пенсіонерів.

Такий підхід фінансування пенсійних виплат і було закладено у Законі СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР», який був ухвалений у травні 1990 року і набрав чинності з 1 січня 1991 року, що встановив єдині умови

пенсійного забезпечення всіх громадян. Прийняття цього Закону практично завершило процес створення єдиної всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення, яка діяла за єдиними умовами та нормами. Зазначена система не була побудована цілком на принципах страхування, але й на поєднанні принципів соціального страхування і соціальної допомоги, вона створювала страхові засади, передбачивши відокремлення пенсійної системи від державного бюджету.

Джерелом коштів для фінансування пенсій став не Державний бюджет, як це було раніше, а Пенсійний фонд як самостійна фінансова система, що формується за рахунок страхових внесків підприємств та громадян.

Вперше було передбачено, що однією з умов одержання права на трудову пенсію є умова сплати страхових внесків до Пенсійного фонду, – нової інституції, яка потребувала подальшої розбудови. Для цього при Раді Міністрів СРСР було створено спеціальну робочу групу, до складу якої увійшли представники всіх союзних республік. Протягом 1990 року було напрацьовано необхідну нормативно-правову базу, зокрема Положення про Пенсійний фонд СРСР, Інструкцію, яка регулювала порядок сплати внесків до Пенсійного фонду та витрачання його коштів. Водночас створювалися організаційні структури Пенсійного фонду СРСР, які на рівні союзних республік мали у своєму складі відповідні республіканські відділення. Союзний Пенсійний фонд розпочав діяльність з 1 січня 1991 року, коли до нього почали надходити страхові внески, в свою чергу за рахунок коштів фонду було розпочато фінансування пенсійних виплат.

Фактично Пенсійний фонд СРСР функціонував лише один рік і припинив свою діяльність після розпаду Радянського Союзу. Незалежні держави, в тому числі й Україна, утворили відповідні пенсійні фонди, функціонування яких має національні, правові, економічні та організаційні особливості.

Отже, у радянському періоді існувала державна система соціального забезпечення, складовою частиною якої було державне соціальне страхування. Витрати на його потреби

становили близько 80% всіх коштів, що виділялися державою на соціальне забезпечення. Підприємства, організації сплачували за працюючих у них робітників страхові внески до бюджету державного соціального страхування, який був частиною державного бюджету СРСР. З бюджету кошти направлялися на виплату пенсій та інші види забезпечення з державного соціального страхування. Сформована за роки радянської влади пенсійна система стала єдиною в світі всеосяжною системою пенсійного забезпечення, збудованою на трудовому принципі: соціалістичне пенсійне забезпечення фінансувалося за рахунок відрахувань підприємств, для яких це стало обов'язком, а також з державного бюджету. Всі солідарні обов'язки громадян були зведені до обов'язкової трудової діяльності. Як наслідок, декілька поколінь виросло на принципах солідарності (повного соціалістичного утримання): єдиним суб'єктом пенсійного захисту виступала держава, індивідуальні форми пенсійного забезпечення не використовувалися.

Відбулася криза пенсійної системи, що пов'язана не тільки з політичними і демографічними, а й з глибшими причинами, серед яких інфляційні процеси, структурні й інституціональні зміни в економіці, а також загальне соціальне «пом'якшення» у суспільстві, що виражалось в тому, що середньостатистичний мешканець став більш інфантильний – він звик до того, що в будь-якому випадку суспільство забезпечить йому певний рівень існування. І зокрема, якщо раніше люди в старості значною мірою розраховували на свої сили, допомогу дітей, присадибне господарство, то наприкінці ХХ століття левову частку соціальної відповідальності довелося нести державі.

Було утворено Асоціацію пенсійних та соціальних фондів, у рамках якої відбувалося інформаційне співробітництво і обмін досвідом між фінансовими пенсійними інституціями колишніх союзних республік з метою подальшого розвитку системи пенсійного забезпечення населення.

Розділ 3

СТАН ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Державне фінансове забезпечення пенсійного захисту населення

Наприкінці минулого століття вітчизняна пенсійна система допускала перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду на користь пенсіонерів з числа пільгових категорій працівників, не забезпечувала необхідною мірою соціальної справедливості в захисті прав громадян похилого віку і не відповідала основним принципам соціально орієнтованої ринкової економіки. Зазначена система пенсійного забезпечення суттєво залежала від демографічних ризиків, її фінансова стабільність визначалася головним чином співвідношенням між кількістю пенсіонерів і платників пенсійних внесків, на що впливала загальна економічна ситуація, зокрема зайнятість населення, рівень оплати праці та демографічні фактори, у тому числі вік виходу на пенсію, рівень смертності у вікових групах.

У 1990-х роках в Україні постала проблема пенсійного забезпечення населення, коли держава вже не могла здійснювати адекватне заміщення пенсією заробітної плати громадян, втраченого ними у зв'язку зі старістю, та запобігати бідності серед людей похилого віку. Внаслідок цього пенсійною системою були невдоволені як платники пенсійних внесків, так і переважна більшість пенсіонерів. Існуюча система була соціально несправедливою – насамперед і найбільшою мірою щодо найбідніших верств населення.

Крім того, за відсутності інших інструментів нагромадження від краху державної системи довгострокового ubezpieчення життя в установах колишнього Укрдержстраху та втрати вкладів у Ощадбанку найбільше постраждали пенсіонери, які раніше мали високі заробітки і сплачували великі суми страхових внесків, але не належали до пільгових категорій.

Знецінення внаслідок інфляції на початку 90-х років нагромаджень основної частини пенсіонерів позбавила цю категорію громадян додаткових доходів, які б можна було витратити на підтримку належного рівня життя. Іншим ударом по довірі населення були багаточисельні факти падіння трастів і пенсійних фондів, таких як «Офіцерський союз», «Європейський», «Перший міжнародний пенсійний фонд» та інші.

Зокрема, якщо в середньому вихід на пенсію означає втрату приблизно двох третин доходу, то ці люди із припиненням роботи позбулися майже 90% колишнього заробітку. Низький рівень пенсій змусив багатьох людей продовжувати трудову діяльність, тому на сьогодні протягом перших десяти років після виходу на пенсію працює майже третина пенсіонерів.

5 листопада 1991 року був прийнятий Закон України «Про пенсійне забезпечення», який хоч і закладав страхову основу, але значною мірою зберіг положення союзного законодавства щодо державного забезпечення пенсіонерів. А Постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 6 грудня 1991 року за № 1788-ХІІ, вперше в Україні встановлювалися ставки внесків на соціальне страхування для підприємств і організацій незалежно від форм власності й господарювання, громадських організацій, неприбуткових громадських об'єднань, громадян-підприємців тощо.

Слід зазначити, що з 1991 по 2003 роки досить інтенсивно змінювалось законодавство України щодо пенсійного забезпечення, в розрізі розміру пенсійних внесків. Можна виділити чотири періоди зміни розмірів внесків до Пенсійного фонду України (табл. 3.1).

Згідно з Постановою Верховної Ради України від 6 грудня 1991 року № 1931-ХІІ тарифи внесків на соціальне страхування у 1992 році для госпрозрахункових підприємств і організацій незалежно від форм власності й господарювання, громадських об'єднань, громадян-підприємців, які використовують найману працю, становили 61% від фонду оплати

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

праці. При цьому відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21 січня 1992 року № 23 від загальної суми нарахованих внесків на соціальне страхування 91,6% спрямовувалися до Пенсійного фонду України, а 8,4% – до Фонду соціального страхування України. Внески до Пенсійного фонду у 1992 році становили 55,88% від фонду оплати праці, які не змінювались до травня 1993 року.

Таблиця 3.1

Розміри обов’язкових страхових внесків до Пенсійного фонду України (1991–2003 рр.)

Період введення	Ставки, встановлені для			
	Роботодавців		Самозайнятих громадян та адвокатів, % до суми доходу від їх економічної діяльності	Найманих працівників, % до нарахованої заробітної плати
	Значний тариф, % до фонду оплати праці	За договорами цивільно-правового характеру, %		
1-й період з 01.01.1992 р. по 01.05.1993 р.				
01.1991 р.	20,93	20,93	8,6	1,0
01.1992 р.	55,88/31,82	55,88	8,6	1,0
04.1992 р.	31,82	31,82	8,6	1,0
2-й період з 01.05.1993 р. по 07.02.1996 р.				
05.1993 р.	32,56	33,3	9	1,0
3-й період з 07.02.1996 р. по 29.06.1997 р.				
02.1996 р.	32	32	32	1,0
4-й період з 29.06.1997 р. по 31.12. 2003 р.				
06.1997 р.	32	32	32	1,0/2,0
02.2000 р. 01.2003 р.	32	32	32	1,0/2,0–5,0

Джерело: побудовано за матеріалами [57, 58].

З січня 1992 року до травня 1993 року бюджетні установи й організації, неприбуткові громадські об’єднання мали сплачувати 37% від фонду оплати праці, в той час як підприємства і громадяни-підприємці нараховували на соціальне

страхування 61% від фонду оплати праці. При цьому бюджетні установи й організації, неприбуткові громадські об'єднання, а також громадські організації інвалідів і пенсіонерів, їхні підприємства, установи та навчальні заклади спрямовували до Пенсійного фонду і Фонду соціального страхування відповідно 86 і 14%. До Пенсійного фонду в 1992 році спрямовувалися внески у розмірі 31,82% від фонду оплати праці. З травня 1993 року внески на соціальне страхування зменшилися до 5% від фонду оплати праці (до Пенсійного фонду – 88%, до Фонду соціального страхування – 12%). До Пенсійного фонду громадські організації інвалідів і пенсіонерів сплачували – 4,4% від фонду оплати праці, до Фонду соціального страхування – 0,6%.

Для підприємців-одноосібників, а також для адвокатів і нотаріусів до 1 травня 1993 року тариф внесків на соціальне страхування було встановлено на рівні 10% від суми доходу. При цьому до Пенсійного фонду України спрямовувалося 86% від нарахованої суми, до Фонду соціального страхування України – 14%. З 1 травня 1993 року розміри відрахувань до Пенсійного фонду збільшилися з 8,6 до 9% від суми доходу.

З 1 травня 1993 року Постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 17 червня 1993 року № 3290-ХІІ розміри внесків на державне соціальне страхування було зменшено до 37%; змінився також розмір внесків до Пенсійного фонду – 88% замість 91,6%. З 1 травня 1996 року внески до Пенсійного фонду становили 32,56%. Базою оподаткування був фонд оплати праці та інші виплати, які підлягали обкладанню прибутковим податком з громадян.

Згідно з Постановою Верховної Ради «Про внесення змін до Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 7 лютого 1996 року № 36/96-ВР були внесені зміни до сплати внесків громадян, які займалися підприємницькою діяльністю без найму

працівників, адвокатів та нотаріусів. Підприємці, які наймали працівників, звільнялися від сплати внесків зі свого доходу, а нараховували внески на державне соціальне страхування у розмірі 37% від фонду оплати праці лише на працівників.

Постановою Верховної Ради України «Про внесення змін до Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 7 лютого 1996 року № 36/96-ВР обов'язкові страхові внески до Пенсійного фонду були встановлені на рівні 33,6% від суми доходу, а до платників внесків були долучені помічники адвокатів і приватні нотаріуси.

Слід зазначити, що наприкінці 90-х років відбувається реєстрація близько 100 недержавних пенсійних фондів, але фактично працювало значно менше (приблизно 20) і у зв'язку з відсутністю законодавчої бази, вони діяли на підставі Закону України «Про підприємництво».

Відповідно до Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 року № 400/97-ВР, збори до Пенсійного фонду для роботодавців становили 32% від витрат на оплату праці працівників і ця ставка застосовувалася до 31 грудня 2003 року

Починаючи з 29 липня 1997 року, збір на обов'язкове державне пенсійне страхування для підприємств, установ і організацій, де працюють інваліди, визначається окремо за ставкою 4% від об'єкта оподаткування та за ставкою 32% для інших працівників такого підприємства.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до ст. 4 Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 3 грудня 1997 року № 680/97-ВР для підприємств всеукраїнських громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів становить не менше 50% загальної чисельності працюючих, збір на обов'язкове державне пенсійне страхування визначається за ставкою 4% від об'єкта оподаткування для всіх працівників цих підприємств.

Фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які не використовували працю найманих працівників, адвокати і приватні нотаріуси, починаючи з 29 липня 1997 року, сплачували збір на обов'язкове державне пенсійне страхування в розмірі 32% від суми оподаткованого доходу (прибутку).

У свою чергу розмір трудових пенсій практично не залежав від трудового стажу і сплачених пенсійних внесків. Через обмеження максимального розміру пенсій, які призначались відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», дві третини колишніх працівників та службовців отримували майже однакові пенсії.

Таким чином, люди, які все життя сумлінно працювали, були невдоволені пенсійною системою. З іншого боку, незалежність розміру пенсій від трудового внеску породжувало споживацькі настрої, відсутність зацікавленості роботодавців і працівників у сплаті пенсійних внесків. Крім цього, існувала суттєва різниця між найбільшою та найменшою пенсіями, зокрема на початку 2000-х років середня пенсія народного депутата перевищувала найменшу пенсію у двадцять разів, тоді як середня заробітна плата в газодобувній промисловості (найвища) перевищувала заробітну плату в сільському господарстві (найнижча) тільки у сім разів.

У цей час набула поширення практика встановлення окремим категоріям громадян дострокових пенсій. Сплачені пенсійні внески не були власністю громадян, і відповідно їх виплата не гарантувалась сім'ям у разі передчасної смерті платників вказаних внесків. Від цього найбільше втрачали представники найбільш вразливих верств населення. Так, наприклад, пенсія, яка призначалася у разі втрати годувальника, не була співставною із сумою сплачених внесків. Розрахунок пенсій на основі заробітку за останні два роки або будь-які п'ять років підряд також був несправедливий по відношенню до представників найбільш вразливих верств населення, які мають менше шансів перейти перед пенсією на високооплачувану роботу, за суміщенням або сумісництвом. Це було вигідно переважно для більш забезпечених працівників завдяки кращим особистим зв'язкам з керівниками підприємств та організацій.

Значна частина працівників була фактично звільнена від сплати страхових внесків, хоча водночас мала право на одержання пенсій з Пенсійного фонду. На початку ХХІ століття з 28,3 млн людей працездатного віку в офіційному секторі економіки було зайнято лише 18,7 млн, а систематично сплачували внески лише 15,3 млн. Наприклад, у 2000 році 130 тисяч підприємств взагалі не сплачували страховий збір до Пенсійного фонду України, звітуючи про відсутність господарської діяльності. Не сплачували зовсім або сплачували не в повному обсязі пенсійні внески багато громадян. За оцінками експертів, від незареєстрованої підприємницької діяльності та незадекларованих доходів населення Пенсійний фонд щорічно недоодержував понад 2 млрд грн. Крім цього, пенсійна система регулювалась значною кількістю законодавчих і нормативно-правових документів, що призводило до надто складних і непрозорих процедур призначення та перерахунку пенсій. Це викликало непорозуміння, недовіру та справедливі нарікання громадян нашої країни.

Крім цього, на початку ХХІ століття вітчизняна пенсійна система допускала перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду на користь пенсіонерів з числа пільгових категорій працівників, не забезпечувала соціальної справедливості в захисті прав громадян похилого віку і не відповідала основним принципам соціально-орієнтованої ринкової економіки. Тобто зазначена солідарна система пенсійного забезпечення була економічно необґрунтованою. Вона суттєво залежала від демографічних ризиків, її фінансова стабільність визначалась, головним чином, співвідношенням між кількістю пенсіонерів і платників пенсійних внесків, на що впливає загальна економічна ситуація, зокрема зайнятість населення, рівень оплати праці та демографічні фактори, у тому числі вік виходу на пенсію, рівень смертності у вікових групах.

Але якщо в економіці є підстави сподіватися на поліпшення ситуації в майбутньому, то демографічні прогнози на найближчі роки досить невтішні. За існуючих тенденцій у середині ХХІ століття в Україні на 10 осіб працездатного віку припадатиме 7 непрацюючих, у тому числі 4 пенсіонери.

Таким чином, на початку ХХІ століття вітчизняна система пенсійного забезпечення вступила у протиріччя з новими реаліями ринкової економіки і водночас стримувала реформування системи оплати праці та зростання легальних доходів населення, економічний розвиток загалом. Навіть одночасна ліквідація безробіття, скасування пільг та сплата пенсійних внесків не вирішує у достатній мірі в країні фінансових проблем солідарної пенсійної системи.

Сучасна пенсійна система України, основою якої є запроваджене з січня 2004 року загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, є результатом еволюційної трансформації інституту пенсійного забезпечення радянських часів. Її удосконалення має змінити баланс економічних і соціальних інтересів у державі, в тому числі істотно збільшити рівень доходів осіб пенсійного віку, забезпечити максимальну залежність пенсійних виплат від персоніфікованих страхових внесків застрахованих осіб, посилити стимули до праці та зростання заробітної плати, диверсифікувати джерела фінансування пенсій шляхом поєднання єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та обов'язкових і добровільних накопичень.

Отже, система, яка діє за принципом солідарності поколінь, коли працююче покоління фактично за рахунок своїх пенсійних внесків виплачує пенсію теперішньому поколінню пенсіонерів, вичерпала свої можливості. Вперше чергу це пов'язано зі значними обсягами тінізації економіки України і як, наслідок, недостатніми надходженнями до пенсійного фонду, високим податковим навантаженням, зростанням безробіття та рівня бідності громадян, високим демоекономічним навантаженням (співвідношення осіб пенсійного та працездатного віку), низьким коефіцієнтом заміщення зарплати пенсією одночасно з погіршенням демографічної ситуації в країні. Крім того, пенсійна система не забезпечувала взаємозв'язок між трудовою діяльністю працівника і розміром його пенсії. Вона призвела до відсутності зацікавленості працівника у заощадженнях на старість, а у його робітника – до здійснення відрахувань для формування пенсійного бюджету. В таких

умовах необхідність проведення реформи пенсійної системи не викликала сумнівів. Тим більше, враховуючи той факт, що як більшість країн східної Європи, так і країни колишнього Радянського Союзу вже розпочали реформування своїх пенсійних систем.

Узагальнивши світовий досвід у сфері пенсійного забезпечення, Світовий банк ще у 1994 році запропонував Україні концепцію реформування пенсійного забезпечення. Тому було прийнято рішення змінити пенсійне законодавство і здійснити реформування пенсійної системи України. Таким чином, з 1 січня 2004 року вступив в дію Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV. У зв'язку з цим відбулися певні зміни в системі пенсійного забезпечення: платники стали сплачувати страхові внески, а не збори; всі суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від системи оподаткування стали платниками внесків у пенсійний фонд.

Започаткована в Україні пенсійна реформа, мета якої – забезпечення належного рівня життя людей похилого віку на засадах соціальної справедливості, гармонізації відносин між поколіннями та сприяння економічному зростанню, яка продовжується і по сьогодні – повинна фінансово укріпити пенсійну систему держави.

Сьогоднішнє становище пенсійної системи свідчить про її недосконалість та необхідність коригування процесів подальшого проведення пенсійної реформи, передусім пом'якшення фінансового тиску на Пенсійний фонд через поступовий перехід до посилення ролі накопичувальних складових пенсійної системи. Важливою передумовою вирішення цієї проблеми є проведення ґрунтовного аналізу сучасного стану системи пенсійного забезпечення, який дозволить визначити ефективні напрями її вдосконалення.

Суттєве значення має фінансування пенсійних виплат для різних верств населення, а отже і механізми формування дохідної частини системи пенсійного забезпечення та вплив певних факторів на ці процеси.

Система пенсійного обслуговування в Україні є складною і має різні форми фінансування. У мобілізації фінансових ресурсів і організації пенсійних виплат беруть участь як державні установи, так і недержавні юридичні особи. В умовах недостатності фінансових ресурсів державна форма фінансування повинна забезпечити виплату громадянам мінімальних доходів із виходом на пенсію, а використання добровільного формування пенсійних фондів має за мету збільшити величину пенсії шляхом отримання додаткової виплати у пенсійному віці з недержавних джерел системи пенсійного забезпечення. Багаторівневе пенсійне обслуговування, яке започатковано в Україні, повинно сприяти забезпеченню обов'язкового прожиткового мінімуму всім пенсіонерам, а також запровадженню гарантованих механізмів, за допомогою яких громадяни можуть заощаджувати кошти на старість.

Завдяки проведенню аналізу формування доходів та видатків першого і третього рівня системи пенсійного забезпечення, які діють в країні, можливо визначити проблему наповнення джерел фінансування солідарного рівня і системи недержавного пенсійного забезпечення, ефективність використання пенсійних коштів, а також збалансування доходів і видатків Пенсійного фонду України, який є органом управління системи пенсійного забезпечення першого рівня.

Структура бюджету Пенсійного фонду України характеризується складним комплексом бюджетоутворюючих показників доходної і видаткової частини бюджету. Формування доходів бюджету Пенсійного фонду України зображено на рисунку.

Згідно з законодавством [163], основними джерелами формування коштів державного пенсійного фонду є: надходження від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, у розмірах, визначених законом; інвестиційний дохід, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету пенсійного фонду в майбутніх періодах; кошти державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до пенсійного фонду; суми від фінансових санкцій, застосованих відповідно до

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів пенсійного фонду, а також суми адміністративних стягнень, накладених відповідно до законодавства на посадових осіб та громадян за ці порушення; благодійні внески юридичних та фізичних осіб; добровільні внески; інші надходження відповідно до законодавства.

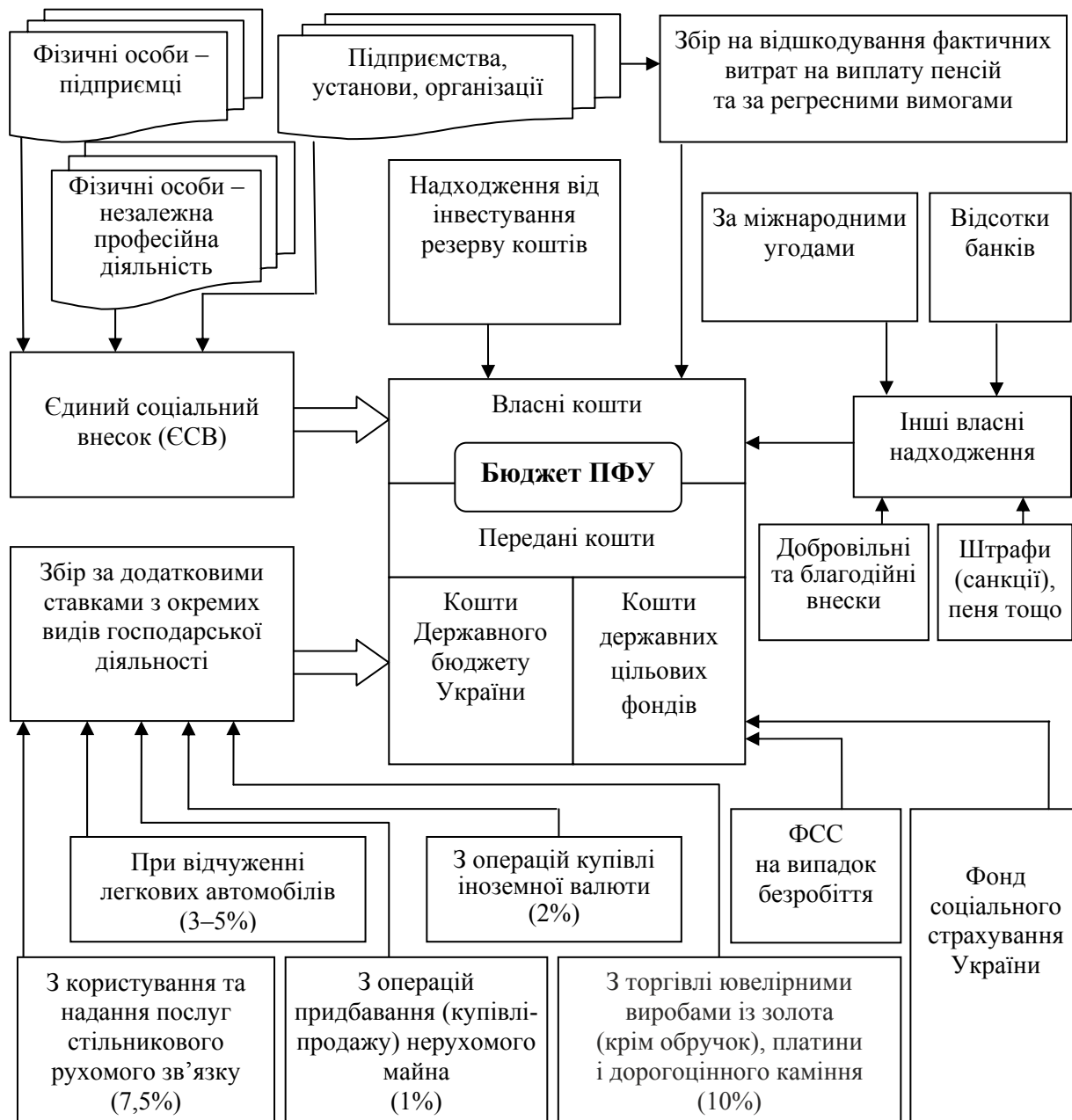

Рис. Формування дохідної частини бюджету Пенсійного фонду України

Джерело: складено на основі [153–161, 163, 165, 167, 168].

Всі доходи, які мобілізуються у Пенсійному фонді України, можна поділити на власні та передані. Власні доходи являють собою надходження у формі обов'язкових та добровільних внесків підприємств, установ та громадян, доходи від інвестування та надходження у вигляді фінансових санкцій і, як правило, повинні утворювати переважну частину доходів фонду – 90%. У структурі власних надходжень понад 80% припадає на обов'язкові внески суб'єктів підприємницької діяльності. Це установлені законодавством України відрахування підприємств, бюджетних та громадських установ та фізичних осіб до державного пенсійного фонду, величина яких залежить від суми витрат на оплату праці, що виплачується працівникам.

Збір коштів до солідарної системи пенсійного забезпечення здійснюється централізовано, що забезпечує спрощення процедури виконання законодавства для платників, а також контролю з боку державного регулятора і ефективність застосування заходів впливу на порушників. Такий спосіб збирання страхових внесків відповідає найкращій світовій практиці, забезпечує можливість державного контролю.

Група доходів, яка має назву – передані доходи, представляє собою кошти, що передаються Пенсійному фонду з бюджету, а також з державних цільових фондів, тобто це ресурси, що передаються з метою забезпечення пенсійних та пов'язаних з ними виплат, які фінансуються за рахунок Державного бюджету або фондів соціального страхування. Передача таких коштів зумовлена тим, що мобілізація доходів для забезпечення зазначених витрат проводиться бюджетними установами, а їх виконавцем є Пенсійний фонд України.

На сучасному етапі розвитку системи пенсійного забезпечення посилюються дії органів влади стосовно питання фінансової спроможності Пенсійного фонду розраховатися за пенсійними зобов'язаннями перед учасниками, незважаючи на те, що його бюджет зростає на протязі 2000–2015 років (дод. Б).

Результати проведеного порівняльного аналізу динаміки надходжень до бюджету Пенсійного фонду України засвідчують значне зростання їх обсягів протягом указанного періоду – на 236,57 млрд грн. У 2007–2008 роках відбулося зростання доходної частини солідарної системи пенсійного страхування: на 32,68 млрд грн у 2007 році відносно попереднього року, а у 2008 році – на 52,17 млрд грн відносно попереднього року.

Також, майже вдвічі зросла частка доходів Пенсійного фонду України у валовому внутрішньому продукті – з 8,31% у 2000 році до 12,67% у 2015 році, але починаючи з 2014 року має місце тенденція до зменшення частки пенсійних надходжень. Середня величина частки доходів Пенсійного фонду України у валовому внутрішньому продукті за наведений період становила 12,75%. Збільшення доходної частини солідарної пенсійної системи відбувалось за рахунок зростання таких джерел, як власні доходи, які є основною частиною надходжень до першого рівня пенсійної системи, а також кошти державного бюджету у формі трансфертних платежів.

Власні доходи Пенсійного фонду України збільшуються з кожним роком, особливо починаючи з 2007 року. За аналізований період цей вид надходжень збільшився на 158,28 млрд грн і становив 67,73% від загального обсягу доходів Пенсійного фонду України у 2015 році. За період з 2000 по 2015 роки найбільший розмір власних надходжень був у 2013 році і становив 170,82 млрд грн, а найменший у 2000 році – 11,55 млрд грн. Але найбільшу частку власні кошти становили тільки у 2003 році – 91,64%, що відповідало загальним вимогам при формуванні доходної частини Пенсійного фонду України. В інші роки Пенсійному фонду України не вистачало власних коштів, які формуються за рахунок сплати внесків підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами в порядку, визначеному законодавством, для виконання своїх зобов'язань і виникала необхідність збалансування фонду за рахунок інших джерел. Поряд з тенденцією зростання обсягів власних доходів солідарного рівня пенсійної системи, їх частка у структурі доходів зменшилась за цей

період на 13,84 відсоткових пунктів, разом з тим зросла частка коштів державного бюджету на 19,31 відсоткових пунктів, що свідчить про збільшення навантаження на Державний бюджет країни, зростання залежності пенсійної системи від бюджетних коштів і погіршення її фінансової стійкості.

Динаміка надходження коштів з Державного бюджету України до Пенсійного фонду України коливається по роках: з 2000 по 2008 роки розмір цих коштів збільшився на 39,59 млрд грн, а починаючи з 2009 року має місце тенденція до зменшення фінансування солідарної пенсійної системи з Державного бюджету України, що є позитивним зрушенням при формуванні дохідної частини Пенсійного фонду України, але вже у 2010 році знову зростає навантаження на державний бюджет і, відповідно, фінансова залежність від нього Пенсійного фонду України. Протягом 2010–2015 років фінансування пенсійних зобов'язань з державного бюджету зросло на 44,99 млрд грн.

Кошти цільових фондів, таких як Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань та Фонд соціального страхування на випадок безробіття, становлять незначну частку при формуванні дохідної частини Пенсійного фонду України щодо власних надходжень та асигнувань з Державного бюджету України.

Крім того, особливої уваги заслуговує аналіз співвідношення обсягів доходів Пенсійного фонду України з видатками Державного бюджету України без врахування трансфертів до солідарної системи пенсійного забезпечення. В 2000 році доходи Пенсійного фонду України становили 43,99% видатків Державного бюджету України (32,12 млрд грн – без трансфертів до Пенсійного фонду України), у 2007 році таке співвідношення становило 64,03%, у 2008 році збільшилось на 9,72% і становило 73,75% видатків Державного бюджету України (200,39 млрд грн – без трансфертів до Пенсійного фонду України), у 2009 році – 72,99 %, у 2010 році – 62,43%,

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

у 2011 році – 73,62%, у 2012 році – 62,24%, у 2013 році – 64,88%, у 2014 році – 66,78%, у 2015 році – 48,79% (513,91 млрд грн – без трансфертів до Пенсійного фонду України). Отже, з 2000 по 2006 роки фінансові ресурси Пенсійного фонду України були майже вдвічі меншими за видатки Державного бюджету України, але у 2008–2014 роках розмір цих коштів наблизився до 75%. За таких умов фінансова спроможність солідарної пенсійної системи напряму залежить від Державного бюджету. Це свідчить про порушення принципів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, які визначені в ст. 7 Закону України № 1058, щодо обов'язкового фінансування за рахунок коштів Пенсійного фонду України витрат, пов'язаних з виплатою пенсій і наданням соціальних послуг в обсягах визначених законодавством. У 2015 році ситуація змінилась і фінансові ресурси Пенсійного фонду України знову стали вдвічі меншими за видатки Державного бюджету України.

Таким чином, виникає необхідність створити умови для перетворення Пенсійного фонду у самоокупну та самоврядну організацію і забезпечити виконання одного із головних принципів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування шляхом збільшення обсягу власних надходжень. Для виявлення резервів зростання та оптимізації формування власних надходжень Пенсійного фонду України необхідно проаналізувати їх склад та структуру в динаміці (дод. В).

На збільшення власних доходів, в першу чергу, впливає зростання обсягів обов'язкових внесків підприємств, установ і організацій, які становлять найбільшу частку серед усіх надходжень до Пенсійного фонду України і які на протязі 2000–2015 років постійно збільшувались. Варто зазначити, що у 2011 році зі вступом в дію Закону України «Про збір та облік єдиного соціального внеску» була запроваджена нова форма сплати страхових внесків у вигляді єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування замість платежів, які здійснювались до чотирьох фондів соціального страхування, а також було консолідовано в Пенсійному фонді

України функції, притаманні для всіх фондів системи соціального страхування: облік платників, збір та облік страхових коштів, подання єдиної звітності, здійснення контролю за нарахуванням та сплатою єдиного соціального внеску. Це призвело до змін в складі та структурі доходів бюджету Пенсійного фонду України. Обов'язкові внески підприємств, установ, організацій і громадян; надходження коштів від платників, що працюють у галузі сільського господарства; обов'язкові внески від військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб; надходження коштів за спрощеною системою – було акумульовано в єдиний внесок, який шляхом розподілення став основним джерелом формування доходів бюджету солідарного рівня пенсійної системи України.

У 2000 році розмір обов'язкових внесків підприємств, установ і організацій становив 9,91 млрд грн, тобто 86,78% від загальної сукупності власних доходів без врахування залишку коштів, а у 2010 році збільшився на 91,36 млрд грн щодо 2000 року і становив 101,27 млрд грн, тобто 81,13%. Слід зазначити, що особливо стрімке зростання цього показника зафіксовано у 2005 році – на 13,44 млрд грн, у 2007 році – на 14,76 млрд грн і у 2008 році – на 27,95 млрд грн. Разом з тим поступово збільшувався розмір обов'язкових внесків громадян з 0,51 млрд грн у 2000 році до 101,27 млрд грн у 2010 році, тобто на 100,76 млрд грн.

З 2003 року в складі доходів бюджету Пенсійного фонду України з'являються надходження коштів на виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується з небюджетних підприємств та установ, а також надходження коштів на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України. У 2004 році зафіксована ще одна стаття доходів Пенсійного фонду України – надходження коштів від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятих на роботах з особливо важкими та шкідливими умовами праці. У 2007 році до складу доходів Пенсійного

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

фонду України відносять обов'язкові внески від військово-службовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб.

У 2011 році сума єдиного внеску, розподілена на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування становила 143,57 млрд грн, у 2012 році вона зросла на 15,55 млрд грн стосовно попереднього року, у 2013 році – на 5,17 млрд грн, у 2014 році зменшилась на 3,77 млрд грн і становила 160,52 млрд грн, у 2015 році цей показник зріс на 4,85 млрд грн відносно попереднього року.

Слід зазначити, що частка обов'язкових внесків підприємств, установ і організацій у структурі власних доходів солідарної пенсійної системи на протязі 2000–2015 років становила понад 80% у структурі власних доходів, крім 2002 року, коли обов'язкові внески підприємств, установ і організацій становили 79,91 і 67,88% від загальної сукупності доходів Пенсійного фонду України. В структурі доходів Пенсійного фонду України середня величина частки обов'язкових внесків підприємств, установ і організацій у 2000–2010 роках становила 64,08%, а у 2011–2015 роках середня величина частки єдиного внеску, розподіленого на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, становила 69,76% від загальної сукупності надходжень до солідарного рівня системи пенсійного забезпечення.

Слід зазначити, що у 2015 році відбулись зміни законодавчої бази щодо механізму сплати єдиного соціального внеску. Запроваджено єдину ставку 22% і підвищено максимальну базу нарахування до 25 мінімальних заробітних плат.

Таким чином, можна зазначити про залежність дохідної частини Пенсійного фонду України від величини фонду оплати праці та заробітних плат робітників, з яких до 2016 року сплачувались обов'язкові внески, тобто збільшення обсягів власних доходів Пенсійного фонду залежить від величини об'єкта справляння страхових внесків, страхового тарифу, кількості платників, а також наявних пільг. У законодавстві

України визначено механізм нарахування внесків для кожної групи страхувальників і об'єкт їх справляння, яким виступає фонд оплати праці та заробітна плата робітників.

У структурі фонду оплати праці найбільша частка належить підприємствам і організаціям недержавних форм власності, найменша – платникам спрощеної системи оподаткування. Найбільшими фондоутворюючими регіонами (50%) є Київ, Донецька, Дніпропетровська, Харківська та Луганська області.

Для визначення кількості платників страхових внесків до солідарної пенсійної системи, необхідно проаналізувати основні показники ринку праці і визначити тенденції щодо рівня зайнятості населення і участі у пенсійній системі (дод. Г).

За методологією Міжнародної організації праці все населення країни поділяється на економічно активне і економічно неактивне населення. До економічно активного населення відноситься частина населення обох статей, яка протягом певного періоду забезпечує пропозицію своєї робочої сили для виробництва товарів і надання послуг. Кількісно економічно активне населення складається з чисельності зайнятих економічною діяльністю (у віці 15–70 років) і чисельності безробітних, до яких за методологією Міжнародної організації праці відносять чітко визначені групи людей.

За даними державної служби статистики України середньомісячна кількість економічно активного населення у віці 15–70 років на протязі 2000–2015 років зменшилось на 4707,1 тис. осіб і становила 18097,9 тис. осіб, з яких близько 1,5 млн – особи пенсійного віку. На це впливає постійне природне скорочення населення України кожного року, причиною якого є суттєве перевищення числа померлих над народженими, а також ситуація, яка пов'язана з воєнними діями на сході України. Кількість зайнятого населення у віці 15–70 років на протязі зазначеного періоду змінювалась нерівномірно. У 2001 році зменшилось на 203,5 тис. осіб і становило 55,4% населення відповідної вікової групи, у 2002–2008 роках зайняте населення зростало і збільшилось на 1000,8 тис. осіб відносно

2001 року, а середній показник рівня зайнятості населення у віці 15–70 років за цей період становив 57,5%, у 2009 році зайняте населення зменшилось на 780,8 тис. осіб, а у 2010–2013 роках знову почало збільшуватись і зросло на 212,6 тис. осіб відносно 2009 року, тобто рівень зайнятості у середньому за цей період становив 59,43%. У 2014 році рівень зайнятості населення аналізованої вікової групи зменшився до рівня 2004 року – 56,6%, а у 2015 році залишився майже незмінним.

Особливої уваги заслуговує економічно активне населення працездатного віку. Його кількість до 2005 року поступово зменшувалась на 669 тис. осіб відносно 2000 року, у 2006–2008 роках рівень економічно активного населення працездатного віку зріс на 1,4%, у 2009–2010 роках зафіксовано падіння цього показника, а у 2010–2013 роках – знову збільшення на 156,6 тис. осіб. У 2014 році рівень економічно активного населення працездатного року становив 71,4%, що відповідає показнику 2003 року і у 2015 році майже не змінився.

Слід зазначити, що кількість безробітного населення працездатного віку за методологією Міжнародної організації праці до 2013 року зменшувалась, що позитивно впливало на рівень зайнятості і обсяги надходжень до Пенсійного фонду України, але у 2014 році відбулось зростання рівня безробіття працездатного населення на 2%, що вимагало додаткові кошти на соціальний захист цієї категорії населення.

Крім того, продовжується процес старіння населення, що збільшує кількість осіб пенсійного віку. Починаючи з 2009 року частка населення у віці 60 років і старше щорічно збільшується (на початок 2009 року – 20,4%, 2013 року – 21,38%, 2014 року – 21,56%, 2015 року – 21,82%). Разом з тим, починаючи з 2011 року спостерігається збільшення частки осіб у віці 0–15 років (на початок 2011 року – 15,3%, 2013 року – 15,5%, 2014 року – 15,7%, 2015 року – 15,94%). На даний час з кожних 10 громадян України 3 мають статус пенсіонера. При середньому показнику по країні – 299 пенсіонерів на 1000 населення, найбільше значення він має у Чернігівській області – 347 та Черкаській – 336 осіб.

Також в останні роки в Україні спостерігається зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні. У 2014 році для чоловіків цей показник становив 66,25 року, а для жінок – 76,37 року (різниця між середньою очікуваною тривалістю життя при народженні чоловіків і жінок становить 10,12 року). Значна різниця між показниками за статтю спричинена тим, що смертність жінок нижча, ніж чоловіків (1385,7 і 1550,6 особи на 100 тис. постійного населення відповідної статі), а в вікових групах 20–60 років смертність жінок втричі менша, ніж смертність чоловіків.

Аналізуючи кількість робочих місць було встановлено, що за останні 2000–2015 роки спостерігається тенденція скорочення робочих місць. У 2000 році середньооблікова кількість штатних працівників становила 13678 тис. осіб, а у 2015 році на 5613 тис. осіб менше, тобто за 16 років у 1,7 раза зменшилась кількість робочих місць.

Слід зазначити, що за останні роки, багато осіб після досягнення ними пенсійного віку продовжують працювати у зв'язку з невідповідністю матеріальних потреб розміру грошової виплати за багаторічну працю (ветеранів праці серед пенсіонерів 4,3 млн осіб). Останнім часом серед економічно активних осіб пенсійного віку переважаюча більшість (1502,3 тис. осіб) зайнята економічною діяльністю і лише незначна частка (0,1 тис. осіб), не маючи роботи, активно її шукають.

Рівень зайнятості населення старше працездатного віку у 2013 році порівняно з 2012 роком зменшився з 26,4 до 25,8% населення названої вікової групи та був значно вищим у сільській місцевості (42,7%) порівняно з міською (18,8%).

Значна частка найманих працівників підприємств (установ, організацій) є пенсіонерами, на 1 січня 2015 року їхня чисельність становила 12147,2 тис. осіб, з них кожний п'ятий отримував пенсію за інвалідністю. Серед працюючих пенсіонерів майже дві третини були зайняті у промисловості, освіті, охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги.

У багатьох випадках пенсіонери змушені працювати після досягнення ними пенсійного віку, незважаючи на стан свого здоров'я. Під диспансерним наглядом у лікувальних закладах перебуває у 2 рази більше осіб пенсійного віку, ніж осіб працездатного віку (відповідно 138764 та 66769 у розрахунку на 100 тис. осіб згаданих груп населення). Через хворобу очей та додаткового апарату зазначений показник вищий у 4 рази, по новоутвореннях, хворобах системи кровообігу та кістково-м'язової системи – у 3 рази, хворобах вуха, органів дихання, органів травлення, ендокринної системи – в 1,4–2,2 рази. Саме ці хвороби найчастіше призводять до отримання особами пенсійного віку статусу інваліда.

Високі темпи скорочення застрахованих осіб і страхувальників негативно впливають на формування власних доходів солідарного рівня пенсійної системи, а отже і на його фінансову стійкість, збільшуючи залежність Пенсійного фонду України від інших джерел фінансування. Середньооблікова чисельність застрахованих осіб постійно зменшується, так станом на 01.01.2010 року цей показник становив 13962,6 тис. осіб, станом на 01.01.2012 року – 13743,2 тис. осіб, тобто на 219,4 тис. осіб менше, а станом на 01.01.2013 року – 13491,3 тис. осіб, що на 251,9 тис. осіб менше, ніж у попередньому році. Це також підтверджується ключовими демографічними показниками в Україні, які розробив Інститут демографії і соціальних досліджень НАН України (дод. Д).

Одним із чинників зменшення обсягів власних доходів Пенсійного фонду України є збільшення недоїмки платників зі страхових внесків. У зв'язку з порушеннями платіжної дисципліни платниками у 2011 році утворилася недоїмка зі сплати єдиного внеску – 716,4 млн грн, що становить 0,47% від загальної суми нарахованого єдиного внеску, з якої 77,0% рахується за економічно активними платниками; 21,4% – по підприємствах, які перебувають у процедурах банкрутства; 1,3 % – підприємства, у яких відсутні активи для її погашення.

На темпи погашення недоїмки по єдиному внеску впливає наявність заборгованості по заробітній платі, 42,4% недоїмки по єдиному внеску рахується за боржниками, які мають одночасно і заборгованість з виплати заробітної плати. Із загальної суми недоїмки по єдиному внеску за комунальними підприємствами рахується 15,0%, за державними підприємствами – 51,0%. Найбільшу суму недоїмки по єдиному внеску за 2011 рік мали підприємства, підпорядковані: Міністерству енергетики та вугільної промисловості – 205,5 млн грн, Державному агентству з управління державними корпоративними правами та майном – 69,4 млн грн, Фонду державного майна України – 29,7 млн грн; Міністерству оборони України – 6,6 млн грн.

Протягом 2012 року недоїмка зі сплати єдиного внеску зросла на 660,6 млн грн і на 1 січня 2013 року вона становила 1377 млн грн, з якої 75,5% рахується за економічно-активними платниками; 24,5% – за підприємствами, які перебувають у процедурах банкрутства та у яких відсутні активи для її погашення. Із загальної суми недоїмки по єдиному внеску за комунальними підприємствами рахується 12,7%, за державними підприємствами – 48,8%. Найбільшу суму недоїмки по єдиному внеску мали підприємства, підпорядковані: Міністерству енергетики та вугільної промисловості – 451,1 млн грн, Фонду державного майна України – 52,6 млн грн, Міністерству інфраструктури України – 35,7 млн грн.

Загальна заборгованість платежів до Пенсійного фонду у 2015 році становила 16,70 млрд грн, у тому числі, заборгованість із сплати єдиного соціального внеску – 6,6 млрд грн, або 39,6%, з відшкодування пільгових пенсій – 8,4 млрд грн (50,2%), наукових пенсій – 0,1 млрд грн (0,6%), фінансових санкцій та пені – 0,5 млрд грн (3,1%), недоїмки із сплати страхових внесків попередніх періодів – 1,1 млрд грн (6,4%), регресних вимог – 24,8 млн грн (0,1%).

У галузі економіки зростання заборгованості з платежів до Пенсійного фонду України у 2015 році відбулося у підприємств-боржників, які належать до сфери управління Міненерговугілля на 387 млн грн, ДК «Укроборонпром» на 153,4 млн грн, Фонд держмайна на 18,1 млн грн.

Також за останні роки виявлена незадовільна платіжна дисципліна підприємств (за списком № 1 та № 2) та наукових установ, що призводить до додаткового навантаження на бюджет Пенсійного фонду та є однією з причин виникнення тимчасових касових розривів при його виконанні. Існування значних сум заборгованості спричиняє відволікання власних коштів Пенсійного фонду.

Наявність пільг зі сплати страхових внесків призводить до щорічного недоотримання солідарною пенсійною системою значних сум внесків і навантаження на Державний бюджет України, тобто сприяють розбалансуванню солідарної системи пенсійного забезпечення.

Отже, основними причинами зростання заборгованості є: зростання заборгованості по заробітній платі; скрутний фінансовий стан державних підприємств; відсутність коштів на відшкодування пільгових пенсій.

Також такі процеси, як спад обсягів виробництва майже за усіма видами економічної діяльності, ліквідація підприємств, вивільнення працівників і безробіття зумовлюють високі темпи скорочення як застрахованих осіб, так і страхувальників і призводять до зменшення обсягів надходжень страхових внесків до Пенсійного фонду України.

Крім тих надходжень, до Пенсійного фонду України, які було проаналізовано, особливої уваги заслуговують додаткові платежі, які сплачуються з окремих видів господарських операцій за додатковими ставками і призначені на пенсійне забезпечення. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.1998 року № 1740 «Про затвердження Порядку сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій» [165] було «тимчасово» введено додаткові платежі, щоб забезпечити погашення заборгованості із пенсій. Заборгованість погашена, а Пенсійний фонд України, як і раніше, поповнюють збори з продажу легкових автомобілів, нерухомості, золота, валюти та за користування мобільним зв'язком. Ці збори перераховуються спочатку до Державного бюджету України, а контроль за достовірністю,

повнотою нарахування та своєчасністю сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з операцій за додатковими ставками здійснює Пенсійний фонд України. Слід зазначити, що цільовим призначенням коштів додаткових зборів, що формують кошти Пенсійного фонду, було погашення заборгованості з виплат пенсій. У 1999 році відбулось погашення близько 1 млрд грн заборгованості з виплат пенсій минулих років.

З ліквідацією заборгованості, починаючи з 2000 року Законами України про Державний бюджет України на відповідний рік продовжується дія Закону України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26.06.1997 року № 400/97-ВР, яким визначено платники, порядок сплати, об'єкт оподаткування і ставки збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій. Надходження додаткових зборів продовжують включати до Державного бюджету України для фінансування бюджетних видатків на виплату пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, тобто спрямовуються на виконання зобов'язань Державного бюджету перед Пенсійним фондом України на фінансування пенсій, надбавок, підвищень, допомог джерелом виплати яких є кошти Державного бюджету.

Динаміка складу та структури збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій за 2000–2015 роки показана у дод. Е.

Аналіз «тимчасових» платежів показав, що додаткові збори на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з 2000 року по 2008 рік поступово збільшувались на 5830,63 млн грн, протягом 2009–2013 років також відбувались певні зміни – у 2009 році сума цих зборів з окремих видів господарських операцій зменшилась на 1926,5 млн грн щодо попереднього року і становила 4660,5 тис. грн, а у 2010 році збільшилась на 146,6 млн грн відносно 2009 року, у 2011 року знову зменшився розмір зборів на 1346,14 млн грн стосовно попереднього року, а протягом 2012–2014 років обсяги зборів зросли на 6170,84 млн грн. Слід зазначити, що у 2014 році темпи

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

зростання зборів найвищі за всі роки, які аналізувалися. У 2015 році збори на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій значно зменшилися – на 5718,97 млн грн і становили 0,73% в загальних доходах Державного бюджету України.

Серед всіх зборів, які здійснюються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій, найбільшу частку до 2008 року включно становив збір з купівлі-продажу валюти, а починаючи з 2009 року до 2012 року збір за користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку становив найбільшу частку в структурі зазначених зборів з окремих видів господарських операцій. У 2013 році найбільшу частку серед додаткових зборів становив збір при відчуженні легкових автомобілів – 44,25%, у 2014 році – збір з купівлі-продажу валюти – 69,13%, а у 2015 році – збір з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку – 35,38 %.

Слід відмітити, що у 2000–2003 роках існував додатковий збір з виробництва та імпорту тютюнових виробів, який становив більше 10% від загальної суми зі збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій. У 2011–2013 роках збір з купівлі-продажу валюти був відсутній.

Найменшу частку в складі додаткових зборів займав збір з торгівлі ювелірними виробами із золота, платини і дорогоцінного каміння. Його частка не перевищувала 1,54% до 2014 року, а у 2015 році – 5,41%. Частка збору при відчуженні легкових автомобілів поступово зростала кожного року, крім 2009 року, коли відбулось зменшення на 9,22%. Частка збору з операцій купівлі-продажу нерухомого майна протягом 2000–2013 років змінювалась неоднозначно. У 2003, 2006, 2009, 2010, 2014 роках зменшувалась, у 2004, 2005, 2007, 2008, 2011, 2013, 2015 роках збільшувалась, а у 2012 році залишалась на рівні 2011 року, тобто 9,14%. Частка збору з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку з 2009 року стрімко зростає, а протягом 2011–2012 років

залишається незмінною і становить більше 50% в загальній сукупності додаткових зборів, тобто 57,42%, але вже у 2013–2014 роках зменшується на 43,71% і становить 13,71% від усіх додаткових зборів. У 2015 році зафіксовано збільшення частки цього виду збору на 21,67%.

Частка додаткових зборів в доходах Державного бюджету України за період 2002–2007 роки становила не більше 3,81%, а починаючи з 2008 року почала зменшуватись і була в межах 0,99–2,84%.

Отже, збори на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій перестали бути «тимчасовими» платежами, які сплачуються до Державного бюджету України і призначені на пенсійне забезпечення, а стали постійними обов'язковими зборами.

Враховуючи позиції експертів, стосовно введення додаткових зборів на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, можна зазначити, що існування цих зборів порушує принципи системи пенсійного страхування і не відповідає основній меті її функціонування, оскільки основний об'єкт нарахування страхового внеску (єдиного соціального внеску) є фонд оплати праці, а не окремі види господарських операцій. Крім того, збір з купівлі іноземної валюти негативно впливає на економіку країни: перешкоджає інвестиціям, оскільки відбувається підвищення вартості іноземних інвестиційних товарів, обмежує імпорт товарів, шкодить розвитку внутрішнього ринку капіталів, а також зменшує ліквідність валютного ринку. Отже, збір з купівлі-продажу валюти, з одного боку, виступає одним із фіскальних інструментів для підтримки Пенсійного фонду України, а з іншого – приносить доходи бюджету зависокою ціною для економіки держави в перерахунку на економічне зростання та інвестиційні ресурси.

Додаткові збори повинні стати елементом системи оподаткування і увійти до групи загальнодержавних податків, а негативний вплив цих фіскальних інструментів на економіку необхідно звести до мінімуму.

Незважаючи на те, що номінальні обсяги доходів Пенсійного фонду України за 2000–2015 роки зросли у 17,71 раза, механізм наповнення бюджету цього фонду залишається неефективним. Збільшення частки надходжень за рахунок Державного бюджету свідчить про виникнення поступової залежності Пенсійного фонду України від бюджетних коштів і неспроможності формування фінансових ресурсів власними силами. Також можна зробити висновок, що така фінансова залежність Пенсійного фонду України від коштів Державного бюджету призводить до того, що Пенсійний фонд України поступово становиться бюджетно-страховим фондом, а такий порядок формування системи пенсійного забезпечення першого рівня порушує принципи соціального страхування.

Слід зазначити, що формування доходів солідарного рівня пенсійної системи одночасно супроводжується втратами, пов'язаними із великою чисельністю осіб, які отримують пільгові пенсії. Встановлення в законодавчому порядку пільгового пенсійного забезпечення для окремих категорій працюючих без визначення додаткових джерел покриття витрат Пенсійного фонду на їх виплату до досягнення отримувачами загальнозстановленого пенсійного віку є наданням державних пільг і гарантій за рахунок погіршення пенсійного забезпечення інших пенсіонерів, що отримують трудові пенсії і призводить до нестачі коштів Пенсійного фонду України.

Незважаючи на постійне збільшення доходної частини солідарної системи пенсійного страхування, коштів у Пенсійного фонду України не вистачає, тобто він являється дефіцитним. І це при тому, що в Україні до 2015 року була одна із найвищих у світі ставка нарахування обов'язкового збору на заробітну плату до Пенсійного фонду України – загалом 36,3–53,3% (32,7–42,7% платить роботодавець залежно від класу професійного ризику виробництва, 3,6% – сам працівник). Це призводило до істотного пенсійного навантаження на роботодавців, низького рівня задекларованої заробітної плати та росту тіньової зайнятості значної частини населення працездатного віку, що ускладнювало формування бюджету

Пенсійного фонду України. Крім того, частина податків, яка сплачується до Державного бюджету перераховується для фінансування пенсійних виплат. У таких умовах досягти повної легалізації доходів зайнятого населення достатньо складно.

Отже, неврегульованість питань стосовно бази справляння страхових внесків, значного навантаження на фонд оплати праці призводить до виникнення незбалансованості солідарної системи пенсійного забезпечення, збільшення залежності від переданих доходів.

Внаслідок законодавчих обмежень величини фактичних витрат на оплату праці найманих працівників, з яких обчислюють страхові внески, Пенсійний фонд щорічно втрачає певні обсяги коштів. Це частково розбалансовує систему пенсійного забезпечення, оскільки створює ситуацію, за якої обсяги надходжень не співпадають з фактичними видатками на виплату пенсій.

Обмеження надходжень єдиного соціального внеску та перекладання на них видатків, які повинні здійснюватися з інших джерел, вилучають із бюджету Пенсійного фонду певні фінансові ресурси, що ускладнює створення належної фінансової основи для реформування пенсійного забезпечення не тільки в частині створення накопичувальної системи, а й участі вдосконалення солідарного рівня.

Також порядок формування доходів бюджету Пенсійного фонду з коштів Державного бюджету, державних цільових фондів та інших джерел, який покладає на Пенсійний фонд зобов'язання виплати пенсій незалежно від надходження коштів із цих джерел, негативно впливає на виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом фонду, що призводить до його розбалансування.

Необхідність розробки довгострокової стратегії розвитку пенсійної системи обумовлена її недостатньою ефективністю в частині фінансування державних пенсійних зобов'язань із власних джерел і, відповідно, посиленням розбалансування бюджету Пенсійного фонду, зростанням його залежності від

бюджетних трансфертів, відставанням динаміки рівня життя пенсіонерів, які сформували свої пенсійні права переважно в умовах дії радянського пенсійного законодавства.

Розподіл пенсійних ресурсів у суспільстві згідно з діючим законодавством та аналіз цих процесів, свідчить про нерівність категорій пенсіонерів в діючій системі пенсійного забезпечення.

Згідно зі ст. 73 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» кошти Пенсійного фонду використовуються на: виплату пенсій, надання соціальних послуг, передбачених цим Законом; фінансування адміністративних витрат, пов'язаних з виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду; оплату послуг з виплати та доставки пенсій; формування резерву коштів Пенсійного фонду [163].

Слід зазначити, що з метою забезпечення фінансової діяльності Пенсійного фонду України створюється резерв коштів, який складається для забезпечення поточних потреб та покриття дефіциту бюджету фонду у майбутні періоди. Резерв коштів фонду створюється в сумі, що відповідає місячній потребі на зазначені цілі згідно з бюджетом на відповідний рік. Кошти резерву використовуються та поповнюються таким чином, щоб на початок кожного місяця його сума відповідала місячній потребі для виконання видатків.

Після забезпечення виплати пенсій та надання соціальних послуг і створення резерву коштів для поточних потреб надлишкові кошти Пенсійного фонду зараховуються до резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах, який може виникнути у зв'язку зі зміною демографічної ситуації в Україні. Його обсяги визначаються щорічно на основі проведення актуарних розрахунків, які передбачають здійснення аналізу наслідків функціонування системи пенсійного страхування у коротко- та довгострокових періодах. З метою збереження коштів резерву

Пенсійного фонду для покриття дефіциту бюджету та отримання додаткових доходів передбачено інвестування резервних активів у визначені об'єкти.

Для визначення пріоритетних напрямів ефективного використання коштів солідарної пенсійної системи, необхідно провести аналіз динаміки складу та структури видатків солідарного рівня системи пенсійного забезпечення (дод. Ж).

Пенсійні видатки солідарного рівня пенсійної системи зростають протягом 2000–2015 років за рахунок збільшення всіх видів витрат. У 2000 році видатки Пенсійного фонду України становили 14,16 млрд грн, а у 2015 році вони збільшились на 237,54 млрд грн і становили 251,70 млрд грн. Така тенденція пояснюється збільшенням всіх видів пенсійних витрат, в першу чергу, зростанням видатків за рахунок власних надходжень, які в структурі видатків бюджету Пенсійного фонду України займають найбільшу частку – 81,48% і частка яких протягом наведеного періоду зменшилась на 13,67 відсоткових пунктів з одночасним збільшенням частки видатків за рахунок Державного бюджету України на 19,18 відсоткових пунктів. Слід зазначити, що здійснення видатків за рахунок власних надходжень на виплати, які не мають страхового характеру погіршують фінансовий стан Пенсійного фонду України. Зокрема, виплата пенсій за вислугу років, цільова грошова допомога на прожиття інвалідам війни та учасникам бойових дій і, особливо значні суми, – це видатки на доплату до розміру мінімальної пенсії. Наприклад, у 2015 році з усіх джерел формування Пенсійного фонду України на пенсійні виплати було спрямовано 248 млрд грн, інші видатки становили 3,6 млрд грн, з яких 1,2 млрд грн – поштовий збір, 2,4 млрд грн – адміністративні видатки.

Видатки за рахунок коштів Державного бюджету на виплату пенсій, надбавок та підвищень до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, суттєво коливаються по роках. У 2001 році цей показник зріс на 296 млн грн, а у 2002 році зменшився на 147 млн грн, у 2003 році знову зменшився на 135 млн грн, у 2004 році відбулось зростання на

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

4,04 млрд грн щодо попереднього року, у 2005 році зменшення на 534 млн грн, у 2006–2008 роках видатки за рахунок коштів Державного бюджету збільшилися на 33,86 млрд грн, у 2009 року відбулось падіння на 5,76 млрд грн, у 2010–2013 роках збільшення на 21,01 млрд грн, у 2014 році зменшення на 3,5 млрд грн. У 2015 році цей показник зріс на 29,84 млрд грн, що більше на 26,1 млрд грн, ніж було заплановано.

Обсяги видатків за рахунок коштів державних цільових фондів у структурі видатків займають лише 1,21% і у 2001, 2002, 2004, 2007, 2009–2012 роках збільшувались, а у 2003, 2005, 2006, 2008, 2013, 2014 роках, навпаки, зменшувались.

Зростання частини видатків першого рівня системи пенсійного забезпечення у 2015 році пов'язане з підвищенням у вересні мінімального розміру пенсій та виплатою пенсіонерам-переселенцям за попередні періоди заборгованості на загальну суму 4,8 млрд грн.

Крім того, здійснюється виплата пенсій громадянам України, які виїхали на постійне місце проживання за кордон. У таких країнах, як Білорусь, В'єтнам, Ізраїль, Канада, Польща, США, Хорватія, Швеція виплати здійснюються у доларах США, а у країнах – Болгарія, Естонія, Іспанія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Португалія, Чехія – у євро. У 2015 році розмір таких виплат становив 150,7 тис. дол. США та 1,5 млн євро [72].

Важливим показником оцінки фінансової спроможності пенсійної системи країни є співвідношення пенсійних витрат і валового внутрішнього продукту. Частка видатків бюджету Пенсійного фонду України у валовому внутрішньому продукті за наведений період збільшилась на 4,4 відсоткових пунктів, що є негативним явищем, середня величина цього показника становила 13,52%. Зазначимо, що обсяг пенсійних видатків за співвідношенням із валовим внутрішнім продуктом у деякий період досягав найвищого розміру у світі. При цьому не було здійснено ефективних заходів, спрямованих на збільшення власних надходжень пенсійної системи.

Разом з тим, особливої уваги заслуговує аналіз співвідношення доходів і видатків першого рівня системи пенсійного забезпечення. На протязі 2000–2004, 2007–2008 років бюджет Пенсійного фонду України був збалансований (доходи дорівнювали витратам), але у 2005–2006 роках і починаючи з 2009 року виникає дефіцит, що негативно впливає на фінансовий стан солідарного рівня системи пенсійного забезпечення і свідчить про неспроможність державного пенсійного фонду виконувати пенсійні зобов’язання самостійно. У 2009 році дефіцит Пенсійного фонду України становив 13,06 млрд грн, у 2010 році – збільшився на 13,54 млрд грн, у 2011–2012 роках, навпаки, зменшився і майже досяг розміру 2009 року – 13,12 млрд грн, у 2013 році знову збільшився на 6,45 млрд грн відносно попереднього року, у 2014 році зменшився і становив 14,68 млрд грн. У 2015 році перевищення видатків над доходами Пенсійного фонду України було заплановано в обсязі майже 19 млрд грн, але фактично на покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду було спрямовано 17,8 млрд грн (табл. 3.2). Така тенденція пов’язана не тільки з демографічною ситуацією в країні, а й з недостатнім рівнем розвитку економіки і наявністю в її структурі значного за обсягами тіньового сектору, а також від недостатньої ефективності державного управління економікою.

Таблиця 3.2

Видатки Державного бюджету України на покриття дефіциту Пенсійного фонду України, млрд грн

Показник	2005	2006	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Дефіцит Пенсійного фонду України	16,35	7,29	13,06	26,60	17,76	15,32	21,76	14,68	17,80

Джерело: побудовано за матеріалами [142].

Розбалансування солідарного рівня фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України, а це призводить до відволікання коштів від інших потреб держави. Отже, у 2005 році з Державного бюджету України було профінансовано 33,13% від загальної сукупності видатків державного пенсійного фонду, у 2006 році – 21,58%, у 2009 році – 28,34%, у 2010 році – 32,04%, у 2011 році – 25,74%, у 2012 році – 25,84%, у 2013 році – 30,23%, у 2014 році – 26,96%, у 2015 році – 39,17%

Крім того, починаючи з 2005 року темпи зростання видатків бюджету державного пенсійного фонду перевищили темпи зростання його доходів на 45,16%, у 2009 році – на 8,84%, у 2010 році – на 7,47%, у 2013 році – на 1,43%, і лише у 2014 році темпи зростання доходів бюджету Пенсійного фонду України перевищили темпи зростання його видатків на 8,48%, але у 2015 році – темпи зростання видатків пенсійного фонду перевищують темпи зростання його доходів на 0,73%.

Держава виступає гарантом системи соціального захисту населення і пенсійного забезпечення як її складової, тому такий розмір витрат коштів з державного бюджету для збалансування солідарного рівня пенсійної системи виявляється вимушеним кроком. Крім цього, такі гарантії здійснюються за рахунок коштів населення, яке приймає участь у наповненні державного бюджету. Таким чином, населення не отримує ту частину коштів у соціальних сферах, яка направляється до Пенсійного фонду України. Така тенденція призводить до зменшення можливостей державного бюджету фінансувати охорону здоров'я, культуру, освіту і науку, погіршуючи фінансове забезпечення цих галузей, тобто окремі бюджетні програми недоотримують кошти, оскільки навантаження пенсійних зобов'язань перекладається на бюджет держави.

Також до 2013 року була тенденція поступового наближення обсягів видатків державного пенсійного фонду до рівня доходів державного бюджету. Видатки першого рівня пенсійної системи за 2000–2015 роки в середньому становили 58,08% доходів Державного бюджету України (дод. 3).

У 2010 році та у 2013 році обсяги видатків державного пенсійного фонду досягли найбільшого розміру – 75,41 та 71,78% відповідно. У 2015 році цей показник зменшився і становив 47,07% доходів Державного бюджету України.

Важливе значення має аналіз співвідношення темпів зростання видатків державного пенсійного фонду з темпами зростання основних макроекономічних показників, які є основною базою наповнення його бюджету для здійснення пенсійних виплат, зокрема, оплата праці найманих працівників та валовий внутрішній продукт. Для забезпечення стійкого розвитку економіки країни в умовах старіння населення і депопуляції темпи зростання валового внутрішнього продукту повинні випереджати відповідний показник доходів працюючої частини населення, а останні повинні мати випереджаючий характер щодо рівня пенсійних виплат.

Темпи змін видатків солідарної пенсійної системи, що є видатками на споживання, за аналізований період перевищували відповідний показник фонду оплати праці, валового внутрішнього продукту у 2002, 2004, 2005, 2008, 2009, 2012, 2013 роках. Така тенденція свідчить про недостатній рівень взаємозв'язку видатків державного пенсійного фонду від отриманих доходів та обсягів валового внутрішнього продукту, що сприяє виникненню дефіциту бюджету Пенсійного фонду України і зростанню залежності його від Державного бюджету. Зазначене спричиняє суттєві зміни структури доходів та видатків бюджету державного пенсійного фонду и порушує принципи існування солідарної пенсійної системи, коли пенсійні виплати повинні залежати від оплати плати і не повинні збільшуватись випереджаючими темпами.

Незважаючи на те, що пенсійні виплати з кожним роком зростають (дод. І), їх частка у заробітній платі в середньому за 2000–2015 роки не перевищувала 46,58% (дод. К).

Сучасний рівень пенсійного забезпечення в країні не забезпечує на сьогодні достатнього рівня життя для громадян пенсійного віку, відсутнє адекватне заміщення пенсією заробітку,

втраченого громадянами у зв'язку із старістю. За даними статистичних досліджень, при зміні статусу працівника на статус пенсіонера, доходи громадян зменшуються в середньому на 50–55%. Внаслідок цього, пенсійною системою за принципом солідарності поколінь незадоволені як платники пенсійних внесків, так і переважно більшість пенсіонерів.

Крім тих видів пенсій, які представлені в дод. І, існує ще довічне грошове утримання суддів у відставці (при повному і неповному стажі роботи), яке з кожним роком зростає. Середній розмір такого утримання на початок 2008 року становив – 5287,2 грн, 2010 року – 5883,4 грн, 2011 року – 6240,5 грн, 2012 року – 7490,9 грн, 2013 року – 7836,7 грн, 2014 року – 12176,8 грн, 2015 року – 16302,2 грн.

Отже, для того щоб сьогодні забезпечити пенсіонерам належні пенсії, тобто до 70–80% від середньої заробітної плати, необхідно продовжувати здійснювати реформування оплати праці, збільшити її частку у структурі валового внутрішнього продукту та собівартості продукції, стимулювати зайнятість населення, створювати нові робочі місця, розширювати трудоворесурсний потенціал як основу розвитку загально-економічних процесів суспільства, реалізацію стратегії економічного зростання.

Позитивною динамікою при здійсненні фінансового забезпечення державних пенсійних зобов'язань починаючи з 2006 року є збільшення середнього розміру місячних пенсійних виплат відносно прожиткового мінімуму. Темпи збільшення пенсійних виплат мали випереджальний характер проти відповідного показника заробітної плати, разом з тим повільно відбувалось скорочення співвідношення середнього розміру пенсії та заробітної плати.

Аналізуючи ситуацію щодо нарахування пенсій громадянам України, слід звернути увагу на різницю та соціальну несправедливість між нарахуванням пенсій звичайним працівникам і державним службовцям та прирівнюваним до них особам (дод. Л). Основна частка пенсіонерів – 97,5% в країні

отримує пенсії згідно з Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та Законом України «Про пенсійне забезпечення», решта отримує пенсійні виплати за іншими пенсійними програмами, їх середні пенсії значно перевищують пенсійні виплати відповідно базового пенсійного законодавства. Разом з тим пенсійна система переобтяжена низкою пільг і виплат, які за своєю сутністю не повинні бути їй притаманні, і мали б стати окремими елементами системи соціального страхування та соціального забезпечення.

Щодо підвищення пенсій, то звичайним працівникам вона індексується згідно з інфляцією, при цьому сума індексації мізерна і становить 10–30 грн, пенсія державного службовця автоматично перераховується, коли піднімаються посадові оклади, відповідно сума перерахунку пенсії державного службовця вища на порядок за суму індексації пенсії звичайного працівника. Слід зазначити, що у 2014 році і у першій половині 2015 року зовсім не проводилась індексація пенсійних виплат і заробітних плат. Крім того, починаючи з 2015 року відповідно до діючого Податкового кодексу України з суми пенсій (включаючи суму їх індексації, нараховану відповідно до закону) або щомісячного довічного грошового утримання, якщо їх розмір перевищує три розміри мінімальної заробітної плати (в розрахунку на місяць), встановленої на перше січня звітного податкового року, – в частині такого перевищення, справляється податок на доходи фізичних осіб та військовий збір. У 2015 році щомісяця оподатковувалось 416 тис. пенсійних виплат і до бюджету було спрямовано 1,1 млрд грн. Також було запроваджено особливий порядок виплати пенсій працюючим пенсіонерам.

Незважаючи на різні позиції щодо рівня пенсійних виплат, не викликає сумнівів те, що високій рівень пенсійного забезпечення громадян не можливий у бідній країні, тому єдиною передумовою підвищення є реалізація стратегії прискореного економічного зростання.

3.2. Недержавне фінансове забезпечення пенсійного захисту населення

В Україні точкою відліку розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення, яка становить третій рівень пенсійної системи, стало набрання чинності Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.2003 року № 1057-IV. Але до прийняття вказаного нормативного документа на ринку країни працювало вже 46 недержавних пенсійних фондів, які здійснювали свою діяльність відповідно до діючого старого законодавства. Тільки п'ять з них прийняли рішення привести свою діяльність у відповідності до нового законодавства, а інші зникли.

Становлення системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні відбулось ще у 1992 році, коли кілька громадських організацій, трастів та акціонерних компаній оголосили про заснування недержавних пенсійних фондів з метою доповнення існуючої системи державного пенсійного забезпечення. Більшість таких фондів заснувалися в Києві, Харкові та Одесі. Пізніше філії недержавних пенсійних фондів були відкриті й в інших містах України. У 1995 році кількість недержавних пенсійних фондів в Україні зросла до двадцяти одного.

На початку 1996 року в Україні вже налічувалося близько сорока недержавних пенсійних фондів, приблизно половина з яких працювала у Києві, решта – у великих промислових містах. Серед найбільших з них були: «СПАС», «Добробут», «PensionMutual», «Печерський», «Укоопспілка» (Київ), «Європейський», «Оберіг» (Харків), «Народний пенсійний фонд» банку «Україна» (Одеса). Статутний капітал недержавних пенсійних фондів становив на той час 20–30 тис грн, а сума активів оцінювалася майже у 1,5 млн доларів США.

Недержавні пенсійні фонди заснувалися переважно в формі акціонерних товариств, де акціонерами могли бути як фізичні, так і юридичні особи. Страхові товариства, трасти та громадські організації також створювали пенсійні програми. В окремих випадках недержавні пенсійні фонди були в складі

організації, юридичний статус якої є комбінацією кількох юридичних фірм; так, «СПАС» є недержавною громадською організацією, що одночасно виконує добродійні функції і є частиною групи, яка розробляє нові пенсійні програми в Україні. Вона була заснована в 1994 році за сприяння Української ради миру і таких організацій, як «Учтехприлад», «Аналітприлад» та інші.

Недержавні пенсійні фонди пропонували пенсійні плани з внесками фіксованих розмірів. Окремі фонди («Оберіг») уклали договори з гарантованими мінімальними платежами. Фонди вклали кошти в банківські депозити, страхові поліси, цінні папери (державні облігації), спільні інвестиційні проекти. Кошти також передавалися третім особам для інвестицій.

Окремі підприємства засновували свої власні фонди. Такі фонди створювалися керівництвом підприємств, об'єднаннями або групами акціонерів приватизованих підприємств. На практиці кошти фондів підприємств часто використовувалися керівництвом підприємств для інших (непенсійних) потреб.

У 1994 році організація сприяння недержавній системі пенсійного забезпечення почала розробку першого законопроектного про недержавне пенсійне забезпечення. Він був поданий у Верховну Раду України для розгляду. У листопаді 1995 року Кабінет Міністрів України утворив Комісію з перевірки діяльності трастових компаній та інших небанківських установ. Було видано указ, яким Пенсійному фонду та відповідним міністерствам наказувалося підготувати і подати до Верховної Ради України проект закону «Про недержавні пенсійні фонди».

У другій половині 1995 року фонд «Оберіг» припинив усі операції, а його кошти «зникли». Уряд створив комісію для вивчення ситуації з недержавними пенсійними фондами, зокрема з фондом «Оберіг». З метою припинення зловживань у використанні коштів пенсійного забезпечення Верховна Рада України прийняла постанову «Про заборону недержавними небанківським установам залучати кошти громадян» від

22 грудня 1995 року № 491/95-ВР. Після прийняття цієї постанови більшість організацій, що уклали договори пенсійного страхування, припинили свою пенсійну діяльність, змінили її або оголосили себе банкрутами. Інші фонди («СПАС», «Пенсійний Фонд Міжбанківського союзу», страхова компанія «Оранта») припинили відкриття нових пенсійних рахунків і продовжили обслуговування клієнтів за старими пенсійними договорами. Недержавні пенсійні фонди значною мірою згорнули свою діяльність до прийняття нового закону.

Але вже у 1998 році була створена Асоціація недержавних пенсійних фондів, зареєстрована як неприбуткова організація. Її засновниками були: Український недержавний пенсійний фонд «Добробут»; Пенсійний фонд банку «Україна»; Недержавний пенсійний фонд «Укоопспілка»; Недержавний пенсійний фонд «Київенерго»; Недержавний пенсійний фонд імені В.Г. Гуца; Недержавний пенсійний фонд «СПАС»; Пенсійний фонд «Промисловість України»; Акціонерне товариство «Енергетик». На етапі створення асоціація поєднувала 14 недержавних пенсійних фондів із п'яти регіонів України, основними завданнями якої було: створення правових і економічних умов для розвитку в Україні добровільного недержавного пенсійного забезпечення, підвищення рівня й ефективності соціального забезпечення громадян України; сприяння підготовці проектів законодавчих і нормативних актів, спрямованих на розвиток і захист системи соціальних прав громадян України на базі недержавних пенсійних фондів; створення інформаційного центру і банку даних для забезпечення та удосконалення діяльності недержавних пенсійних фондів, обміну досвідом і надання на цій основі відповідної інформації членам асоціації; надання членам асоціації консультацій з питань міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, звітності, оподаткування, економічних і юридичних послуг, захисту їхніх законних інтересів у державних структурах і судах; розвиток співробітництва з міжнародними організаціями, вивчення міжнародного досвіду у сфері додаткового пенсійного забезпечення і застосування його у діяльності недержавних пенсійних фондів України.

У 2001 році в Україні було зареєстровано близько 110 недержавних пенсійних фондів, із них реально працювало тільки 20. Серед них 17 недержавних пенсійних фондів співпрацювали тільки з конкретними підприємствами та колективами і лише кілька фондів функціонували як відкриті, 15 недержавних пенсійних фондів об'єднані в Асоціацію недержавних пенсійних фондів, створену у грудні 1998 року. На кінець 2000 року загальні активи фондів становили 22,77 млн грн, що дорівнювало 0,01% валового внутрішнього продукту.

Після прийняття Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», у липні 2003 року була розпочата реєстрація недержавних пенсійних фондів, а також проведення детального аналізу 38 недержавних пенсійних фондів, які вже працювали на фінансовому ринку, щодо їх відповідності положенням законодавчої бази з метою вирішення питання про їх перереєстрацію або перетворення у інший вид фінансової установи.

Недержавне пенсійне забезпечення згідно з законодавством [170] може здійснюватися такими фінансовими установами: недержавними пенсійними фондами, банківськими установами, страховими компаніями та організаціями. Таким чином, встановлені декілька шляхів забезпечення пенсіонерів додатковою пенсією: розміщення коштів у недержавних пенсійних фондах; особове страхування робітників організаціями, підприємствами; розміщення вкладів у комерційних банках на депозитних пенсійних рахунках.

Основна роль в Україні у недержавному пенсійному забезпеченні належить недержавним пенсійним фондам, створюваним за корпоративною та професійною ознакою, але залишається актуальною проблема наближення послуг цих фінансових установ до населення та вибір між ними. По суті установи недержавного пенсійного забезпечення виступають конкурентами у забезпеченні додатковою пенсією. Таким чином, виникає необхідність розглянути переваги та недоліки щодо функціонування недержавних пенсійних фондів, страхових компаній і банківських установ.

Недержавний пенсійний фонд є фінансовою установою, у межах якої збираються тимчасово вільні кошти підприємств і громадян, що можуть бути спрямовані на розвиток усієї економіки України, шляхом укладання пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів і їх вкладниками. Страхові організації укладатимуть договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду. Банківські установи ж укладатимуть договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень.

Вимоги, встановлені законодавством, до якості портфеля цінних паперів недержавних пенсійних фондів, дозволяють віднести їх до інституційних інвесторів, які формують консервативний портфель цінних паперів.

Визначальною формою недержавного пенсійного забезпечення є банківські установи, які, відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про банки та банківську діяльність», здійснюють недержавне пенсійне забезпечення, як учасники ринку, шляхом укладання договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, які визначаються відповідно до п. 3 ст. 2 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

Пенсійні депозитні рахунки можуть відкриватися як фізичними особами, так і їх роботодавцями, які в даному випадку мають податкові пільги. Кошти, які нагромадженні на пенсійному депозитному рахунку, можна по досягненню пенсійного віку: перевести на звичайний депозитний рахунок і використати в якості свого депозиту тільки проценти; забрати повністю або частинами. Але пенсійні заощадження обмежуються величиною, визначеною для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб. Таким чином, банківські установи ні є основними «гравцями» у системі недержавного пенсійного забезпечення. Однак участь у новій системі пенсійного забезпечення відкриває перед

банками нові можливості щодо залучення коштів, розширює спектр банківських послуг. За рахунок розміщення до 55% загальної вартості пенсійних активів на банківських депозитних рахунках та в ощадних сертифікатах розширюватиметься ресурсна база.

Проте до банків, як учасників нової системи пенсійного забезпечення, висуваються підвищені вимоги, зокрема щодо розміру регулятивного капіталу, показників надійності та фінансової стійкості банку. Особливо жорсткі вимоги висуваються до банків-зберігачів. Вони повинні мати висококваліфіковані кадри, які спеціалізувалися б на веденні рахунків та визначенні чистої вартості пенсійних активів Пенсійного та Накопичувального фондів та ретельно стежили за дотриманням нормативних вимог щодо умов інвестування пенсійних активів, підготовка яких вимагатиме певних витрат.

Таким чином, можна зробити висновок, що банки беруть активну участь у системі недержавного пенсійного забезпечення, як зберігачі, управителі активів та (або) адміністратори створених ними корпоративних пенсійних фондів.

Розкриваючи механізми функціонування цієї форми системи недержавного пенсійного забезпечення, слід звернути увагу на проблемні моменти при відкриванні пенсійних рахунків, які можуть виникнути у вкладників. Вкладник пенсійного депозитного рахунку повністю залежить від кредитної політики банку, тому що основний заробіток банку – це надання кредитів. Хоча надійність банків за останні роки зростає завдяки жорсткому контролю за їх діяльністю з боку Національного банку України, але достатньо часто політика керівництва доводить банк до банкрутства. Тому виникає необхідність пристосовуватися банкам не тільки до короткострокових нагромаджувальних програм, а й до довгострокових, в тому числі пенсійних проектів.

Існує ще одна проблема, щодо відкриття банками пенсійних депозитних рахунків – банки зобов'язані сплачувати податок зі свого прибутку, що заважає виплачувати у довгостроковому періоді високі проценти по депозитам.

У суспільстві існує думка, що зберігати гроші на депозитних рахунках банків вигідніше, ніж у недержавних пенсійних фондах, тому що кошти на депозитних рахунках називають «грошима в кишені», які приносять обумовлений процент доходу, лежать у відомому банку і які, у випадку будь-чого, можна без перешкод забрати. Але, якщо гроші можна забрати, то їх скоріше заберуть, ніж будуть нагромаджувати на достойну старість.

Гроші у недержавних пенсійних фондах, або «гроші на рахунках», достроково не зняти, а тому їх не можна використати на необхідний сьогодні товар, існування якого ніяк не вплине на розмір майбутньої пенсії. Дійсно, банк може гарантувати обумовлений процент, але не більше. Все, що він заробить на коштах вкладників – це його законний прибуток, який не розподіляється на рахунках учасників.

Разом з тим, у недержавних пенсійних фондах весь прибуток, отриманий від інвестиційних вкладів, крім адміністративних витрат, повинен розподілятися на персональних пенсійних рахунках його учасників без залишку. Рада фонду контролює його поточну діяльність і вирішує основні питання його роботи. Слід зазначити, що інвестування пенсійних коштів відбувається визначеним законодавством способом, щоб диверсифікувати ризики.

Наступні фінансові установи системи недержавного пенсійного забезпечення – страхові організації, які називають компаніями з убезпечення (страхування) життя.

На думку О.М. Залєтова недержавне пенсійне забезпечення, що здійснюється страховиками – це вид особового страхування, який передбачає обов'язок страховика здійснити страхову виплату у вигляді ануїтету згідно з договором пенсійного страхування у разі досягнення убезпеченим пенсійного віку [64].

Компанії з убезпечення життя на сьогодні є найбільш готовими до повноцінної діяльності у системі недержавного пенсійного забезпечення. Зазначити це можна на підставі таких факторів: володіння виключним правом на виплату

довічних пенсій; встановлення законом обов'язку виплатити кожному забезпеченому гарантованого інвестиційного доходу на суму, нагромаджену ним на особистому рахунку, тоді як до недержавних пенсійних фондів законодавець таких вимог не висуває; можливість відкладати на пенсію кошти в національній або іноземній валюті, тоді як недержавні пенсійні фонди акумулюють лише гривневі вклади; відсутність нормативних обмежень щодо розміру нагромаджень (як у банків); максимальна жорсткість нормативних вимог щодо забезпечення поточної платоспроможності та наявності механізмів з їх дотримання; органічне поєднання процесу нагромадження пенсійних коштів з забезпеченням законних майнових інтересів їх клієнтів, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю і додатковою пенсією забезпечених; досвід і кадрова забезпеченість; наявність розвиненої інфраструктури; цілісність, технологічність управління проблемою; гнучкість і прагматична повнота продуктивного ряду.

Відповідно до концептуальних засад участі страховиків у недержавному пенсійному забезпеченні, розроблених Лігою страхових організацій України, право страхових компаній самостійно здійснювати недержавне пенсійне забезпечення за повним циклом страхування життя підтверджується традиціями і станом розвитку світового ринку страхування життя, а також нормами Цивільного кодексу України та Закону України «Про страхування», згідно з яким пенсійне забезпечення (додаткова пенсія фізичної особи) визначено відповідно як предмет і об'єкт страхових правовідносин.

Компанії з забезпечення життя можуть реально допомогти роботодавцю створити гнучку систему стимулювання персоналу. Наприклад, керівник може записати умову, за якої пенсійні нагромадження стають власністю працівника лише після певного строку роботи на підприємстві, виконання певного проекту чи досягнення інших наперед відомих цілей (показників). При цьому в разі невиконання зазначених у договорі умов чи дострокового звільнення працівника викупну суму отримує підприємство або ж пенсійні нагромадження можуть

бути спрямовані на забезпечення інших співробітників. Таку можливість може мати роботодавець тільки співпрацюючи з компанією зі страхування життя, чого не можна сказати про недержавні пенсійні фонди. У недержавних пенсійних фондах за законом роботодавець не має такого права: гроші з моменту надходження до цієї фінансової установи стають власністю працівника, який може звільнитися з підприємства навіть наступного дня та забрати всі сплачені на його користь внески. У дод. М наведена порівняльна характеристика діяльності недержавних пенсійних фондів та компаній з забезпечення життя.

Однією з переваг компаній з забезпечення життя порівняно з недержавними пенсійними фондами та банками є те, що тільки вони сьогодні мають можливість здійснювати довічну виплату пенсій. Адже ніхто не зацікавлений у тому, щоб протягом короткого строку витратити власні пенсійні заощадження, а потім решту життя існувати лише за рахунок державної пенсії. Недоліком недержавних пенсійних фондів у цьому випадку є те, що вони спроможні забезпечити лише строкову пенсію, виплата якої здійснюється протягом визначеної кількості років та припиняється після закінчення такого терміну.

Вагомим є й те, що страховики можуть гарантувати мінімальний розмір майбутньої пенсії. До того ж, купуючи поліс забезпечення життя, приурочений до пенсійного віку, клієнт точно знатиме мінімальний розмір виплат та їх періодичність, а також те на який розмір забезпечення вправі розраховувати сім'я в разі його смерті. Недержавні пенсійні фонди такої можливості позбавлені. До того ж вони навіть не мають інструментів для оцінки розміру майбутньої пенсії, яка безпосередньо залежить від прибутковості пенсійних ресурсів, вкладених в компанію з управління активами.

Компанії з забезпечення життя несуть повну і одноосібну відповідальність за збереження коштів працівника, на відміну від недержавних пенсійних фондів, де зобов'язання в обсязі власного капіталу мають лише компанії з управління

активами та адміністратори, які при цьому відповідають не перед фізичною особою – клієнтом, а перед Радою недержавного пенсійного фонду.

До переваг страховиків також варто віднести й відсутність жорсткої прив'язки до пенсійного віку, більш широкий перелік продуктів, наявність страхового захисту, що також має значення як для роботодавця, так і для працівника, а недержавні пенсійні фонди можуть використовувати лише однотипні продукти, строго визначені законом. При цьому для забезпечення соціальних гарантій недержавні пенсійні фонди змушені купувати їх у страхових компаній.

На відміну від недержавних пенсійних фондів, страховики за більшістю своїх програм надають клієнтам можливість вирішити на момент укладання договору або на час отримання коштів, бажають вони одразу забрати нагромаджені кошти чи перетворити їх у пенсію строкову або довічну. Слід зауважити, що кожен із згаданих варіантів пенсійних виплат має безліч додаткових варіантів. Наприклад, пенсія може бути з гарантованим терміном виплат: незалежно від того, чи живий буде пенсіонер, у визначений період його пенсію отримає сім'я. Може бути також передбачено успадкування всіх або частини пенсійних активів після смерті пенсіонера. У такому випадку в разі передчасної смерті вкладника його невикористані пенсійні заощадження (кошти, що залишилися) отримають спадкоємці у вигляді одноразової або щомісячних виплат. Існує й такий різновид пенсійних схем, як «пенсія подружжя». Суть полягає в тому, що сімейна пара купує один поліс на двох і пенсія виплачується за такою схемою: доки обоє живі – 100%, коли один помирає – 50%. Окрім того, компанії з убезпечення життя, звичайно, пропонують і такі варіанти пенсійних виплат, як убезпечення життя на випадок смерті, від нещасних випадків, на випадок настання хвороби чи інвалідності.

Страхові компанії є впливовими суб'єктами недержавного пенсійного страхування, з повним циклом, який охоплює стадії як накопичення та інвестування пенсійних внесків, так і пенсійні виплати.

Таким чином, перед громадянами України може виникнути проблема вибору між недержавним пенсійним фондом, страховою компанією чи банком, але як доводить світовий досвід доцільно та необхідно, щоб існували всі інститути недержавного пенсійного забезпечення, які повинні конкурувати між собою, а громадяни будуть мати можливість вибору найбільш економічно вигідних програм, які пропанують ці фінансові інституції. Кожен із запропонованих майбутньому пенсіонеріві фінансових продуктів зорієнтований не тільки на його уподобання (наприклад, гарантована до кінця життя додаткова недержавна пенсія), а й на реальні можливості накопичити певну суму, якої на все життя, що залишилося, може, й не вистачить, але буде цілком достатньо для гідної пенсійної виплати – разової або на визначений строк. При цьому споживач (майбутній пенсіонер) може вибрати послугу, яка найповніше відповідатиме його уявленням про припустимий ризик і задовільний дохід. У цьому випадку, як правило, діє співвідношення: більший ризик в обмін на більший дохід.

Обмеження монополізму та сприяння змагальності у сфері господарювання загалом, а отже, і в сфері недержавного пенсійного забезпечення, передбачені ст. 18 Господарського кодексу України. Це, зокрема, означає, що всі інституційні суб'єкти (недержавні пенсійні фонди, компанії зі страхування життя та банки) повинні мати рівні можливості щодо накопичення пенсійних внесків та їх інвестування. І лише споживач пенсійних послуг, зважаючи на прибутковість та ризикованість послуги, має визначити, кому і на яких умовах доручати свої пенсійні заощадження.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що система недержавного пенсійного забезпечення повинна розглядатися як конкурентний ринок, на якому, як і на будь-якому ринку, діють продавці і покупці фінансових послуг, тобто всі надавачі послуг пропонують споживачам (фізичним особам та їхнім роботодавцям) широкий спектр пенсійних продуктів, а ті, керуючись потребами у створенні додаткового фінансового захисту на старість та власними оцінками й уподобаннями, вибирають і продукт, і його

продавця. Розглянуті інструменти нагромадження додаткової пенсії не виключають, а доповнюють один одного. Громадяни самі мають вирішити, якому віддати перевагу.

Розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення та її зміцнення можливо лише після проведення ґрунтовного аналізу та оцінки сучасного стану третього рівня пенсійної системи України, виявлення проблемних питань щодо його функціонування.

Одними із основних суб'єктів цієї системи є недержавні пенсійні фонди. До них мають відношення: засновники недержавних пенсійних фондів, вкладники та учасники недержавних пенсійних фондів, адміністратори недержавних пенсійних фондів, зберігачі (банки), роботодавці-платники корпоративних недержавних пенсійних фондів, аудитори й органи державного нагляду та контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення. Основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів у 2005–2015 роках та темпи їх приросту наведені у дод. Н, табл. Н.1, з якого видно, що на протязі аналізованого періоду в системі недержавного пенсійного забезпечення спостерігається тенденція збільшення кількості недержавних пенсійних фондів. Так, у 2005–2008 роках кількість недержавних пенсійних фондів зросла на 56 установ, а у 2009–2015 роках їх кількість зменшилась на 37 відносно 2008 року, але збільшилась на 18 відносно 2005 року. Скорочення кількості недержавних пенсійних фондів в останні роки відбувається з таких причин: по-перше, відбувається процес злиття цих установ; по-друге, певний відсоток пенсійних фондів ліквідується, у зв'язку з невиконанням встановлених вимог; по-третє, негативну роль відіграла фінансово-економічна криза. Серед різних видів недержавних пенсійних фондів найбільшу частку становлять відкриті.

Згідно з даними Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг), недержавні пенсійні фонди зареєстровані у 9 регіонах України. Найбільша кількість установ розміщена у Києві, решта в Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові, Сумах, Івано-Франківську, Черкасах, Херсоні.

Зростання кількості недержавних пенсійних фондів обумовило зростання попиту на послуги з адміністрування цих фондів. Протягом 2005–2008 років кількість адміністраторів недержавних пенсійних фондів зростала; якщо у 2005 році їх було 37, у 2006 році – 41, у 2007 році – 40, то вже у 2008 році на 13 адміністраторів більше, ніж у 2005 році. Але починаючи з 2009 року і по 2015 рік кількість адміністраторів зменшується на 27 відносно 2008 року.

Загальна кількість укладених пенсійних контрактів до 2011 року поступово збільшувалась і становила 75 тис. шт., що на 44,4 тис. шт. більше, ніж у 2005 році, а у 2015 році зменшилась на 15,3 тис. шт. відносно 2011 року. Це свідчить про те, що у 2012–2015 роках знижувалась активність залучення нових вкладників. У 2014 році адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено лише 55,1 тис. пенсійних контрактів, що є найменшим показником за 2007–2015 роки.

Загальна кількість учасників недержавних пенсійних фондів за укладеними контрактами на протязі 2005–2015 років поступово збільшилась на 748,3 тис. осіб. Суттєве зростання кількості учасників недержавних пенсійних фондів відбувалось у 2008 році і у 2013 році. Слід зазначити, що зростання загальної кількості укладених пенсійних контрактів відбувалось за рахунок збільшення вкладників «нових» недержавних пенсійних фондів (як юридичних, так і фізичних осіб). Так, у 2005 році з загальної кількості учасників недержавних пенсійних фондів за укладеними контрактами 72,3% становили учасники «нових» недержавних пенсійних фондів. У 2006 році цей показник збільшився на 20,4%. При цьому у 2006 році 73% учасників з укладеними пенсійними контрактами мали «активні» індивідуальні пенсійні рахунки, тобто це учасники, на користь яких відповідно до умов пенсійних контрактів фактично сплачувались пенсійні внески.

Особливої уваги заслуговує розподіл учасників недержавних пенсійних фондів за віковими групами (табл. 3.3). Серед учасників недержавних пенсійних фондів найбільшу

ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

частку до 2010 року включно становили особи віком від 40 до 55 років, а найменшу частку – особи до 25 років, крім 2006, 2007 років. Це пояснюється тим, що саме у віковій групі (40–55 років) найбільше виражена потреба прискорення акумулювання додаткових заощаджень, яка може бути реалізована через систему недержавного пенсійного забезпечення.

Таблиця 3.3

**Розподіл учасників недержавних пенсійних фондів
за віковими групами у 2005–2015 роках, %**

Вікові групи	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
До 25 років	8,00	14,00	15,10	9,90	8,60	7,00	6,20	4,90	5,40	4,20	3,08
25–40 років	35,00	36,00	33,70	35,4	35,80	39,20	40,70	–	–	–	–
25–50 років	–	–	–	–	–	–	–	64,80	64,50	63,90	63,39
40–55 років	–	43,00	41,90	42,50	41,40	40,20	38,90	–	–	–	–
40–60 років	44,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
старше 55 років	–	7,00	9,30	12,20	14,20	13,50	14,20	–	–	–	–
50–60 років	–	–	–	–	–	–	–	23,60	24,40	25,40	26,04
Старше 60 років	13	–	–	–	–	–	–	6,80	5,70	6,60	7,48

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

Слід зазначити, що частка осіб вікової групи до 25 років у структурі учасників недержавних пенсійних фондів до 2007 року поступово зростала, а починаючи з 2009 року зафіксована тенденція до зменшення. Разом з тим відбувалось збільшення частки учасників недержавних пенсійних фондів вікової групи старше 55 років з 7% у 2006 році до 33,52%

у 2015 році, тобто на 26,52%. Середній показник частки осіб вікової групи до 25 років за 2005–2008 роки становив 7,75%, вікової групи від 25 до 40 років – 35,03%, від 40 до 55 років – 31,85%, а старше 55 років – 10,38%. За 2009–2011 роки середній показник частки осіб вікової групи до 25 років становив 7,27%, від 25 до 40 років – 38,57%, від 40 до 55 років – 40,17%, а старше 55 років – 13,97%. Слід зазначити, що у 2012–2015 роках відбулася зміна розподілу учасників недержавних пенсійних фондів за віковими групами. Середній показник частки осіб вікової групи до 25 років становив 4,4%, від 25 до 50 років – 64,15%, від 50 до 60 років – 24,86%, а старше 60 років – 6,65%, тобто в структурі учасників недержавних пенсійних фондів значно зросла частка осіб старше 50 років і в середньому за 2012–2015 роки становила 31,51%.

Пенсійні активи недержавних пенсійних фондів, джерелами формування яких є пенсійні внески – основні якісні показники системи недержавного пенсійного забезпечення та інвестиційний дохід (пасивний дохід, отриманий на активи пенсійного фонду) [170], протягом 2005–2015 років збільшились на 1933,8 млн грн і становили 0,10% валового внутрішнього продукту.

Аналізуючи динаміку сплачених пенсійних внесків слід зазначити, що зафіксована позитивна динаміка щодо їх постійного збільшення на 1850,29 млн грн, але їх розмір є незначним для здійснення диверсифікації пенсійних активів у прибуткові фінансові інструменти.

Структура пенсійних внесків у розрізі «нових» пенсійних фондів та пенсійних фондів, що реорганізуються або об'єднуються наведена у дод. Н, з якого видно, що найбільшу частку пенсійних внесків у системі недержавного пенсійного забезпечення на протязі 2005–2015 років становлять пенсійні внески від юридичних осіб – більше 90%, причому на протязі аналізованого періоду цей вид пенсійних внесків зріс на 1772 млн грн. Найменшу частку становлять пенсійні внески від фізичних осіб-підприємців – в межах 0,01–0,03%. Практично незмінною залишилася величина пенсійних внесків від фізичних

ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

осіб-підприємців. Частка пенсійних внесків від фізичних осіб протягом аналізованого періоду становила не більше 6,03%. Таким чином, роботодавці і професійні спілки виявляють більшу активність та зацікавленість участі у системі недержавного пенсійного забезпечення, що пояснюється можливістю отримувати пільгове оподаткування.

Важливим аспектом діяльності недержавних пенсійних фондів є інвестування коштів і отримання інвестиційного доходу. На законодавчому рівні визначено перелік фінансових інструментів та максимальну їх частку в загальній вартості активів фонду (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Обмеження частки інвестування пенсійних активів недержавних пенсійних фондів

Фінансовий інструмент	Максимальна частка в загальній вартості активів фонду, %
Банківські депозитні рахунки та ощадні сертифікати банків	40, але не більше 10 в одному банку
Банківські метали	10
Цінні папери, погашення за якими гарантовано КМУ	50
Облігації місцевих запозичень	20
Облігації вітчизняних емітентів	40
Акції вітчизняних емітентів	40
Цінні папери іноземних емітентів	20
Інші активи, не заборонені законодавством України	20
Об'єкти нерухомості	10
Цінні папери одного емітента (крім цінних паперів, погашення яких гарантовано КМУ)	5

Джерело: згідно з законодавством [170].

Протягом 2005–2015 років спостерігається тенденція збільшення обсягів інвестиційного доходу, який формується з прибутку від інвестування активів недержавних пенсійних фондів та сум витрат, що відшкодовуються за їх рахунок. За весь аналізований період інвестиційний дохід збільшився на 862,49 млн грн. На це вплинуло зростання як прибутку від інвестування активів недержавних пенсійних фондів на 648,56 млн грн, так і суми витрат, що відшкодовується за рахунок пенсійних активів на 213,93 млн грн. Слід відмітити, що у 2015 році вперше зафіксована тенденція падіння інвестиційного доходу на 393,8 млн грн, що спричинено падінням економічного розвитку в країні. Частка прибутку від інвестування активів недержавних пенсійних фондів у структурі інвестиційного доходу змінюється не однозначно (дод. Н, табл. Н.2). Так, найбільше значення цього показника було у 2005 році – 86,92%, а найменше у 2008 році – 63,6%. Середній показник частки прибутку від інвестування пенсійних активів недержавних пенсійних фондів за наведений період становив 80,23%. Разом з тим, у 2005–2008 роках виявлена тенденція збільшення частки витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, але починаючи з 2009 року цей показник поступово зменшується, що є позитивною тенденцією. У 2015 році знову має місце збільшення частки витрат, відшкодованих за рахунок пенсійних активів. Середній значення цього показника у структурі інвестиційного доходу за 2005–2015 роки становило 19,75%. Обсяги витрат, відшкодованих за рахунок пенсійних активів недержавних пенсійних фондів у 2005–2015 роках поступово збільшуються – з 1,27 млн грн у 2005 році до 215,2 млн грн у 2015 році, тобто на 213,93 млн грн. Структура витрати, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів зображена у дод. Н, табл. Н.3.

Особливої уваги заслуговує аналіз пенсійних активів за напрямками інвестування, оскільки основною метою збільшення їх вартості є збереження пенсійних заощаджень громадян, які довірили свої кошти недержавним пенсійним фондам. Структура консолідованого портфеля недержавних пенсійних фондів

у 2005–2015 роках наведена у дод. Н, табл. Н.4, з якого видно, що найбільшу частку у структурі інвестованих пенсійних активів займають депозити на рахунках банків, крім 2006 року, а найменшу – цінні папери, дохід за якими гарантовано місцевими радами відповідно до законодавства. Починаючи з 2006 року пенсійні активи розміщуються не тільки на банківських депозитах, в облігаціях резидентів, акціях вітчизняних емітентів, цінних паперах з гарантованим доходом, банківських металах, а й інвестуються і у об'єкти нерухомості, іпотечні цінні папери, цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України. Слід зазначити, що інвестування пенсійних активів недержавних пенсійних фондів у іпотечні цінні папери відбувалось лише у 2006–2009 роках і їх частка в цілому становила не більше як 0,2% при максимально можливому рівні – 40%.

Частка пенсійних активів, яка була розміщена на депозитних рахунках банків за аналізований період зменшилась на 30,6 відсоткових пунктів. Середня величина цього показника у 2005–2014 роках становила 41,44%, у тому числі за 2005–2009 роки – 48,13%, за 2010–2014 роки – 37,74%. Зменшення частки пенсійних активів, розміщених на депозитних рахунках банків, пов'язана з поступовою диверсифікацією пенсійних активів і направленням інвестиційних ресурсів в інші фінансові інструменти. Така ситуація була викликана, по-перше, зростанням загальної суми активів недержавних пенсійних фондів, що дозволило здійснювати операції з більш вигідними, але й дорожчими ресурсами, а по-друге, недержавні пенсійні фонди проводили інвестиційну політику, направлену на отримання доходності, більшої за ставку банківських депозитів із мінімізацією ризиків шляхом розподілу вкладень коштів між різними фінансовими інструментами. У 2008 році зростає частка пенсійних активів, яка розміщена на депозитних рахунках банків і становить 344,43 млн грн, тобто 56,3% від загального розміру інвестованих пенсійних активів, що на 17,7 млн грн більше, ніж у попередньому році. У 2009 році зменшується цей показник на 16,3% і становить 343 млн грн,

Розділ 3. Стан та розвиток системи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення в Україні

у 2010 році – на 5,3% і становить 396,8 млн грн, у 2011 році – на 5,2% і становить 409,8 млн грн. Починаючи з 2012 року частка пенсійних активів на банківських депозитах зростає на 5 млн грн, у 2013 році – на 1,9 млн грн і становить 760,2 млн грн, у 2014 році – 38,6%, у 2015 році – 39,4%.

У структурі пенсійних активів до 2015 року друге місце посідали активи, інвестовані в облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України. Найбільша частка інвестиційного портфеля недержавних пенсійних фондів, розміщена в облігаціях резидентів, зафіксована у 2006 році – 40,97%, а найменша у 2005 році – 10,5%. Середня величина цього показника за аналізований період становила 23,67%.

Динаміка інвестування пенсійних активів недержавних пенсійних фондів у банківські метали за цей період має нерівномірну тенденцію. Найбільша частка була у 2006 році – 3,23%, а найменша у 2014 році – 0,6%.

Частка вкладень у цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України протягом вказаного періоду зросла з 1,58% у 2006 році до 34,11% у 2015 році, тобто на 32,53 відсоткових пунктів. Середня величина цього показника становила 12,57%, в тому числі за 2006–2010 роки – 7,56%, за 2011–2015 роки – 17,58%.

У цінні папери, дохід за якими гарантовано місцевими радами відповідно до законодавства, у 2005 році вкладено 208,6 тис. грн, що становило 0,5% від обсягу активів недержавних пенсійних фондів. У 2013 році цей показник збільшився на 10,49 млн грн, але в структурі пенсійних активів знову становив 0,5%. Починаючи з 2014 року інвестування у цей вид фінансового інструменту не відбувається.

В акції вітчизняних емітентів (загалом, це прості іменні акції) протягом 2005–2009 років інвестовано 220,76 млн грн, тобто в середньому 12,38%, а за 2010–2015 роки – 1319,5 млн грн, що в середньому становить 13,15%.

Частка вкладень в об'єкти нерухомості була найвищою у 2010 році і становила 5,6%, причому з 2006 року до 2010 року відбувалось зростання цього показника, а у 2011–2014 роках

відбувалось зменшення частки пенсійних активів, інвестованих у об'єкти нерухомості і на кінець 2014 року цей показник становив 2,8%. У 2015 році знову відбулось зростання частки пенсійних активів, інвестованих у об'єкти нерухомості на 0,8% відносно попереднього року. Слід зазначити, що зростання цін на нерухомість часто випереджає темпи подорожчання зобов'язань недержавних пенсійних фондів, тому спостерігається отримання реального інвестиційного доходу. Разом з тим нерухомість як актив має вкрай низьку ліквідність, тому для недержавних пенсійних фондів встановлені досить жорсткі обмеження (10%) за обсягами вкладень у нерухомість.

Основними галузями економіки, куди спрямовуються кошти недержавних пенсійних фондів, є: машинобудування, хімічна, нафтопереробна, металургійна, енергетична галузі, телекомунікаційні мережі, банківська сфера, торгівля та інші галузі.

У системі соціального захисту населення України основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів протягом аналізованого періоду хоч і мають позитивну тенденцію до збільшення, але займають незначну частку і практично не впливають на рівень добробуту громадян (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Частка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів у загальних видатках на соціальний захист населення за 2007–2014 роки, %

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Загальні активи НПФ	0,19	0,29	0,36	0,40	0,44	0,47	0,58	0,64
Пенсійні внески	0,16	0,27	0,31	0,33	0,35	0,38	0,44	0,47
Пенсійні виплати	0,01	0,01	0,04	0,06	0,07	0,07	0,08	0,11
Інвестиційний дохід	0,05	0,04	0,10	0,15	0,18	0,21	0,26	0,33

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

Частка пенсійних виплат у загальних видатках на соціальний захист у середньому за 2007–2014 роки становила 0,06%. Це свідчить про незначні обсяги пенсійних накопичень за рахунок яких здійснюються виплати у системі недержавного пенсійного забезпечення та відсутність ефективного інвестування пенсійних коштів. Частка загальних активів недержавних пенсійних фондів у середньому становила 0,34%, а інвестиційного доходу – 0,13%.

Дослідження і проведення аналізу розвитку недержавних пенсійних фондів показує, що протягом 2005–2014 років спостерігається тенденція поступового збільшення обсягів пенсійних активів, числа учасників та інших показників їх діяльності, а також інфраструктури, яка обслуговує цю сферу, проте на рівень соціального захисту населення такі зміни особливо не впливають. Забезпечення з недержавного пенсійного забезпечення майже не відбувається з причин низької участі громадян і роботодавців у пенсійних накопиченнях. Структура активів недержавних пенсійних фондів не є оптимальною, майже відсутні надійні види фінансових інструментів. Несприятлива макроекономічна ситуація в державі заважає підвищенню дохідності пенсійних активів недержавних пенсійних фондів, що перешкоджає зменшенню ризиків, пов'язаних зі змінами у демографічній ситуації та коливаннями в економіці й на ринку капіталів, залишаючи фінансово нестійкою пенсійну систему України. Актуальною також є проблема захисту пенсійних активів від знецінення.

Разом з тим, значний потенціал зростання і ефективне функціонування недержавних пенсійних фондів має позитивні наслідки для вітчизняної економічної системи: можливість участі громадян у створенні додаткової пенсії і підвищення рівня добробуту, зменшення навантаження на бюджетну систему при здійсненні державних соціальних зобов'язань, розробка ефективних механізмів для розвитку цінних паперів, розподілу капіталу між галузями економіки, сприяння стабільності функціонування фондового ринку країни.

Розділ 4

ЗАГАЛЬНОСВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

4.1. Фінансове забезпечення пенсійного захисту населення в країнах з розвинутою економікою

Аналізуючи різноманітні діючі моделі пенсійного забезпечення у світі, можна виділити такі способи матеріального забезпечення людей пенсійного віку: вони можуть продовжувати працювати; їх може взяти на своє утримання родина; непрацездатні громадяни можуть одержувати пенсійні виплати, жити на раніше зроблені заощадження. Країнам з розвинутими економіками і частині середньорозвинених країн притаманні комбіновані способи фінансового забезпечення пенсійного захисту населення.

Головними причинами у більшості економічно розвинутих країнах зацікавлення проблемами системи пенсійного забезпечення та потребою її трансформації є суттєві зміни демографічної структури населення, тобто зростання демографічного навантаження; загальне старіння населення; дисбаланс коефіцієнтів, які забезпечують комфортне існування діючого пенсійного забезпечення. У країнах прийшли до пізнання необхідності зміни механізмів пенсійного забезпечення у різний час, тому на сьогодні вже накопичено вагомий досвід проведення реформ у пенсійній сфері, який може використовуватись для удосконалення та підвищення ефективності функціонування вітчизняної системи пенсійного забезпечення населення. Застосування зарубіжного досвіду формування пенсійних систем в Україні надасть можливість краще зрозуміти сутність і мету здійснюваних перетворень; побачити проблеми, які ще не були порушені і проявляться у майбутньому, впливаючи на хід еволюції пенсійної системи.

У розвинутих країнах пенсійні проблеми виникли на початку 80-х років ХХ століття. Головною причиною стало прогресивне старіння населення, обумовлене зниженням народжуваності і ростом середньої тривалості життя. Пізніше ці проблеми виникли і перед країнами, яких традиційно відрізняє відносно молоде покоління, наприклад Китай. За результатами досліджень, процес старіння населення буде продовжуватися, причому швидкими темпами. Так, по даним МВФ демографічне навантаження (співвідношення чисельності населення 65 років і старше й тих, вік яких знаходиться в інтервалі між 15 і 64 роками) у розвинутих країнах на протязі 30 років буде тільки зростати (дод. П, табл. П.1).

Проведений аналіз світових демографічних тенденцій свідчить, що середні темпи росту демографічного навантаження на протязі 30 років становитимуть 22% за десятиріччя. Причому показники окремих країн надто не відрізняються: максимальні темпи очікуються у Канаді (29,7%), Німеччині (27,7%) і США (25,3%), а мінімальні – у Швеції (13,7%). Якщо розглянути період в 55 років, з 1995 по 2050 роки, то можна виявити, що у середньому зміни демографічного навантаження становлять 122%, при коливанні від мінімального значення 70% у Великобританії до максимуму – 166% у Японії. При цьому неможна сказати, що це якось пов'язано зі змінами чисельності населення країн. Дослідження вказують: кореляція між темпами зміни чисельності населення і демографічним навантаженням – величина негативна, яка становить – 34%. Так, у Німеччині збільшення демографічного навантаження супроводжується зменшенням чисельності населення (за 55 років, с 1995 по 2050 роки, воно приблизно складатиме – 18,8%). У той же час у США очікується зріст і населення (+72,2%), і коефіцієнта «старше 65 років/вік від 15 до 64 років» (+100%). Ці факти свідчать, що кожна країна знаходиться в певних обставинах, але проблема майже для всіх країн однакова і пов'язана вона з необхідністю збільшення державних соціальних видатків.

Слід зазначити, що видатки на державне пенсійне забезпечення в економічно розвинутих країнах зростали у два рази швидше, ніж ВВП. Уряди багатьох країн час від часу надавали пенсіонерам навіть додаткові кошти. У Голландії всі громадяни після 60 років й досі додатково до пенсії одержують 1000 євро на місяць. Співвідношення «витрати на пенсії/ВВП» суттєво розрізняються по країнам. Державні витрати на пенсійне забезпечення у валовому внутрішньому продукті деяких країн світу та їх прогнозне значення наведені у дод. П, табл. П.2. Частка загальних пенсійних витрат у валовому внутрішньому продукті європейських країн надана у дод. П, табл. П.3.

За даними експертів, системи пенсійного забезпечення, які діють в більшості країнах більше 40 років, досягли своєї зрілості, тобто пенсійними планами охоплене більшість робітників, які мають право на отримання допомоги у повному обсязі. У той же час населення зостарілося, і доля осіб, яка здійснює внески в рамках пенсійного забезпечення, зменшується. Для багатьох пенсійних систем характерне існування дефіциту по поточних платежах, з урахуванням сповільнення темпів розвитку економіки проблема стає більш гострою, оскільки це потребує підвищення ефективності створення економічного прибутку на кожного робітника.

Дослідження та систематизація матеріалів про пенсійні системи зарубіжних країн дозволили виокремити загальні варіанти формування пенсійних систем світу.

Перший варіант – пенсійні системи формуються та розвиваються різними шляхами залежно від історичних традицій, соціальної структури суспільства, ролі держави в економіці, пріоритетів соціальної політики. Пенсійні системи швидко трансформуються в багатьох країнах у зв'язку з їх кризою, пов'язаною з неефективним функціонуванням розподільних пенсійних систем. У результаті змінюється співвідношення між державними та приватними компонентами пенсійного забезпечення. Можна виділити такі типи пенсійного забезпечення.

Перший тип – державна пенсійна система, існує в Італії, Сінгапурі і до недавнього часу функціонувала у соціалістичних країнах Східної Європи та СРСР. Участь у такій пенсійній системі обов'язкова для всіх працюючих. На відміну від багатьох державних пенсійних систем сінгапурська є накопичувальною і всі її активи інвестуються в економіку країни, що має позитивні риси.

У США, Канаді, Австралії, Німеччині та деяких інших країнах діє державна пенсійна система, яка доповнюється приватним пенсійним забезпеченням – це другий тип пенсійного забезпечення. На практиці рівень часткового пенсійного забезпечення визначається розміром державних пенсій. Наприклад, в Австралії діє обов'язкова накопичувальна державна пенсійна система, яка доповнена обов'язковою приватною пенсійною схемою, у США – обов'язкова державна частково накопичувальна пенсійна система доповнена трьома альтернативними добровільними схемами.

Третій тип, який діє, наприклад, у Великобританії та Японії – приватне пенсійне забезпечення, яке доповнює і частково заміщує державну пенсійну систему. На практиці цей тип пенсійного забезпечення складно відрізнити від попереднього.

Четвертий тип – приватна (недержавна) пенсійна система, яка повністю заміщує державну і є єдиним джерелом пенсійного доходу для людей пенсійного віку – діє в Чилі та у Казахстані.

Ці чотири типи взаємозв'язку державного та приватного пенсійного забезпечення включають в себе і розподільчі, і накопичувальні принципи пенсійного забезпечення, обов'язкової та добровільної в ньому участі.

Другий варіант формування пенсійних систем розкриває більш чіткий вектор еволюції руху пенсійного забезпечення. Співставивши системи пенсійного забезпечення можна виділити три моделі: державна; спільна; приватна (недержавна).

Державна модель системи пенсійного забезпечення ґрунтується на загальнообов'язковій пенсійній системі, коли розмір пенсії пропорційний розміру заробітної плати. Фрагментарно зустрічається добровільне недержавне пенсійне забезпечення, яке охоплює незначну частку населення. Така модель пенсійного забезпечення притаманна Бельгії, Люксембургу, Португалії, Іспанії і є важкою проблемою, особливо для Бельгії, де розмір державного боргу у сумі зобов'язань, які взяла держава по пенсійній системі набагато перевищують розмір валового внутрішнього продукту.

Спільна модель (державно-приватна) опирається на доходи державного і приватного сектору. Система приватного сектору пенсійного забезпечення знаходиться під жорстким регулюванням, на неї розповсюджуються значні фіскальні та фінансові стимули, вона добровільна по характеру і охоплює приблизно половину населення. Ця модель прийнята для багатьох країн (США, Канада, Німеччина, Великобританія), але практично всі вони у зв'язку з нарощенням демографічного навантаження поступово збільшують залежність від приватних пенсій.

Приватна модель може включати виплати приватного сектору пенсіонерам, але вона практично повністю підпорядкована обов'язковій приватній системі пенсійного страхування з комплексною системою норм, при цьому розмір пенсії залежить від рівня доходів. Першими країнами з такою моделлю пенсійного забезпечення стала Чилі («чилійська система»), Аргентина, Австралія.

Отже, як показує аналіз міжнародної практики формування систем пенсійного забезпечення, всі країни поступово відмовляються від державної і рухаються в сторону спільної моделі пенсійного забезпечення, а від неї – до приватної (недержавної). Тобто від державно-розподільчих до спільних варіантів, а від спільних – до приватно-накопичувальним системам.

Світова тенденція еволюції пенсійних систем до посилення ролі накопичувальних систем пенсійного забезпечення в умовах ринково-грошового господарства і розвитку приватної власності має економічні, соціальні та демографічні обґрунтування.

Звертаючи увагу на існуючі пенсійні системи, можна виділити три схеми пенсійного забезпечення, кожна з яких підтримується визначеним інститутом: розподільча, накопичувальна і добровільні пенсійні внески. У різних пропорціях і з відзнаками, з урахуванням національних особливостей населення і економічних обставин країни, вони присутні в пенсійних системах (табл. 4.1).

Розподільчі пенсійні системи мають державний характер. Більшість розвинутих країн розглядають можливість пенсіонерів залишатися в межах створюваних життєвих стандартів, як одного із головних досягнень західних демократій у соціальній сфері. Підкреслюється достойність розподільчої системи – значне скорочення бідності серед пенсіонерів. Однак у міру зрілості пенсійної системи і демографічних змін, така схема примушує збільшувати податки або бюджетні асигнування. Крім цього існують такі негативні моменти: елементи зрівнюваності, посилення соціального утримування, послаблення схильності до нагромаджень.

Накопичувальні пенсійні системи припускають використання пенсійних внесків для придбання фінансових активів. Їх сукупність, яка складається к моменту виходу на пенсію із основного капіталу (реально переведеного у систему) і накопичувального капіталу (як результат інвестицій), забезпечує виплати пенсій. Науковці відмічають більшу справедливість даної схеми, оскільки вона виходить із необхідності акумулювати внески на протязі всієї трудової діяльності. Крім цього, коли дана система працює довго, вона виявляється значно стійка щодо розподільчої схеми.

Третя схема, яка набула чинності і в Україні – недержавне пенсійне забезпечення, ґрунтується на засадах добровільної участі громадян та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат. Згідно з оцінкою соціологів, величина акумульованих коштів в недержавні пенсійні фонди значно відрізняються по країнам, від 70% валового внутрішнього продукту у Великобританії до 5% у Німеччині і Франції.

Таблиця 4.1

**Характеристика пенсійних систем
економічно розвинутих країн**

Країна	Фінансування	Вік виходу на пенсію (чол./жін.)	Період сплати страхових внесків	Період обліку доходу для нарахування пенсії	Максимальний коефіцієнт заміщення	Індексація
США	Частково накопичувальна	65/66	35	Весь трудовий період	41	По індексу споживчих цін
Японія	Частково накопичувальна	60/55	40	Весь трудовий період	30	Чиста з/п
Німеччина	Розподільча	65/65	40	Весь трудовий період	60	Чиста з/п
Франція	Розподільча	60/60	38	Найбільш вигідні 12 років	50	По індексу споживчих цін
Італія	Розподільча	62/57	40	Останні 5 років	80	По індексу споживчих цін
Велико-британія	Розподільча	65/60	50	Весь трудовий період	20	По індексу споживчих цін
Канада	Розподільча	65/65	40	Весь трудовий період	25	По індексу споживчих цін
Швеція	Частково накопичувальна	65/65	30	Найбільш вигідні 15 років	60	По індексу споживчих цін

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

У розвинутих країнах вкладання у недержавні пенсійні фонди є основним і найбільш суттєвим джерелом пенсійного забезпечення, тому що саме кошти пенсійних фондів є значним фактором росту економіки.

Недержавна пенсійна система відіграє надзвичайно важливу роль у пенсійному забезпеченні населення. Вона є засобом забезпечення гідного рівня життя після виходу на пенсію, інша не менш важлива функція недержавної пенсійної системи полягає в тому, що являє собою джерело довготермінових інвестицій, необхідних для економічного розвитку країни. У таких країнах, як Великобританія, Нідерланди і Швейцарія обсяг інвестицій з недержавної пенсійної системи перевищує половину валового внутрішнього продукту (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Пенсійні фонди як джерело капіталу
в різних країнах світу, %**

Країна	Пенсійні активи як частка особистих активів	Пенсійні активи як частка ВВП	Щорічний приріст пенсійних активів як частка щорічних особистих заощаджень
Великобританія	27,2	57,0	71,3
США	13,2	33,8	49,9
Канада	14,1	26,7	38,8
Нідерланди	39,6	77,9	37,9
Швейцарія	30,8	68,0	95,0

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

Сучасна світова практика свідчить, що досить успішними можуть бути різні моделі пенсійних систем. При цьому моделі, побудовані по «розподільчому» або «накопичувальному» принципу, в чистому вигляді зустрічаються достатньо рідко. Пенсійні системи більшості країн включають різні інститути соціального захисту: загальнодержавне соціальне забезпечення, особисте пенсійне страхування, обов'язкове соціальне страхування тощо.

Реформування пенсійних систем у деяких західних країнах були пов'язані з істотним скороченням різного роду пільг, що не відповідають страховим принципам. Залежність між

сплаченими внесками й одержуваними пенсіями стає тісніше, компенсуючи збільшення тривалості виплати пенсій, пов'язаної з різним виходом на пенсію.

Найбільше зацікавлення для дослідників пенсійної реформи викликає досвід Чилі – країни, яка за короткий проміжок часу перейшла від розподільної системи до змішаної з переважним розвитком накопичувальної системи, та вирішила комплекс питань соціального захисту населення, зокрема пенсійного забезпечення. Приклад Чилі наслідували також низка інших країн Латинської Америки (Уругвай, Аргентина, Колумбія, Перу, Болівія, Сальвадор), що зіткнулися з неплатоспроможністю розподільних пенсійних систем. До них на американському континенті приєдналася Мексика.

Ще до початку основних реформ у Чилі відбулися зміни у системі соціального забезпечення. Був введений єдиний мінімальний розмір пенсії за віком й інвалідністю для всіх професійних груп і спеціальні соціальні пенсії для окремих категорій незастрахованих осіб, підвищили до 60 років для чоловіків пенсійний вік. На початку 1981 року уряд скоротив сумарні внески роботодавців і працівників до 20% фонду заробітної плати в усі каси. У середині 1981 року у Чилі здійснюється реформа пенсійного страхування. Для переходу до нової системи випускається особливі сертифікати – бони, що містять зобов'язання держави перед пенсіонерами. Вони зараховуються на накопичувальні рахунки тим, хто працює, пропорційно їхньому внеску до розподільної системи, яка ґрунтується на методі капіталізації внесків. Зобов'язання старої системи вилучаються з держбюджету. Страхувальники одержують можливість направляти свої внески (мінімум 10% заробітної плати) у нові приватні страхові товариства – адміністратори пенсійних фондів. Роботодавці звільняються від сплати внесків до пенсійних фондів, але особам, що перейшли на нову систему страхування, підвищують розміри номінальної заробітної плати (у середньому на 10%). Адміністратори пенсійних фондів керують пенсійними фондами, не маючи права використовувати кошти вкладників для покриття

своїх витрат, – з цією метою можна використовувати тільки комісійні збори. Кожні чотири місяці адміністратори пенсійних фондів посилають вкладникам дані про акумульовані кошти та розмір комісійних. У новій системі кожний страхувальник отримав право вибору та заміни адміністратора пенсійних фондів. Якщо ж страхувальник міняє страховика, то туди передаються й накопичення, з яких повинна виплачуватися пенсія. Внески кожного страхувальника нараховуються на індивідуальні рахунки. Накопичені капітали не лише задовольняють потреби пенсійного забезпечення, а й дають змогу спрямовувати надлишки на одержання додаткового прибутку. У середньому у 80-ті роки дохід на розміщені в пенсійні фонди становив 14%.

Тим громадянам країни, які не брали участь у страхуванні чи не мають необхідного страхового стажу, держава гарантує соціальну пенсію у розмірі 50% від мінімальної пенсії. Мінімальна пенсія для особи, яка сплачувала внески протягом 20 років, дорівнює 70% від її середньої заробітної плати за останні 10 років, скоригованої на зростання інфляції.

Реєстрацію адміністраторів пенсійних фондів та перевірку їхньої фінансової діяльності здійснює спеціально створені управління адміністраторів пенсійних фондів. Можливості використання капіталів пенсійних фондів для накопичення обмежені визначеними рамками. Перелік об'єктів вкладення регулюється спеціальними законодавчими актами і має сім категорій: державні цінні папери, термінові банківські депозити, кредитні зобов'язання фінансових установ, акції державних і приватних компаній, акції акціонерних товариств відкритого типу. Усі вони, за винятком державних цінних паперів, проходять процедуру визначення ступеня ризику. Для забезпечення реального захисту пенсійних накопичень громадян створена спеціальна комісія з ризику, зобов'язана оцінювати ризик вкладень у ту чи іншу сферу економіки й розробляти рекомендації з інвестиційної політики. До складу комісії входять представники адміністраторів пенсійних фондів, банків, фінансових організацій, бірж і страхових компаній.

Комісія щомісячно публікує результати своєї роботи. Об'єкти вкладень класифікуються у п'яти категоріях залежно від ступеня ризику. Максимальна частка інвестицій у різного роду об'єкти визначається Центральним банком. Так, частка коштів, що вкладені у державні цінні папери, не може бути більшою, ніж 50% від обсягу усіх вкладень, а в строкові депозитні вклади й акції, що мають гарантії фінансових організацій, 30 і 40% відповідно.

Одночасно з адміністраторами пенсійних фондів зберігається й стара система пенсійного забезпечення. За прогнозами, вона існуватиме приблизно до 2030 року. З 1988 року усі пенсійні каси об'єднані в одну, охоплюючи 12% робочої сили країни. У нову систему соціального страхування залучено 74% робочої сили, її капітали становлять 18% валового внутрішнього продукту країни і 54% усіх національних заощаджень. Швидке зростання членів адміністраторів пенсійних фондів було забезпечене за рахунок того, що приплив нових членів до старих кас був закритий, а пенсії за новою системою виявилися в середньому на 20% вищими, ніж старі.

Держава через бони оформляє свої зобов'язання перед пенсіонерами з періодом їх погашення до 40 років. Фактично держава фінансує зароблені пенсійні права для всіх, хто працює, і пенсіонерів, цілком відмовившись від пенсійних внесків. Розв'язанню цього сприяє демографічна ситуація. Авторитарний режим забезпечує соціально-політичну стабільність за обов'язкової участі всіх, працює в новій системі. Одночасно з пенсійною реформою відбувається лібералізація та формування ринків капіталу всередині країни, що дає потужний імпульс розвитку ринкової інфраструктури, сприяє появі нових фінансових інститутів. Створена в Чилі до середини 80-х років інфраструктура фінансових ринків зменшує ризики невиконання контактів і сприяє досягненню «прозорості» трансфертів. Сумарні зобов'язання уряду, пов'язані з реалізацією цього варіанта пенсійної реформи, оцінюються в 80% від валового внутрішнього продукту.

Нова чилійська система пенсійного страхування має низку серйозних переваг порівняно зі старою: нижчий рівень внесків і більші пенсії для застрахованих; свобода вибору адміністраторів пенсійних фондів і виду пенсії; врахування попередніх внесків; державні гарантії мінімальної пенсії; швидкий і простий спосіб нарахування пенсії.

Особливої уваги заслуговують фінансовий механізм пенсійного забезпечення Німеччини. Пенсійне страхування цієї країни має на меті: надання пенсій у зв'язку з професійною або загальною непрацездатністю, а також виплату пенсій за віком; надання пенсій на випадок втрати застрахованого годувальника сім'ї; заходи щодо покращення санітарних умов життя застрахованого населення. Пенсійне страхування включає: заходи щодо страхування, покращення та відновлення непрацездатності. До них належить лікування, заходи щодо підвищення кваліфікації, опанування нової спеціальності й пошуку роботи; виплату пенсій з професійної та загальної непрацездатності, а також при досягненні пенсійного віку – не менш 60 років жінкам і 65 років чоловікам; виплата пенсій на випадок втрати годувальника.

Пенсійна система Німеччини як держави з соціально орієнтованою економікою відрізняється від інших країн Європейського Союзу і Організації економічного співробітництва та розвитку домінуючою роллю державної системи пенсійного забезпечення. Мінімальний стаж для отримання пенсій складає 4 роки. Пенсійний вік однаковий і для чоловіків, і для жінок – 65 років. Працівники, які мають стаж 35 років, отримують право виходу на пенсію в 63 роки. На сьогоднішній день число осіб, які пішли на пенсію раніше 65 років, становить 20% від загальної кількості пенсіонерів. Скорочення пенсійного віку призводить до зменшення розміру пенсії. За умови середнього трудового доходу застрахованій особі страховий стаж вимірюється 45 роками. При цьому пенсія становить приблизно 70% від останнього реального рівня доходів за відрахуванням податків.

Пенсійна система Німеччини складається з трьох рівнів: державне пенсійне страхування, виробниче пенсійне страхування та приватне пенсійне страхування. Обов'язкове пенсійне страхування розподіляється на пенсійне забезпечення державних службовців – федеральний рівень (ВЕА) і пенсійне забезпечення працівників – земельний рівень. Це розподілення є тільки рівневим і простежується тенденція до їх об'єднання. Утримання внесків і виплата пенсій здійснюється в єдиному інформаційному режимі, за єдиною системою персоніфікованого обліку.

Сьогоднішні працівники платять сьогоднішнім пенсіонерам. Якщо людина не працювала якийсь певний період життя або була вимушеним переселенцем, ці втрати покриваються із федерального бюджету. Так, Східна Німеччина повністю інтегрувала в пенсійну систему Німеччини з моменту об'єднання двох країн. Держава фінансує виплати колишнім співвітчизникам, які проживають зараз у 89 країнах світу. Відсутні поняття «максимальний» і «мінімальний рівень пенсії». При заробітній платі навіть в один євро здійснюються муніципальні доплати до прожиткового мінімуму. Виробниче страхування або виробниче забезпечення старості, засноване на тому, що підприємство довіряє банку, страховій компанії або недержавному пенсійному фонду накопичувати внески, які перераховуються роботодавцями в розмірі, обговореної з робітником частини заробітної плати. Приватне забезпечення старості допускається внесенням приватною особою коштів на формування своєї майбутньої пенсії.

Важливим доповненням до обов'язкового пенсійного страхування є «пенсії підприємств», які багато фірм добровільно сплачують своїм працівникам як додаткову допомогу у старості. За законом про підприємства від 1974 року робітники залишають за собою право отримання встановленої пенсії, навіть якщо їх довелося лишити підприємству не досягнувши пенсійного віку.

Реформу пенсійного забезпечення у Німеччині було проведено у 1992 році. Вона адаптувала систему до майбутніх демографічних і економічних умов і забезпечила фінансування пенсій по старості за принципами раціонального співвідношення заробітної плати і страхових внесків; забезпечення рівня життя; участь пенсіонерів в економічному розвитку.

У 1992 році середній розмір пенсії був приблизно 1850 марок, у жінок у середньому 1150 марок. З 1 липня 1990 року на нових землях Німеччини пенсія також становила 79% від середнього доходу працівника з середнім заробітком і страховим стажем 45 років, вона щорічно збільшувалася разом із заробітною платою. Таким чином, східнонімецькі пенсії наближалися до західнонімецького рівня.

З 1 січня 1992 року в Німеччині діє єдине пенсійне право. Крім того, пенсії індексувались не за динамікою споживчих цін, як у більшості країн, а за зростанням реальної (чистої) заробітної плати, що давало німецьким пенсіонерам значні переваги. З 2001 року було зроблено перехід до індексації за номінальною (нарахованою) заробітною платою. Зрозуміло, це вимушена міра, як і збільшення пенсійного віку жінок з 60 до 65 років, що пов'язано з необхідністю компенсації додаткових видатків через старіння населення. Також було збільшено страховий внесок з 17,5 до 19,5%. З цих внесків половину сплачує роботодавець, іншу половину – найманий працівник. Рівень пенсій у Німеччині досить високий. Державна пенсія в середньому у чоловіків становить 973 євро і 506 євро у жінок. Пенсії регулярно збільшуються відповідно до зростання рівня заробітної плати.

Важливо й те, що реформа пенсійної системи у Німеччині передбачила перерозподіл доходів. Підтвердженням цього є підвищення розміру пенсій низькооплачуваним категоріям працівників. Очікується, що всі ці заходи дозволять збільшити спільні внески підприємців і найманих працівників до 2020 р. – до 22,8% сукупного фонду заробітної плати.

Як і в більшості інших країн, у Німеччині стає більше громадян пенсійного віку і все менше платників внесків (табл. 4.3).

Як свідчать дані табл. 4.3, у 2025 році найгостріші демографічні проблеми будуть існувати у Нідерландах, Німеччині та Італії, де на одного пенсіонера припадатимуть 1,32; 1,43 та 1,46 особи працездатного віку відповідно.

У США зміцненню економічної незалежності пенсіонерів, перетворенню їх на найбільш соціально захищену вікову групу населення, а отже і зниженню їх залежності від соціальної підтримки сприяли державні гарантії пенсійного та медичного обслуговування літніх людей, включаючи тривалий догляд, допомогу у пошуку і збереженні робочого місця при бажанні і здатності працювати після виходу на пенсію, різні податкові пільги, а також розвиток і розповсюдження приватних пенсійних планів, розповсюдження приватних пенсійних рахунків.

Таблиця 4.3

Співвідношення осіб віком 60 років і старше, не зайнятих суспільною працею та зайнятого населення (на 1000 осіб)

Країна	Рік				
	1950	1989	1990	2000	2025
Німеччина	222	385	387	469	701
Данія	180	301	206	309	505
Франція	235	361	352	386	560
Великобританія	242	348	350	344	460
Італія	196	416	453	515	685
Нідерланди	210	364	370	401	756

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

У 2000 році в США рівень бідності серед осіб віком 65 років і старше становив 10,2%, тобто був найнижчим за всю історію його розрахунку.

США має лише тільки перший (система державного соціального забезпечення) та третій (система добровільних приватних пенсійних фондів) рівні пенсійної системи, і не мають другого рівня обов'язкових пенсійних фондів.

Основним документом, який забезпечує соціальну захищеність пенсіонерів, є Загальна федеральна програма, яка охопила в кінці 90-х років 95% робочої сили. За 1950–2001 роки чисельність тих, хто отримував допомогу, збільшилася з 3,5 млн до 45,3 млн чоловік. Для 2/3 американців, які досягли 65 років, виплати за лінією Загальної федеральної програми становлять щонайменше до 40% сукупних доходів пенсіонерів.

Загальна федеральна програма належить до розподільчого типу пенсійних систем. Виплата допомоги здійснюється у міру надходження внесків. Пенсіонери одержують кошти нині працюючих. Податки, які стягуються з сьогodнішніх працівників, формують фонди поточних виплат пенсійної допомоги одержувачам. Цю систему називають «pay-as-you-go system» (плати у міру отримання). Особи, які дають внески до фонду соціального страхування, віддають частину своєї заробітної плати на користь тих, хто на даний момент отримує пенсію за принципом «солідарності поколінь». Коли сьогodнішні платники внесків вийдуть на пенсію, то одержуватимуть її за рахунок внесків наступного покоління працівників.

Кошти, які спрямовуються в пенсійні фонди у вигляді податків на соціальне страхування, майже не затримуючись на пенсійних рахунках, надходять у розпорядження пенсіонерів у вигляді щомісячних пенсійних витрат. У зв'язку з несприятливими демографічними тенденціями фінансові можливості існуючої пенсійної системи вичерпуються, незважаючи на збільшення за останні 50 років ставки пенсійного податку у 6,2 рази до рівня 12,4%.

Якщо в умовах тривалого економічного росту 90-х років у розподільчій системі Загальної федеральної програми інвестиційний дохід становив у другій половині 90-х років 9,5% загальних надходжень, то в накопичувальних системах, орієнтованих на інвестиційні програми, зростання становило від 40 до 70%.

У другій половині 90-х років у США дебатовалися плани принципового реформування Загальної федеральної програми – часткової приватизації і посилення інвестиційної складової.

Можлива приватизація державної пенсійної системи стала предметом міжпартійних дискусій у передвиборчій компанії. Демократи є прихильниками збереження державної пенсійної системи і розвитку додаткових ощадних пенсійних планів. Республіканці, виступаючи за часткову приватизацію державної системи пенсійного страхування, пропонують частину обов'язкових податків з заробітної плати, що спрямовуються до фонду пенсійного страхування, переводити на особові ощадні пенсійні рахунки, власники яких зможуть інвестувати суми, які накопичуються, в акції приватного ринку.

Кожен громадянин США може самостійно вирішувати, коли йому виходити на пенсію з урахуванням установлених трьох категорій пенсійного віку: 62 роки (ранній пенсійний вік), 65–67 років (нормальний пенсійний вік), 70 років (пізній пенсійний вік).

Вік виходу на пенсію – 62 роки як для чоловіків, так і для жінок, які мають трудовий стаж не менше ніж вісім років і платили внески в фонди державного соціального страхування. При виході на пенсію не в 62, а в 65 років пенсія збільшується на чверть (у США, як і в більшості країн Заходу, розмір пенсії коливається від 50 до 80% від передпенсійного доходу). Пенсіонери мають право працювати. Для осіб, старших за 65 років, немає обмеження на розмір пенсії, якщо заробіток не перевищує 860 доларів на місяць. За кожні 3 долари, зароблені вище від цієї суми, розмір пенсії зменшується на долар.

Непрацююча дружина пенсіонера та його неповнолітні діти мають право на одержання додаткової допомоги в розмірі до половини його пенсії кожному утриманцю. Розлучена жінка, яка прожила з чоловіком понад 10 років і не вийшла більше заміж, отримує пенсію (по старості чи як вдова) на правах дружини.

Американці можуть забезпечити собі три види пенсій: державну, недержавну за місцем роботи і недержавну індивідуальну через самостійне відкриття особових пенсійних рахунків.

Недержавні пенсійні фонди у США виконують дві основні функції: роль соціального стабілізатора і головного джерела «довгих грошей», за рахунок яких фінансується довгострокові інвестиції. У 2001 році приблизно 27% усіх фінансових актів у США знаходилося під контролем пенсійних фондів. Американцями було вкладено у недержавні пенсійні фонди понад 10 трлн дол. США, що становило 305 сукупних активів населення (у три рази більше, ніж вкладено у банківські депозити). Недержавні пенсійні фонди пропонують пенсійні програми як з установленими виплатами, так і з установленими внесками. За останні двадцять-тридцять років швидкими темпами зростали обсяги залучених коштів за програмою з установленими внесками, які зазвичай фінансуються підприємцями та найманими працівниками в рівних частинах.

Інвестиційна політика недержавних пенсійних фондів суворо контролюється державними органами. Недержавні пенсійні фонди у США інвестують ресурси, у першу чергу, в цінні папери корпорацій, державні цінні папери та акції (паї) взаємних фондів. Дохідність недержавних пенсійних фондів, як правило, істотно перевищує дохідність банківських депозитів.

Дослідження фінансового механізму пенсійного забезпечення Японії також представляє значний інтерес для перебудови вітчизняної пенсійної системи і зміцнення фінансової стабільності.

Середня тривалість життя японців значно зросла за післявоєнний час. У кінці ХХ століття вона становила понад 84 роки для жінок та понад 77 років для чоловіків. Обидва показники є рекордними для сучасного світу. Відповідно зростає і пропорція літніх людей у загальній кількості населення. У жовтні 1998 року в Японії нараховувалося 20,5 млн чоловік віком 65 років і старше (16,2% всього населення). Частка літніх людей зростає в Японії швидше, ніж у будь-якій іншій країні.

Уже сьогодні у малонаселених районах Японії від 20 до 30% населення – літні люди. Є 5 млн сімей, які складаються тільки з літніх людей або з літніх людей та молоді віком до 18 років (це 11,5% від загальної кількості сімей).

Щоб подолати прогнозоване зростання соціального забезпечення літніх, Міністерство охорони здоров'я і добробуту розробило у 1989 році так званий «Золотий план», який передбачав розширення кількості помічників, які обслуговують літніх на дому з 136,6 тис. чоловіків у 1998 році до 170 тис. чоловіків. Одночасно було збільшено кількість місць у спеціальних будинках для літніх до 290 тис. (на березень 1998 року в таких будинках нараховувалося 262,9 тис. місць).

Японія має дві основні системи суспільних пенсій: систему національних пенсій (або пенсій добробуту) і систему пенсійного страхування працевлаштованих.

Більшою з цих двох систем є система «пенсій добробуту», створена у 1941 році. Страховий фонд системи утворюється за рахунок внесків, підраховуваних від заробітку у розмірі приблизно 11,3–13,6%, одну половину їх вносять страхувальники, а другу – роботодавці. Держава доплачує 20–25% від суми пенсій. Пенсії надаються за віком, з інвалідності та на випадок втрати годувальника. При цьому передбачена можливість передачі частини коштів до спеціального фонду, що використовується з метою збільшення розміру пенсійних виплат. Він формується на основі внесків приватних компаній і держави, але кошти, які перераховуються компаніями, мають перевищувати державні як мінімум на 30%.

Другою частиною системи пенсійного забезпечення Японії є пенсійні системи товариств взаємної допомоги, що організують страхування роботи службовців центральних та місцевих органів влади, працівників приватних учбових закладів, членів сільськогосподарських кооперативів, а також моряків. Розмір страхового внеску становить близько 10,2–16,3% і зазвичай складається з рівних внесків страхувальників і роботодавців. Держава доплачує 16–18% від суми пенсії. Розмір пенсії в цих обсягах вищий, ніж у системі пенсій добробуту.

Переглянутий у 1986 році «Закон про пенсії» передбачає виплату базової пенсії всім категоріям пенсіонерів. Усі пенсіонери, окрім тих, хто одержує національні пенсії, користуються схемами. Крім того, є ще Фонд національних пенсій, з якого виплачуються національні пенсії.

Державна казна Японії оплачує третину базової пенсії. Останні дві третини цієї суми, а також доплати до пенсії оплачуються з коштів, одержуваних від відрахувань учасників пенсійного страхування. Національну пенсію виплачують з 65 років, а за пенсійним страхуванням працевлаштованих – як правило з 60 років.

Однак передбачається, що старіння японського суспільства порушить теперішній баланс між надходженнями і виплатами у пенсійній системі. Тому «Закон про пенсії» був переглянутий ще раз. Тепер він передбачає поступове підвищення віку виходу на пенсію для працевлаштованих з 65 років. Одночасно законом встановлено, що у віці від 60 до 65 років працевлаштовані можуть отримувати часткову суму пенсій залежно від додаткових виплат спеціально на цілі в системі пенсійного страхування. На сьогодні в Японії впроваджуються індивідуальні накопичувальні рахунки з фіксованими внесками.

Отже, для запровадження багаторівневих систем з обов'язковим фондованим компонентом необхідно вирішити комплексні завдання, які, між іншим, включають створення певних мінімально достатніх умов, а саме розвиненість фінансового ринку та наявність установ, здатних виконувати функції адміністративного управління та нагляду. Крім того, необхідно, щоб країна мала фіскальну здійснену стратегію вирішення проблеми переходу від фінансування виключно солідарної системи до спрямування частини надходжень фондованого компоненту (що називають «витрати перехідного періоду»). Протягом перехідного періоду система пенсійного забезпечення, як правило, зазнає труднощів, до яких країни законодавчо не готові. До того ж існують практичні межі позикового фінансування будь-якого такого переходу, поза якими майбутній економічний вигравш може і не компенсувати понесені втрати. Однак ці проблеми не повинні заважати країнам удосконалювати аспекти як адекватності, так і згладжування споживання своїх солідарних пенсійних систем.

4.2. Фінансове забезпечення пенсійного захисту населення у країнах із трансформаційною економікою

Визначення механізмів функціонування пенсійних систем і рівня фінансового забезпечення пенсійного захисту громадян у країнах з трансформаційною економікою, до яких відноситься і Україна, передбачає врахування особливостей формування їх політичної та соціально-економічної структур, які зумовлюють умови для розвитку пенсійних відносин у цих країнах. До групи країн з трансформаційною економікою відносяться постсоціалістичні держави Східної Європи і колишні радянські республіки, а також деякі азіатські держави.

У процесі трансформації економічних систем країни використовують різноманітні моделі пенсійного забезпечення, перебуваючи в різних фазах реформування. Неоднакові стартові умови та різний час започаткування перетворень пенсійних програм (у країнах Східної Європи – 80-ті роки ХХ століття, у пострадянських країнах – на початку 90-х років ХХ століття), а також суттєві відмінності у реалізації пенсійних реформ впливають на швидкість розвитку систем пенсійного забезпечення.

Прогресуючи темпи старіння населення й наслідки цього процесу для забезпечення соціального захисту і фінансової стійкості держави у країнах з трансформаційною економікою змусили їх змінити підходи щодо формування систем пенсійного забезпечення: переглянути методику розрахунку та розміри пенсійних виплат, упровадити накопичувальну складову пенсійної системи, збільшити пенсійний вік. Так, Молдова поступово підвищила пенсійний вік до 65 років для чоловіків і 60 – для жінок, Литва відповідно – до 62,5 і 60 років, Вірменія – до 65 і 63 років, Казахстан – до 63 і 58 років, Словенія – до 69 і 65 років, Чехія – до 73 років для чоловіків і жінок, Латвія – до 62 років, Естонія – до 63 років, Угорщина – до 62 років. У Грузії обставини вимагали різкого підвищення пенсійного віку до 65 років для чоловіків і 60 років для жінок.

У країнах Східної Європи та пострадянських країнах реформування пенсійних систем було обумовлено не тільки загальними проблемами, притаманними цивілізованим державам

взагалі, а й низкою певних труднощів, пов'язаних з відсутністю дієвого фінансового механізму системи пенсійного забезпечення, а також низьким рівнем доходів населення, збереженням чисельних пільгових категорій, слабким зв'язком між обов'язковими внесками і отриманими пенсіями, незавершеністю переходу до розвинутих ринкових інститутів, існування яких уможливило б подолання негативних економічних наслідків старіння населення та позитивно вплинуло б на зміцнення фінансової стійкості системи пенсійного забезпечення і підвищення ефективності фінансування пенсійних зобов'язань.

Найбільший інтерес серед колишніх соціалістичних країн, в яких не тільки законодавчо розробили реформи пенсійних систем, а й розпочали процес їх реалізації і досягли значного прогресу, представляють Польща, Угорщина, Чеська Республіка. Слід зазначити, що до початку істотних трансформаційних перетворень пенсійних систем цих країн, фінансування пенсійних зобов'язань здійснювалось повністю на підставі розподільного принципу, коли пенсійні внески використовувались для поточних виплат пенсій; для розвитку індивідуального пенсійного накопичення були відсутні відповідні фінансові інструменти регулювання; через пенсійні системи здійснювалось фінансування ряду послуг не пенсійного характеру. Крім того, економічні і соціально-демографічні умови перехідного періоду обумовили необхідність зростання рівня внесків, що, у свою чергу, сприяло розвитку «сірого» й «чорного» ринків. У результаті такі тенденції звужували базу оподаткування і посилювали навантаження на централізовані бюджети.

Країни, вирішуючи фінансові проблеми пенсійних систем, як показує світовий досвід, могли піти двома напрямками: або зберегти, але у дещо реформованому вигляді, обов'язкову державну розподільчу пенсійну систему і водночас стимулювати розвиток додаткових добровільних приватних пенсійних програм; або ввести нові багаторівневі розподільчо-накопичувальні пенсійні системи, які фінансуються з різних джерел. Чеська Республіка пішла першим шляхом, Угорщина і Польща – другим.

На сучасному етапі розвитку у Чеській Республіці, яка започаткувала проведення пенсійної реформ у 1998 році, функціонує три рівня пенсійної системи (перший – пенсійне забезпечення за принципом солідарності поколінь, другий – накопичувальний і третій – недержавне пенсійне забезпечення). Але тривалий час, до 2013 року, на відміну від більшості країн Центральної та Східної Європи, де запроваджена обов'язкова накопичувальна пенсійна складова, Чехія мала тільки два рівня системи пенсійного забезпечення (перший і третій). З липня 2013 року відбулось переведення 3% страхових внесків осіб віком до 35 років у приватні пенсійні фонди і 2% сплачуються громадянами самостійно. Тим особам, яким на момент переходу до накопичувальної складової пенсійної системи виповнилось 35 років, повинні були прийняти рішення про переведення частини своїх страхових внесків до приватних структур або залишитись повністю у солідарній системі.

Чеська Республіка є єдиною європейською країною з досить високим рівнем охоплення населення добровільним пенсійним забезпеченням. У цій країні більше половини працюючих громадян є учасниками недержавних пенсійних фондів. Це пов'язано з постійним проведенням стимулюючих заходів з боку уряду щодо розширення участі населення в системі добровільного пенсійного забезпечення як через зниження оподаткування пенсійних внесків, так й за допомогою введення системи державних субсидій. Зокрема, щомісяця держава переводить на накопичувальні рахунки учасників недержавних пенсійних фондів невеликі суми, обмежені певним лімітом. Однією з особливостей чеської системи добровільного пенсійного забезпечення є те, що певна частина недержавних пенсійних фондів створена іноземними фінансовими структурами.

У чеській солідарній пенсійній системі працівники сплачують страхові внески у розмірі 6,5% від нарахованої заробітної плати, а роботодавці відраховують 19,5% від фонду оплати праці.

Тим особам, які мають 25 років стажу, дозволяють виходити на пенсію на три роки раніше, але розмір пенсії зменшується на 1% за кожний квартал, що передує досягненню пенсійного віку. Найменший стаж для отримання права на призначення пенсії за віком становить 15 років, тоді як у Польщі і Угорщині – 25 і 20 років відповідно. До пенсії фіксованого розміру у солідарній системі Чеської Республіки за кожний страховий рік додають 1,5% скоригованого заробітку протягом останніх 14 років (кількість років для обчислення такого заробітку збільшуватиметься кожного року на одиницю до досягнення 30-річного страхового стажу). Також проводиться індексація пенсій у солідарній системі: перевищення темпів інфляції 5% на рік призводить до збільшення розмірів пенсії на 70% щодо темпів інфляції та на 30 % щодо темпів зростання заробітної плати.

Серед держав Східної Європи Угорщина, вводячи відповідне законодавство в дію з січня 1998 року, найбільш повно реалізувала трирівневу змішану накопичувально-розподільчу систему пенсійного забезпечення. Пенсійна система Угорщини поєднує елементи солідарної системи (1-й рівень), обов'язкових ощадних пенсійних рахунків (2-й рівень) та добровільного пенсійного страхування (3-й рівень). Слід зазначити, що державна розподільна система практично не зазнала фундаментальних змін, залишаючись в первісному вигляді (обов'язковий характер, солідарність поколінь, державні гарантії тощо), лише була дещо модернізована. Частина пенсійних коштів (6% від фонду оплати праці) від 2,1 млн працівників, котрі мають вік до 40 років і становлять половину чисельності робочої сили, спрямовують у недержавні пенсійні фонди (2-й рівень). Далі їх інвестують приватні компанії з управління пенсійними фондами.

Функціонування першого рівня (базової системи соціальної допомоги у старості) має головним завданням забезпечити усіх осіб пенсійного віку гарантованим державою мінімальним рівнем доходу. Водночас подібна пенсійна система закладає основи для певної диференціації пенсій залежно від сплати

громадянином протягом життя страхових внесків. Із розмірів цих внесків у державний Пенсійний фонд створюються бюджетні джерела фінансування для виплати соціальних пенсій на принципах солідарності поколінь і пропорційного перерозподілу.

Другий рівень – це відкриття пенсійних фондів, які повинні інвестувати грошові кошти, отримані у вигляді страхових внесків із метою їхньої капіталізації. На другому рівні повинна використовуватися пенсійна система на основі обов'язкового додаткового пенсійного страхування, яке у більшості розвинутих країн функціонує на принципах накопичення, тобто за схемою капіталізації страхових внесків. На цьому рівні передбачається існування двох основних форм накопичення страхових внесків: особисті ощадні рахунки та персоналізовані рахунки за місцем роботи. Управління зазначеною пенсійною системою може забезпечуватися як державними, так і приватними пенсійними установами.

На третьому рівні сукупної пенсійної системи створюються структури, які ґрунтуватимуться на принципах добровільності накопичення страхових внесків і забезпечуватимуть можливість підвищення стандартів пенсійного забезпечення. Управління у таких структурах здійснюється приватними компаніями пенсійного страхування за умов існування ефективних механізмів державного контролю, запобігання їхній фінансовій нестабільності й банкрутству. Третій рівень фактично виокремлює різноманітні індивідуальні й групові форми заощадження коштів на забезпечення у старості, які можуть ґрунтуватися на галузевих, регіональних та інших принципах.

Подібну до угорської з січня 1999 року впроваджено трирівневу систему пенсійного забезпечення, девізом якої є: «Безпека через диверсифікацію», у Польщі. Страхові внески у розмірі 45% розподіляються між обов'язковими – першим солідарним і другим накопичувальним рівнями. Із загальної суми надходжень 24% спрямовують на фінансування пенсій за віком, 15% – до солідарної системи і 9% – до накопичувальної системи. Для впровадження другого рівня уряд створив декілька приватнокерованих пенсійних фондів, яким шляхом капіталізації передається державне майно.

Слід зазначити, що в Угорщині не були здійсненні кардинальні зміни розподільчих схем пенсійної системи, які використовувались раніше – з надлишковим перерозподілом грошей і відсутністю обліку індивідуальних внесків. У Польщі на першому рівні була введена умовно-накопичувальна система, що відноситься до типу пенсійних схем з установленими внесками, тобто запровадили систему умовних рахунків, де пенсійні виплати тісно пов'язані з особистими внесками.

На фінансування першого рівня пенсійної системи роботодавці Угорщини повинні спрямовувати 22%, у Польщі 9,76% від фонду заробітної плати працівників, а самі працівники відповідно – 2 і 2,46% (ті, хто залишився в державній розподільчій системі, – 8 і 9,76%). Страхові внески стягуються з суми доходів, що не перевищують у Польщі 2,5, в Угорщині дві середніх заробітних плат по країні (в Угорщині цей ліміт використовується тільки для внесків працівників). Внески в другий обов'язковий накопичувальний рівень роблять тільки працівники. У загальній структурі пенсійних виплат частка першого рівня становить в Угорщині 75%, у Польщі – 62% (планується її поступове зниження до 50%).

У Польщі загальний розмір пенсій визначають виходячи з накопичувальних внесків і залишкової тривалості життя. В Угорщині і Чеській Республіці ці фактори також впливають на розмір пенсій, акцент на страховому принципі був однією з найважливіших цілей реформ, але залежність тут непряма (враховується більшою мірою стаж, дохід, термін виходу на пенсію тощо). Що ж стосується соціальних пенсій, то вони повністю виведені з системи загального пенсійного страхування, фінансуються з центрального та місцевого бюджетів і призначаються тільки після оцінки потреби.

Введення в Угорщині нової змішаної розподільчо-накопичувальної обов'язкової системи пенсійного страхування в якості попередньої умови передбачало встановлення критеріїв класифікації населення за групами (для кого нова схема страхування стає обов'язковою, для кого можливою, що визначається персональним виробом) і вирішення проблеми

визначення пенсійних прав для тих, хто брав участь у пенсійному страхуванні: використано найбільш простий критерій – виключність у трудові відносини і наявність страхового стажу. Усі особи, що тільки виходять на ринок праці (у віці до 42 років), повинні були в обов'язковому порядку стати платниками одного з приватних пенсійних фондів (за особистим вибором, а за його відсутністю – відповідного місцевого фонду). Особи, що вже були у трудових відносинах, до 31 серпня 1999 року отримали можливість вибирати і залишатись у державній пенсійній системі. Будь-яких вікових обмежень встановлено не було. Усі добровільні учасники нової змінної системи до 31 грудня 2000 року могли переглянути своє рішення і повернутися в державну систему.

У Польщі населення було поділено на три вікові групи, для осіб до 30 років вступ у нову змішану систему було обов'язковим. Для громадян віком від 30 до 50 років – добровільним, за вибором. Особи старші 50 років залишились у старій системі. Отже, всі народжені у Польщі після 1968 року включаються у повну пенсійну систему, тобто їм надається право вступити в основний пенсійний фонд (ZUS) і за вибором – в один із пенсійних фондів другого рівня. Майбутня пенсія цих категорій складатиметься із двох частин – виплата з Центрального пенсійного фонду (ZUS) і пенсійного фонду другого рівня. Народжені з 1949 до 1968 років мають можливість вибирати: залишитись у реформованому ZUSi або також вступити у пенсійний фонд другого рівня. За формальними межами нової системи залишилися особи, які народилися до 1949 року, а також нинішні пенсіонери. Зауважимо, що зазначена пенсійна система не залишає поза увагою ці дві категорії, оскільки за наявності розвинутого і стабільного фінансового ринку для вказаних категорій існує можливість придбання через систему анuitетів відповідних пенсій у системі приватних пенсійних фондів і фінансових посередників. Актуарні механізми фінансового забезпечення подібних пенсійних розрахунків ґрунтуються на експоненційних і дисконтних методах фінансового аналізу.

Характерно, що зазначена загальна пенсійна система Польщі спирається на розподільчі принципи пенсійної системи першого рівня, але способи нарахування пенсій останніми роками суттєво змінилися. Розмір пенсії встановлюється шляхом ділення суми внесків, що накопичені застрахованою особою на індивідуальному рахунку у ZUSi, на середню тривалість перебування на пенсії. Вигідно працювати довше, оскільки кожен рік, відпрацьований при досягненні пенсійного віку, сприяє підвищенню пенсії – до 10% за кожний рік. Страховий внесок обчислюється не з усього доходу, а лише з певної суми, яка обмежує максимальний розмір пенсії. Такий принцип є більш справедливим і стимулює добровільне накопичення заощаджень у межах пенсійної системи третього рівня.

В Угорщині додатковим стимулом для вибору добровільними вкладниками нової системи є положення, за яким усі вони повинні отримувати з першого рівня системи не менше як 75%, а з другого – 25% від розміру виплат, на які вони могли б розраховувати, якщо залишились у старій системі. Охоплення угорського населення новою системою пенсійного страхування перевершило очікуваний рівень: кількість учасників перевищила 1,5 млн осіб і становила 74% від загальної кількості найманих працівників у країні, 75% членів нової пенсійної системи – особи віком від 20 до 40 років. Вікова категорія 40–50 років (понад 40% робочої сили) серед учасників нової системи страхування становить 20%, а особи віком від 55 років і старше – 0,1%.

Обов'язкові внески в приватні пенсійні фонди в Польщі і Угорщині сплачують тільки працівники, у Польщі у розмірі 7,3%, в Угорщині – 6% від заробітної плати. У той же час існують суттєві розбіжності у способах збору даних виплат: в Угорщині роботодавець безпосередньо переказує відповідні суми у вибраний працівником приватний пенсійний фонд, крім того, роботодавець повинен надати інформацію про платника до Державної інспекції приватних пенсійних фондів. Тоді ж надходить інформація приватних пенсійних фондів

про розмір отриманих внесків та про виплати пенсіонерам. У Польщі всі внески спрямовуються спочатку до Інституту соціального страхування, який потім повинен їх перерозподілити по фондах обов'язкового пенсійного страхування.

Таблиця 4.4

Розмір обов'язкових пенсійних внесків деяких країн

Країна	Солідарна система	Накопичувальна система	Рік запровадження накопичувальної системи
Угорщина	22	6	1998
Польща	25	7	1999
Латвія	18	2	2001
Хорватія	15	5	2002
Естонія	16	6	2002
Росія	24	4	2002
Словаччина	20	9	2005

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

Певні розбіжності між країнами можна відмітити в організаційній структурі другого рівня. В Угорщині засновниками приватних пенсійних фондів як некомерційних організацій можуть бути роботодавці, союзи роботодавців чи працівників, місцеві органи управління, але власниками є учасники страхового фонду. Фонд на правах довірчого управління лише використовує грошові кошти, що утворюються. Головна структура фонду, яка займається управлінням – загальні збори учасників чи збори їх представників. Керуюча компанія може виконувати функції збору внесків і розміщення пенсійних резервів у ті чи інші фінансові активи. В якості керуючої компанії можуть виступати банки, фінансові інвестиційні компанії та інші фірми.

Модель угорських приватних пенсійних фондів схожа на модель західноєвропейських професійних пенсійних схем, але вона має і особливості: засновниками фонду в Угорщині

не обов'язково повинні виступати роботодавці, а фонди необов'язково гарантують розмір майбутньої пенсії, тому пенсійні схеми, що використовуються на другому обов'язковому рівні, відносяться до категорії схем зі встановленими внесками (у Західній Європі в системах професійного пенсійного страхування переважно використовуються схеми зі встановленими виплатами).

Певних мінімальних лімітів відносно сукупного вкладу засновників для створення приватного пенсійного фонду в країні немає, але для початку діяльності фонд повинен отримати відповідну ліцензію. Угорські приватні пенсійні фонди, що працюють з обов'язковими пенсійними внесками, функціонують на тих же умовах, що і діючі в країнах з 1993 року добровільні приватні пенсійні фонди, але між ними є ряд відмінностей: приватні пенсійні фонди другого накопичувального рівня обов'язкового пенсійного страхування повинні мати не менше як 2 тис. членів, засновниками цих фондів можуть бути діючі приватні пенсійні фонди, підприємства, банки, страхові компанії, профспілки та інші організації, що представляють інтереси працівників, професійні палати і асоціації, організації роботодавців. Якщо такий фонд веде економічну діяльність, і не делегує свої функції керуючій компанії, то він повинен сформувати відповідний фінансовий резерв.

У Польщі особливу увагу приділяють ветеранам війни та колишнім репресованим, надаючи їм пільги, перш за все, вони отримують постійну доплату до пенсії, крім того, їм відшкодовується частка оплати за спожиту електроенергію. А зовсім недавно до пільг належала часткова сплата за телефонними рахунками, за страхування автомобіля, за викуп квартири у приватну власність тощо. Зараз ці пільги замінили єдиною компенсаційною доплатою і ветеран уже самостійно вирішує, на що саме витратити одержані гроші. Незалежно від компенсаційної доплати, ветеранам і репресованим збережено колишні пільги: 37% знижка з оплати проїзду залізничним та міжміським автобусним транспортом і 50% –

у міському транспорті. Ветерани також безкоштовно отримують деякі ліки. Всі ці пільги фінансуються з державного бюджету, з якого і відшкодовуються збитки підприємствам – надавачам послуг.

Крім того, муніципалітети Варшави і деяких великих польських міст надають усім громадянам, кому виповнилося 70 років право на безкоштовний проїзд у міському транспорті. Право на користування деякими пільгами мають також вдови ветеранів і колишніх репресованих. Але кількість пільговиків скорочується: сьогодні в Польщі нараховується близько 620 тис осіб – із 40 млн мешканців країни. Існують інші категорії населення, яким пільги та дотації передбачено в натуральному чи грошовому виразі. Наприклад, працівники деяких професій (шахтарі, залізничники) ще донедавна отримували частину зарплати вугіллям. Сьогодні ж грошовий еквівалент подібного пайка отримують лише пенсіонери цих професій.

Люди похилого віку отримують спеціальну надбавку до пенсії, призначену для оплати догляду за ними, вони також мають право на знижку при придбанні ліків. Ця допомога та пільги також фінансуються з державного бюджету. Місцеві бюджети фінансують соціальну допомогу лише найменш забезпеченим. Родини, прибутки яких нижчі від визначеного прожиткового мінімуму, можуть отримувати цільову грошову допомогу на часткову оплату: квартири, опалювання, закупівлю одягу, взуття, обідів дітям у школі тощо. Зазначені характеристики польської і угорської систем соціального забезпечення перетинаються з принципами пенсійної реформи в Україні, що створює підґрунтя для врахування їх досвіду.

Передумови проведення структурних змін та впровадження обов'язкової накопичувальної складової системи пенсійного забезпечення у Словаччині виявились ідентичними з Україною і пов'язаними з постійним скороченням співвідношення між працюючими та пенсіонерами. Солідарну систему розділили на обов'язкове соціальне страхування (перший рівень) та обов'язкове заощадження – власні пенсійні рахунки

(другий рівень), що доповнювалися системою добровільних заощаджень (третій рівень). Третю добровільну систему становить індивідуальне додаткове страхування. Слід зазначити, що солідарну складову було відокремлено та зменшено до гарантування мінімального прожиткового рівня, який фінансується за рахунок внесків.

Реформування першого рівня пенсійної системи Словачької Республіки призвело до запровадження таких новацій: поступове підвищення пенсійного віку до 62 років як для чоловіків, так і для жінок; удосконалення формули розрахунку пенсій, індексації призначених пенсій (так званий «швейцарський метод») – щорічна індексація пенсій з 1 липня за середньозваженим зростанням індексу споживчих цін та середньої номінальної заробітної плати в економіці. Індекс становить середню величину від щорічної інфляції та росту середньої номінальної заробітної плати в економіці; ранній і пізній вихід на пенсію (за кожний місяць виходу на пенсію раніше встановленого віку пенсія зменшується на 0,5%, за кожний місяць виходу на пенсію пізніше – зростає на 0,5%). Новації солідарної системи пенсійного забезпечення, з одного боку, посилювали мотивацію, але з іншого – не мали можливості реагувати на зміни, які відбуваються на ринку праці. З огляду на демографічні очікування проведені зміни тимчасово вирішують проблеми пенсійної системи і через певний період часу знову з'явиться необхідність запровадження таких же новацій. Реформована солідарна пенсійна система передбачає пряму залежність між сумою пенсійних виплат і внесків, а стаж роботи та рівень заробітної плати враховується при обчисленні пенсій.

Другий рівень – обов'язкова накопичувальна пенсійна система, введення якої відбувалось у 2005 році, була вигідна не всім громадянам. Залежність від часу, протягом якого здійснюються заощадження майбутніх пенсійних виплат, обмежувала бажаних здійснювати внески до так званої капіталізованої системи. Усі громадяни, молодші за визначений рік (до 52 років), до червня 2006 року мали можливість

зробити вибір і стати учасниками другого рівня пенсійного забезпечення, але відкрити власний рахунок дозволялось тим, кому до настання пенсійного віку залишилось не менше 10 років, молодь зі вступом на роботу обов'язково повинна робити внески до другого рівня.

У Словаччині продовжується процес урегулювання механізму взаємодії суб'єктів обов'язкової накопичувальної системи пенсійного забезпечення – Агентства соціального страхування, яке адмініструє кошти пенсійних компаній, які управляють пенсійними фондами, створених на принципах «збалансованості» та органу нагляду за фінансовими ринками. Необхідність системної перебудови пенсійного забезпечення також постала перед пострадянськими країнами, більшість з яких обрали трирівневу модель пенсійного забезпечення (Вірменія, Киргизстан, Росія, Таджикистан).

На думку багатьох вчених колишні радянські республіки за темпами старіння населення та зростанням навантаження на працююче населення можна поділити на дві категорії: «молоді» країни (Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан, Казахстан) та країни, що «старіють», для яких старіння населення становить загрозу не лише внаслідок негативних демографічних процесів, а й тому, що темпи проведення реформ не забезпечують пом'якшення наслідків такого старіння. Так, у 2015 році кількість осіб віком 65 років і старше у розрахунку на 100 осіб населення віком 15–64 років у Таджикистані, Киргизстані, Узбекистані становили 6, 8, 7 осіб відповідно, у Казахстані, Азербайджані, Вірменії – 10, 9, 16 осіб відповідно, а у Росії, Грузії, Україні та Білорусі – 19, 22, 23, 19 осіб відповідно.

Характерною особливістю реформування пенсійних систем пострадянських країн є введення обмежень щодо дострокового виходу на пенсію. Наприклад, у Киргизстані намічено відміну більшості пенсійних пільг; у Вірменії планується замість пільгових пенсій та пенсій за вислугу років виплачувати грошову компенсацію з поступовою ліквідацією програм дострокового виходу на пенсію; у Білорусі згідно з Законом «Про професійне пенсійне страхування» (2009 рік) професійні

пенсії виплачуються за рахунок накопичень цільових додаткових внесків роботодавців, що сплачуються за працівників, зайнятих на «шкідливих» робочих місцях, водночас законом збережено основні елементи діючої системи дострокових пенсій (коло осіб, що мають право на отримання такої пенсії, підстави надання).

Найбільш суттєві перетворення у сфері пенсійного забезпечення відбуваються у Казахстані, де з 1997 року почалась пенсійна реформа, спрямована на підвищення рівня пенсійного забезпечення шляхом впровадження обов'язкової недержавної накопичувальної пенсійної системи зі встановленими пенсійними внесками, які сплачують працівники у розмірі 10% нарахованої заробітної плати. Поступове скорочення солідарної і розширення накопичувальної системи, надасть можливість отримувати пенсійні виплати за кошти, накопичені на індивідуальних пенсійних рахунках.

Розмір пенсійних виплат в солідарній системі пенсійного забезпечення, фінансування яких здійснюється федеральним бюджетом, залежить від трудового стажу. Спеціальний соціальний податок та інші надходження до федерального бюджету є джерелами фінансового забезпечення пенсійних зобов'язань. У межах розподільчої системи введена державна базова пенсія, яка починаючи з 2006 року виплачується в розмірі 20% прожиткового мінімуму з подальшим збільшенням її до 75% залежно від стажу, заробітку та розміру пенсії.

Накопичувальна пенсійна система Казахстану складається з двох компонентів – державного, представленого Державним накопичувальним пенсійним фондом та приватного в особі недержавних накопичувальних пенсійних фондів. Кожний громадянин має можливість самостійно вибрати той чи інший накопичувальний фонд. Державний накопичувальний пенсійний фонд здійснює збір тільки обов'язкових пенсійних внесків громадян і виплачує пенсії у порядку визначеному урядом Казахстану. Реформування пенсійної системи передбачає поступове проведення приватизаційних заходів державного накопичувального пенсійного фонду і концентрації всієї

пенсійної системи в приватному секторі економіки. Недержавні накопичувальні пенсійні фонди функціонують згідно з загальним законодавством, як юридичні особи в формі акціонерного товариства відкритого або закритого типу. Залученням до участі у недержавній системі пенсійних зобов'язань є податкові пільги, які надаються в межах – 10–20% від заробітку.

У накопичувальній системі пенсійного забезпечення Казахстану функціонує три типи взаємозв'язаних організацій – накопичувальний пенсійний фонд, компанії з управління активами та банки-зберігачі. На пенсійний фонд покладається відповідальність за належне використання пенсійних коштів і він звертається до послуг компаній з управління активами та до банків-зберігачів. На компанію з управління активами покладається функція з вибору об'єктів інвестування пенсійних внесків працівників і оцінка вартості активів. Банки-зберігачі відповідають за безпеку пенсійних коштів. Пенсійні відрахування працівників переказуються до банків-зберігачів. Діяльність цих структур контролюється Національним банком Казахстану, а контроль за діяльністю солідарної пенсійної системи здійснює Міністерство праці.

Як свідчать результати досліджень фінансового забезпечення пенсійного захисту у пострадянських країнах, внесені зміни у механізми пенсійного забезпечення не дозволяють повною мірою подолати наслідки демографічних змін, фінансову нестійкість пенсійної системи та неадекватність рівня пенсійних виплат і потребують подальшого вдосконалення.

Корисним для України є досвід фінансового забезпечення пенсійного захисту населення у країнах Прибалтики – Литві, Латвії і Естонії, які здійснювали певні перетворення пенсійних систем, намагаючись пристосувати їх до сучасних умов, досягаючи загальноприйнятих соціальних стандартів щодо осіб пенсійного віку. Однією з перших країн серед Прибалтики почала реформувати свою систему пенсійного забезпечення – Латвія, запровадивши у 1996 році перші умовно накопичувальні пенсійні рахунки і започаткувавши тим самим формування нової моделі пенсійного забезпечення, яка

передбачала поступовий перехід до системи персоніфікованого обліку. У 2000 році Латвія запровадила другий рівень пенсійної системи – загальнообов’язкове накопичувальне пенсійне страхування і почала використовувати накопичувальні пенсійні програми, які пізніше, з 2002 року, також діяли в Естонії та Литві. На обов’язкових засадах учасниками другого рівня пенсійної системи в Естонії та Литві стали громадяни віком до 30 років. Використання в добровільній формі накопичувальних пенсійних програм стосувалось громадян у віці від 30 до 60 років, а особи, яким виповнилося більше 60 років, зовсім не залучались до цих програм.

Дослідження показали, що участь в обов’язковому накопичувальному пенсійному страхуванні, тобто другому рівні національних пенсійних систем прибалтійських країн, беруть близько 500 тис. естонців, 600 тис. литовців і близько 900 тис. латвійців [186]. Пройшовши перехідний період із впровадженням обов’язкових накопичувальних пенсійних програм було визначено роль держави і приватного сектору в управлінні активами другого рівня пенсійної системи. Державні фінансові установи забезпечують наповнення обов’язкової накопичувальної пенсійної системи, приватні компанії управляють фінансовими ресурсами, при цьому з боку держави здійснюється постійний нагляд за їх діяльністю. Наприклад, в Латвії цими питаннями займається Комісія з фінансового ринку та ринку капіталів, в Естонії – Центральний реєстр цінних паперів і Естонський центральний депозитарій цінних паперів.

У прибалтійських країнах частка видатків на пенсійне забезпечення у валовому внутрішньому продукті протягом 2002–2013 років мала неоднозначну тенденцію, так в Естонії цей показник до 2009 року збільшувався і становив 9%, а починаючи з 2010 року зменшувався і у 2013 році становив 7,7%. У Латвії частка пенсійних виплат у валовому внутрішньому продукті до 2007 року зменшувалась до 5,3%, а з 2008 до 2010 років зростає до 10%, але у 2011 році знову почала зменшуватись. Литва мала схожу ситуацію з Латвією, тобто зменшення цього показника до 2006 року, збільшення

протягом 2007–2009 років до 9,6% і з 2010 року падіння. Середнє значення частки видатків на пенсійне забезпечення у валовому внутрішньому продукті за 2002–2013 роки в Естонії становило 6,9%, в Латвії – 7,5%, в Литві – 7,3% (дод. П, табл. П.3).

Незважаючи на перетворення у сфері пенсійного забезпечення прибалтійських країн, питання щодо необхідності підтримки фінансової спроможності та стійкості пенсійної системи залишається актуальним. У період світової фінансової рецесії 2007–2008 років уряди цих країн застосовували різноманітні тимчасові стабілізуючі заходи для забезпечення функціонування пенсійної системи і здійснення пенсійного захисту населення. Продовжується процес підвищення загально-встановленого пенсійного віку, встановлюються обмеження довгострокового виходу на пенсію шляхом посилення стимулів щодо продовження трудової діяльності.

Дослідження реформування системи пенсійного забезпечення у країнах з трансформаційною економікою виявило необхідність побудови багаторівневої пенсійної системи. Впровадження накопичувальної системи, в основу якої покладено концентрацію фінансових ресурсів на особистих рахунках громадян, передбачає достатньо високі витрати на початку її функціонування, пов'язаних з переміщенням внесків із солідарної системи до другого рівня. Виконання пенсійних зобов'язань солідарної системи залишиться, але фінансові можливості здійснення пенсійних виплат зменшаться. Залежність витрат на запровадження накопичувальної складової пенсійної системи від розміру внесків та кількості громадян, бажаючих перейти на другий рівень пенсійного забезпечення, потребує додаткових коштів на фінансування витрат перехідного періоду. Таким чином, приймаючи рішення про формування другого рівня пенсійного забезпечення, необхідно розглядати питання врегулювання процесу переходу до накопичувальної системи і визначити додаткові джерела фінансових ресурсів, які зможуть стати амортизуючим чинником.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д.Г. Пенсионная система в России: состояние, проблемы, перспективы / Д.Г. Александров.– СПб. : Изд-во Спб ГУЭФ, 2000. – 199 с.
2. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР / В.С. Андреев. – М. : Юрид. лит., 1987. – 352 с.
3. Андрусенко Н. У полоні радянських стереотипів / Н. Андрусенко // Вісник Пенсійного фонду України. – 2007. – Травень. – С. 12–13.
4. Антропов В.В. Социальная рыночная экономика: путь Германии / В.В. Антропов. – М. : Экономика, 2003. – 222 с.
5. Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих / Е.И. Астрахан. – М. : Госюриздат, 1961. – 126 с.
6. Ачаркан В.А. Государственные пенсии / В.А. Ачаркан. – М. : Юрид. лит., 1967. – 165 с.
7. Ачаркан В.А. Единая система пенсионного обеспечения и ее совершенствование / В.А. Ачаркан. – М. : Знание, 1971. – 37 с.
8. Ачаркан В.А. Пенсии за выслугу лет работникам просвещения и здравоохранения / В.А. Ачаркан. – М. : Госюриздат, 1960. – 84 с.
9. Ачаркан В.А. Работающие пенсионеры / В.А. Ачаркан, А.Г. Соловьев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 96 с.
10. Багдасарян А. Проблеми реформування пенсійної системи у країнах з перехідною економікою / А. Багдасарян // Вісник КНТЕУ. – 2012. – № 3. – С. 55–62.
11. Бабич А.М. Экономика социального страхования / А.М. Бабич, И.Н. Егоров, Е.Н. Жильцов : Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М. : ТЕИС, 1998. – 189 с.
12. Баранник Л.Б. Менеджмент соціального страхування / Л.Б.Баранник. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2010. – 203 с.

13. Баранник Л.Б. Фінансовий механізм системи соціального захисту населення України : проблеми становлення та перспективи розвитку : монографія / Л.Б. Баранник. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2012. – 495 с.
14. Баторин В.Г. Страхование дополнительной пенсии / В.Г. Баторин. – М. : Финансы и статистика, 1988. – 29 с.
15. Батыгин К.С. Пособия по государственному социальному страхованию: комментарий / К.С. Батыгин, Г.С. Симоненко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Профиздат, 1987. – 318 с.
16. Башко В.Й. Шляхи досягнення збалансованості пенсійної системи в Україні / В.Й. Башко // Фінанси України. – 2015. – № 6. – С. 97–107.
17. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії : Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт ; пер. з нім. С.І. Терещенко, О.О. Терещенко ; передмова та наук. редагування В.М. Федосова. – Київ : Либідь, 2000. – 654 с.
18. Бобирь О.І. Фінансовий механізм системи пенсійного забезпечення : монографія / О.І. Бобирь, С.О. Смирнов. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2008. – 249 с.
19. Болотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні : проблема термінів і понять / Н.Б. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 38–41.
20. Большой экономический словарь : 25000 терминов / под ред. А.Н. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2010. – 1472 с.
21. Бондарчук М.І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку / М.І. Бондарчук. – Чернівці : Рута, 2002. – 247 с.
22. Бражко О.В. Вплив людського потенціалу на соціально-економічний розвиток України / О.В. Бражко // Економіка та держава. – 2009. – № 7. – С. 97–99.
23. Буруль Е. Свой миллион: как обеспечить себя большой негосударственной пенсией / Е. Буруль // Деньги. – 2008. – № 28. – С. 12–17.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

24. Бюджеты Российской империи (1866–1917 годы) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://historylib.minfin.ru/collections/browse>
25. Василенко Л.І. Державні цільові фонди / Л.І. Василенко, Т.О. Масленнікова. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. – 170 с.
26. Василик О.Д. Податкова система України / О.Д. Василик. – Київ : ВАТ «Поліграфкнига», 2004. – 478 с.
27. Василик О.Д. Теорія фінансів / О.Д. Василик. – Київ : НІОС. – 2001. – 416 с.
28. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Практич. медицина, 1912. – 295 с.
29. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Теоретические основы социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – 3-е изд. – М., 1923. – Вып. 1. – С. 14–16.
30. Волощук Г.О. Фінансові фонди соціального спрямування в Україні: бюджетні, страхові, пенсійні / Г.О. Волощук, Ю.В.Пасічник, Н.В. Прямухіна. – Київ : Центр навч. літ., 2004. – 184 с.
31. Войшило И.Е. Инвестирование средств накопительной пенсионной системы в государственные облигации / И.Е. Войшило, А.И. Щербаков // Финансы. – 2002. – № 4. – С. 54–55.
32. Воронін О. Механізм формування доходів працівників залежно від зростання ефективності виробництва / О. Воронін, О. Пастух // Економіка України. – 2009. – № 8. – С. 42–55.
33. Выплаты по социальному страхованию / Н. Борщ и др. – Х. : Фактор, 2008. – 224 с.
34. Гаврилишин Б.Д. Економічна енциклопедія / Б.Д. Гаврилишин, С.В. Мочерний, О.А. Устинко: Т. 2. – Київ : Видав. центр «Академія», 2001. – 1213 с.

35. Глущенко В.В. Фактори пожвавлення участі населення в недержавному пенсійному страхуванні / В.В. Глущенко, І.А. Левченко // *Фінанси України*. – 2013. – № 7. – С. 69–77.
36. Гнибіденко І. Вплив світової фінансово-економічної кризи на соціальну сферу / І. Гнибіденко // *Економіка України*. – 2009. – № 7. – С. 64–74.
37. Гордин В.Э. Чем старость обеспечим / В.Э. Гордин. – М. : Мисль, 1988. – 157 с.
38. Городня О. Священики й миряни отримали можливість заробити гідну пенсію / О. Городня // *Соціальна політика: проблеми, коментарі, відповіді*. – 2008. – № 7. – С. 113–114.
39. Готсіс Д. Перспективи розподільних пенсійних систем – залучення наступних поколінь / Д. Готсіс // *Журнал європейської економіки*. – 2007. – Т. 6 (№ 12). – С. 183–197.
40. Гошовська В. Соціальна держава: типи, сутність, зміст / В. Гошовська // *Вісник НАДУ ПУ*. – 2007. – № 3. – С. 259–265.
41. Гура М. Пенсійна реформа: виклик для України / М. Гура // *Страхова справа*. – 2008. – № 3 (31). – С. 38–40.
42. Гуцалова Ю.Є. Модель прогнозування надходження доходів бюджету пенсійного фонду (на матеріалах Дніпропетровської області) / Ю.Є. Гуцалова // *Економічний вісник*. – 2013. – № 2. – С. 140–146.
43. Гуцин И.В. Советское право социального обеспечения : вопросы теории / И.В. Гуцин. – Калининград : Кн. изд-во, 1974. – 157 с.
44. Даценко В.В. Пенсійне страхування в фінансовій системі держави : монографія / В.В. Даценко, Л.Б. Баранник. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. фін. акад., 2013. – 136 с.
45. Денисенко О. Пенсійному обслуговуванню – сучасні рішення / О.Д. Денисенко // *Урядовий кур'єр*. – 2003. – № 235. – С. 8.
46. Чугунов І.Я. Державне фінансове регулювання економічних перетворень / І.Я. Чугунов, А.В. Павелко, Т.В. Канєва та ін. ; за заг. ред. А.А. Мазаракі. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 376 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

47. Джусов А.А. Пенсионная реформа в Украине: стратегия и тактика международного инвестирования / А.А. Джусов. – Днепропетровск : Наука и образование, 2003. – 35 с.
48. Діхтерьова В.В. Роль пенсійного забезпечення в системі соціального захисту населення / В.В. Діхтерьова // Наукові праці НДФІ. – № 3 (18). – 2002. – С. 103–111.
49. Дмитриев М. Куда идет пенсионная реформа / М. Дмитриев // Трудовое право. – 1998. – № 3. – С. 9–10.
50. Доброхотова Е.Н. Советское право социального обеспечения / Е.Н. Доброхотова, М.В. Филипова, М.А. Янтураева. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1992. – 144 с.
51. Догадов В.М. Социальное страхование / В.М. Догадов. – М., 1926. – 112 с.
52. Доклады XI очередному губернскому земскому собранию 1905 года по пенсионному отделу. – Х. : Типогр. лит. И.А. Цедербаум, 1905. – 16 с.
53. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1914 года по пенсионному отделу. – Х. : Печатня С.П. Яковлева, 1915. – 22 с.
54. Долгова О. Недержавні пенсійні послуги в Україні / О. Долгова // Вісник КНТЕУ. – 2013. – № 1. – С. 98–108.
55. Дуров И.Г. Пенсионное обеспечение военнослужащих армии и флота при правлении императрицы Елизаветы Петровны / И.Г. Дуров. – Вестник государственного социального страхования. – 2010. – № 1. – С. 70–80.
56. Забарний Г.Г. Розвиток недержавних пенсійних фондів та їхня діяльність на інвестиційному ринку України / Г.Г. Забарний, Н.Ю. Баланюк // Фінанси України. – 2012. – № 2. – С. 50–58.
57. Зайчук Б.О. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування / Б.О. Зайчук, О.Б. Зарудний, С.Б. Березіна, та ін. – Київ : АВТ, 2005. – 244 с.

58. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення у цифрах та фактах. – Київ : Мін-во праці та соціальної політики України, Пенсійний Фонд України, 2012. – 75 с.
59. Загородній А.Г. Проблеми та шляхи вдосконалення пенсійної системи України / А.Г. Загородній, Л.М. Пилипенко // Фінанси України. – 2010. – № 6. – С. 15–24.
60. Зайкин А.Д. Государственное социальное страхование в СССР / А.Д. Зайкин. – М. : Госюриздат, 1963. – 42 с.
61. Зайчук Б.О. Особливості оплати праці та пенсійного забезпечення осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи / Б.О. Зайчук, В.С. Микитенко. – ПФУ. – Київ : Формат, 2006. – 524 с.
62. Зайчук Б.О. Пенсійна реформа з перспективою на майбутнє / Б.О. Зайчук // Соціальний захист. – 2001. – № 4. – С. 29–31.
63. Зайчук Б.О. Система пенсійного забезпечення: сьогодні і завтра / Б.О. Зайчук – Київ : Формат, 2004. – 345 с.
64. Залетов О.М. Убезпечення життя : монографія / О.М. Залетов. – Київ : Міжнародна агенція «БІЗОН», 2006. – 688 с.
65. Зарудний О. Пенсійна система повинна бути необтяжливою для роботодавців та гарантувати людям достойні виплати / О. Зарудний // Соціальна політика: проблеми, коментарі, відповіді. – 2008. – № 7. – С. 108–109.
66. Захаров М.Л. Комментарий к новому пенсионному законодательству / М.Л. Захаров, В.Б. Севастьянова, Г.К. Гучкова. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 22 с.
67. Захаров М.Л. Пенсии рабочим и служащим / М.Л. Захаров. – М. : Профиздат, 1985. – 239 с.
68. Звіт про виконання бюджету пенсійного фонду України у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=227018>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

69. Звіт про роботу Пенсійного фонду України у 2015 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=243697>
70. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р.И. Иванова – М. : МГУ, 1986. – 187 с.
71. Инструкция о порядке применения декрета Сов. Нар. Комис. Украины от 14 марта 1919 г. об обеспечении солдат Красной Армии и прочих категорий военно-служащих пенсией // Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. – С. 50–56.
72. Инструкция по применению постановления СНК УССР от 9 августа 1922 года «Об усиленных пенсиях» // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8–11. – С. 145.
73. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – Київ : Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 : Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, В.С. Шандра]. – 872 с.
74. Ищук Т. Негосударственные пенсионные фонды / Т. Ищук, А. Назаренко / Финансовые услуги. – 2007. – № 5. – С. 42–46.
75. Камінський А.Б. Дослідження інформаційної прозорості недержавних пенсійних фондів України / А.Б. Камінський, Я.В. Ломовацька // Фінанси України. – 2011. – № 4. – С. 88–96.
76. Камінський А.Б. Розкриття інформації в системі недержавного пенсійного забезпечення: обґрунтування доцільності та практика реалізації / А.Б. Камінський, Д.А. Леонов // Фінанси України. – 2011. – № 6. – С. 62–72.
77. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР / В.В. Караваев. – М. : Госюриздат, 1959. – 239 с.
78. Катвалюк А.Л. Социальные технологи / А.Л. Катвалюк. – Тернополь : Екон. думка, 2001. – 284 с.

79. Кашенко О.Л. Соціально-економічні основи страхування / О.Л. Кашенко, В.А. Борисова. – Суми : Університет кн.: ООО «Еліта-Стар», 1999. – 247 с.
80. Киевская губернская земская управа. Доклад губернской земской управы третьему очередному губернскому земскому собранию 1913 г. (декабрь 1913) № 178: об учреждении пенсионной кассы служащих в земских учреждениях Киевской губернии. – Киев : Типолитограф. – насл. Круглянского, 1913. – 88 с.
81. Кириленко О.П. Захист пенсійних накопичень у контексті інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів / О.П. Кириленко, Г.І. Козак // Фінанси України. – 2012. – № 2. – С. 38–49.
82. Коваленко Ю.М. Інвестиційна політика недержавних пенсійних фондів / Ю.М. Коваленко // Фінанси України. – 2004. – № 8. – С. 91–96.
83. Коваль О.П. Місце й роль загальнообов'язкової накопичувальної складової в багаторівневій пенсійній системі України: антикризовий аспект / О.П. Коваль // Фінанси України. – 2012. – № 6. – С. 68–75.
84. Коваль О.П. Особливості початкового етапу запровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи / О.П. Коваль // Фінанси України. – 2011. – № 6. – С. 73–83.
85. Коваль О.П. Перспективи впровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи в Україні: вплив на економічну безпеку : монографія / О.П. Коваль. – Київ : НІСД, 2012. – 240 с.
86. Колосок А.М. Взаємодія соціальних партнерів при управлінні пенсійними страховими процесами / А.М. Колосок // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №10 (88). – С. 252–259.
87. Кондратюк І.О. Сегменти соціального сектору сучасної України: стан та перспективи розвитку / І.О. Кондратюк // Економіка, фінанси, право. – 2008. – № 10. – С. 3–7.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

88. Конопліна Ю.С. Підвищення ефективності функціонування системи соціального страхування шляхом розвитку корпоративного пенсійного забезпечення / Ю.С. Конопліна // Вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 2. – С. 91–104.
89. Коньков В.О. Пільги пенсіонерам / В.О. Коньков, І.П. Локтіонов. – Київ : Політвидав України, 1969. – 60 с.
90. Конституція України. – Київ : Феміна, 1996. – 64 с.
91. Короткова З.А. Социальное страхование и пенсионное обеспечение работников сельского хозяйства / З.А. Короткова, В.И. Наумов. – М. : Агропромиздат, 1987. – 252 с.
92. Кошечев А.А. Рынок и социальная защита населения / А.А. Кошечев, Т.А. Крицук, С.Я. Украинец. – Київ : УкрНИИНТИ, 1991. – 67 с.
93. Кравченко О.М. Мотивація наповнення Пенсійного фонду України / О.М. Кравченко // Статистика України. – 2006. – № 4. – С. 78–83.
94. Пищуліна О.М. Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійної реформи» : аналіт. доп. / О.М. Пищуліна, О.П. Коваль, А.М. Авчухова. – Київ : НІСД, 2010. – 104 с.
95. Кримковський Р.Б. Стан і проблеми інвестиційної діяльності НПФ / Р.Б. Кримковський // Економіка АПК. – 2008. – № 11. – С. 78–83.
96. Кутузов В.Б. Основы финансовой и страховой математики: Методы расчета кредитных, инвестиционных, пенсионных и страховых схем / В.Б. Кутузов. – М. : Дело. – 1998. – 156 с.
97. Лібанова Е.М. Демографічні передумови реформування системи пенсійного забезпечення / Е.М. Лібанова // Соціальний захист. – 2000. – № 2. – С. 25–29.
98. Лібанова Е.М. Ринок праці та соціальний захист / Е.М. Лібанова, О. Палій. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 49 с.

99. Леонов Д. Оцінка інвестиційних ресурсів накопичувального пенсійного фонду та недержавних пенсійних фондів: проблеми моделювання / Д. Леонов, Н. Ковальов // Ринок цінних паперів України. – 2008. – № 8. – С. 57–66.
100. Леонов Д. Реорганізація та ліквідація НПФ: міжнародний досвід / Д. Леонов // Ринок цінних паперів України. – 2007. – № 3/4. – С. 45–52.
101. Лук'яненко І.Г. Сучасні економетричні методи у фінансах / І.Г. Лук'яненко, Ю.О. Городніченко. – Київ : Літера ЛТД, 2002. – 352 с.
102. Люблін Ю. Пенсійна реформа в Україні : коментарі іноземних фахівців / Ю. Люблін, Г. Гендрікс, І. Нейков // Страхова справа. – 2008. – № 3 (31). – С. 41–46.
103. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2015. – 356 с.
104. Макарова О.В. Державні соціальні програми : теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки : монографія / О.В. Макарова. – Київ : Ліра, 2004. – 325 с.
105. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні : монографія / О.В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2015. – 244 с.
106. МакТаггарт Г.К. Корпоративні та професійні програми добровільного пенсійного забезпечення / Г.К. МакТаггарт // Україна : аспекти праці. – 2001. – № 2. – С. 30–36.
107. Мальований М.І. Розвиток пенсійного страхування сільського населення : монографія / М.І. Мальований ; за ред. М.Й. Малік. – Умань : Сочінський, 2008. – 269 с.
108. Мальчик М.В. Становлення соціального захисту та суспільного добробуту громадян в Україні: монографія / М.В. Мальчик ; Нац. акад. наук України, Ін-т економіки пром-ті. – Донецьк, 2007. – 227 с.
109. Мартиненко В.Г. Державне регулювання недержавного пенсійного забезпечення / В.Г. Мартиненко // Держава та регіони. – Сер. : Держ. упр. – 2007. – № 1. – С. 89–93.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

110. Мастюгіна Г. Пенсії зі зниженням пенсійного віку / Г. Мастюгіна // Вісник ПФУ. – 2008. – № 8. – С. 29–31.
111. Матвієнко П.В. Реформування системи пенсійного забезпечення / П.В. Матвієнко // Економіка та держава. – 2006. – № 10. – С. 65–69.
112. Медведчук О.О. Реформування системи пенсійного забезпечення в Україні / О.О. Медведчук // Економіка та держава. – 2009. – № 3. – С. 58–60.
113. Меленюк В.О. Вдосконалення механізмів державного регулювання соціального розвитку України / В.О. Меленюк // Економіка та держава. – 2009. – № 2. – С. 103–106.
114. Мельник О.М. Реформування пенсійного забезпечення в Україні / О.М. Мельник // Фінанси України. – 2002. – № 4. – С. 32–38.
115. Мельников Р.М. Совершенствование механизма регулирования рисков инвестирования пенсионных накоплений / Р.М. Мельников // Финансы. – 2014. – № 8. – С. 28–31.
116. Мельничук О.А. Організація соціального забезпечення на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VI. – Вінниця, 2003. – С. 157–162.
117. Мельничук В.Г. Тенденції розвитку пенсійної системи України / В.Г. Мельничук // Фінанси України. – 2010. – № 4. – С. 66–76.
118. Михайлов А.В. Недержавні пенсійні фонди: сьогоdnішній погляд у майбутнє / А.В. Михайлов, О.І. Ткач. – Київ : Вид-во «СПД Савчина». – 2001. – 114 с.
119. Михеев В.С. Льготное пенсионное обеспечение в СССР / В.С. Михеев. – М. : Юрид. лит., 1984. – 173 с.
120. Модель фінансового забезпечення системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування населення України. [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.pension.kiev.ua

121. Мортіков В.В. Вигоди та втрати внаслідок функціонування системи державного пенсійного страхування / В.В. Мортіков // *Фінанси України*. – 2014. – № 6. – С. 40–48.
122. Мотылев Л.А. Государственное страхование в СССР и проблемы его развития / Л.А. Мотылев. – М. : Финансы, 1972. – 264 с.
123. Надрага В.І. Фінансові ризики розбудови пенсійної системи в Україні: демографічний аспект / В.І. Надрага // *Фінанси України*. – 2015. – № 1. – С. 79–86.
124. Надточій Б.О. До аналізу факторів фінансової стабільності пенсійної системи / Б.О. Надточій // *Державна соціальна політика і рівень життя населення в Україні. Економічне есе. Інститут реформ*. – 2002. – Вип. 1 (12). – С. 34–39.
125. Нарожна Н.І. Доходи пенсійного фонду : оптимізація формування та резерви зростання / Н.І. Нарожна // *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. – 2013. – № 16. – С. 145–149.
126. Насібова О.В. Економічний механізм функціонування системи пенсійного страхування / О.В. Насібова // *Вісник ЧТЕІ*. – 2014. – № 4. – С. 246–255.
127. Насібова О.В. Формування дохідної частини солідарної системи пенсійного страхування / О.В. Насібова // *Вісник КНТЕУ*. – 2014. – № 6. – С. 95–103.
128. Насібова О.В. Фінансове забезпечення державних пенсійних зобов'язань в умовах трансформаційної економіки / О.В. Насібова // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. – 2015. – № 12 (2). – С. 166–170.
129. Насібова О.В. Недержавні пенсійні фонди в системі соціального захисту населення України / О.В. Насібова // *Актуальні проблеми економіки*. – 2016. – № 5 (179). – С. 317–326.
130. Науменкова С.В. Функціонування недержавних пенсійних фондів на ринку фінансових послуг України / С.В. Науменкова // *Фінанси України*. – 2010. – № 4. – С. 3–16.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

131. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / Е.М. Лібанова, В.М. Новіков, О.В. Макарова та ін. – Київ : Ін-т демографії та економ. досліджень, 2006. – 178 с.
132. Недержавним пенсійним фондам 5 років: матеріали всеукраїнської наради з питань розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення: проект розвитку ринку капіталів / Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України. – Б.М.: Б. в., 2008. – 68 с.
133. Никонов Д.А. Право социального обеспечения России / Д.А. Никонов, А.В. Стремоухов, С.В. Крюков. – М. : НОРМА, 2003. – 199 с.
134. Одесский областной союз касс взаимного страхования и взаимопомощи промышленной кооперации. – Київ : Київ-поліграф, 1939. – 15 с.
135. Опарін В.М. Фінанси (загальна теорія) / В.М. Опарін. – Київ : КНЕУ, 2001. – 240 с.
136. О пенсионном обеспечении граждан в СССР. – М. : Политиздат, 1989. – 76 с.
137. Отчет о деятельности дорожной страховой кассы южных железных дорог за время с 1 декабря 1923 года по 1 января 1924 года. – Х. : 4-я тип. Транспечати, 1924. – 55 с.
138. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 04.01.98 № 16/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
139. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
140. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nssmc.gov.ua>
141. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nfp.gov.ua>

142. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/index>
143. Офіційний сайт Євростатистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>
144. Аверьянова Е. Пенсионное и социальное страхование / Е. Аверьянова, Л. Артемьева, Л. Бударина и др. – Днепропетровск : Баланс-Клуб, 2008. – 175 с.
145. Партин Г.О. Пенсійні фонди як учасники фінансового ринку / Г.О. Партин, О.І. Тивончук // Фінанси України. – 2002. – № 9. – С. 143–149.
146. Пенсійна реформа в Україні : напрями реалізації (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.
147. Пестерева А. Пенсійна система: впровадження та перспективи розвитку / А. Пестерева // Кадровик України. – 2007. – № 3. – С. 56–62.
148. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
149. Полтавская губернская земская управа. Об учреждении эмеритальной кассы для служащих в земстве Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернии земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XXIV очередного созыва. – Полтава : Типолитограф. Фришберга, 1888. – 137 с.
150. Привалова О. Страхування життя у системі соціального захисту населення / О. Привалова // Вісник КНТЕУ. – 2013. – № 2 – С. 48–57.
151. Приказюк Н.В. Ринок державних цінних паперів: світовий досвід та вітчизняні реалії / Н.В. Приказюк, Т.П. Моташко // Фінанси України. – 2009. – № 2. – С. 73–81.
152. Примостка О. Місце та роль банківських установ у новій пенсійній системі / О. Примостка // Вісник НБУ. – 2004. – Січень. – С. 53–54.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

153. Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 28.12.2007 № 107-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/107-17>
154. Про Державний бюджет України на 2009 рік : Закон України від 26.12.2008 № 835-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/835-17>
155. Про Державний бюджет України на 2010 рік : Закон України від 27.04.2010 № 2154-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2154-17>
156. Про Державний бюджет України на 2011 рік : Закон України від 23.12.2010 № 2857-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2857-17>
157. Про Державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22.12.2011 № 4282-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>
158. Про Державний бюджет України на 2013 рік : Закон України від 06.12.2012 № 5515-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>
159. Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16.01.2014 № 719-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/719-18>
160. Про Державний бюджет України на 2015 рік : Закон України від 28.12.2014 № 80-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/80-19>
161. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 28.12.2015 № 928-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928-19>
162. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам : Закон України від 18.05.2004 № 1727-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>
163. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>

164. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>
165. Про затвердження Порядку сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з окремих видів господарських операцій : Постанова КМУ від 03.11.98 № 1740 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1740-98>
166. Про заходи щодо впровадження персоніфікованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування : Указ від 04.05.98 № 401/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/401/98>
167. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 26.06.97 № 400/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/400/97>
168. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show>
169. Прокопенко В.И. Пенсионное обеспечение рабочих и служащих / В.И. Прокопенко. – Київ, 1985. – 19 с.
170. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
171. Про оплату праці : Закон України від 24.03.95 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
172. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.93 № 3721-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

173. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні : Указ від 13.04.98 № 291/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/291/98>
174. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною : Закон України від 01.06.2000 № 1767-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767-14>
175. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.91 № 1788-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>
176. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 09.04.92 № 2262-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2262-12>
177. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 08.07.2011 № 3668-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>
178. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.93 № 3551-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
179. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.91 № 796-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/796-12>
180. Регулювання діяльності пенсійних фондів у Європейському Союзі / Матеріали Світового банку // Фінансовий ринок України. – 2009. – № 4 (66). – С. 17–18.
181. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л.М. Черенько. – Київ : Консультант, 2006. – 428 с.
182. Ріппа М. Порівняльна характеристика світових систем пенсійного забезпечення і страхування / М. Ріппа // Світ фінансів. – 2007. – Вип. 1. – С. 35–45.

183. Рибак С.О. Фінансове забезпечення модернізації соціального захисту населення / С.О. Рибак // Фінанси України. – 2013. – № 1. – С. 7–21.
184. Родионова Е.И. Социальное страхование в СССР / Е.И. Родионова ; под ред. проф. Н.А. Виноградова. – М., 1966. – 196 с.
185. Родионова Е.И. История социального страхования в СССР / Е.И. Родионова ; под ред. Н.А. Виноградова. – Вып. 1. – 1966. – 203 с.
186. Рудик В.К. Сучасні тенденції розвитку системи пенсійного страхування в прибалтійських країнах / В.К. Рудик // Світ фінансів. – 2010. – № 2. – С. 188–194.
187. Рудик В.К. Вплив демографічних факторів на запровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування в Україні / В.К. Рудик // Фінанси України. – 2011. – № 1. – С. 31–39.
188. Рудик В.К. Організаційна структура функціонування недержавного пенсійного забезпечення в Україні / В.К. Рудик // Фінанси України. – 2012. – № 7. – С. 74–83.
189. Рудик В.К. Фінансове забезпечення системи державного обов'язкового пенсійного страхування в Україні та напрями його покращення в сучасних умовах / В.К. Рудик // Україна: аспекти праці. – 2012. – № 4. – С. 18–25.
190. Рудик В.К. Сучасні тенденції розвитку системи пенсійного страхування України : монографія / В.К. Рудик. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2014. – 188 с.
191. Савченко Н.Г. Сучасні тенденції формування та використання фінансових ресурсів системи соціального страхування України / Н.Г. Савченко // Вісник КНТЕУ. – 2010. – № 1. – С. 110–118.
192. Сазонов В.С. Создание советской системы пенсионного обеспечения : материалы конференции – 50 лет советского социального обеспечения / В.С. Сазонов, Я.М. Фогель ; под ред. Д.П. Комаровой. – М., 1968. – 177 с.
193. Сальникова Т. Актуальные проблемы развития рынка негосударственного пенсионного обеспечения / Т. Сальникова // Финансовые услуги. – 2007. – №5. – С. 47–48.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

194. Сирота И.М. Все о пенсиях, пособиях, социальной защите граждан Украины: Научно-практические комментарии сб. нормативных актов / И.М. Сирота. – Х. : ООО «Одиссей», 1999. – 464 с.
195. Скрипник А.В. Фінансові ризики в контексті пенсійної реформи / А.В. Скрипник, Л.А. Ліхтенштейн // Фінанси України. – 2007. – № 2. – С. 138–153.
196. Скулиш Ю.І. Бюджетне забезпечення соціальної сфери в Україні: оцінка ефективності та підходи до обґрунтування / Ю.І.Скулиш // Економіка та держава. – 2009. – № 1. – С. 21–23.
197. «Соборное Уложение» царя Алексея Михайловича 1649 года. – Москва. Издание историко-филологического факультета императорского московского университета. – 1907. – 196 с.
198. Александров Н.Г. Советское трудовое право / Н.Г. Александров, Е.И. Астрахан, Д.М. Генкин и др. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1946. – 481 с.
199. Соколовська А.М. Реформа єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні / А.М. Соколовська // Фінанси України. – 2015. – № 7. – С. 7–23.
200. Соловьев А.К. Проблемы развития пенсионной системы : реальные и мнимые / А.К. Соловьев // Финансы. – 2010. – № 9. – С. 7–12.
201. Соловьев А.К. Резервы повышения эффективности пенсионной системы/ А.К Соловьев // Финансы. – 2013. – № 3. – С. 18–24.
202. Соловьев А.К. Финансовая система обязательного пенсионного страхования в России / А.К. Соловьев. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 478 с.
203. Соловьев А.К. Экономика пенсионного страхования / А.К. Соловьев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 335 с.

204. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник : Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzahist_u.htm
205. Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення : Зб. наук. ст. – Київ : НВФ «Студ центр» : НІКА-центр, 1998. – 203 с.
206. Соціальне страхування на Україні у 1927–1928 рр. (статистичні та фінансові матеріали). – Харків, 1929. – 131 с.
207. Юлдашев Р.Т. Социальное и личное страхование : опыт страхового рынка ФРГ. – Реф. сб. / подгот. Р.Т. Юлдашев. – М. : Издат. центр «Анкил», 1996. – 124 с.
208. Социальное страхование в СССР : Сб. офиц. материалов / сост. Г.С. Симоненко. – М. : Профиздат, 1982. – 288 с.
209. Статистичний щорічних України за 2005 рік / за ред. О.Г. Осауленка; Держкомстат України. – Київ : Консультант, 2006. – 576 с.
210. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора / Дж.Ю. Стиглиц ; пер. с англ. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
211. Структура системи пенсійного забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pension.kiev.ua/index.php>
212. Сулейманова Г.В. Социальное обеспечение и социальное страхование / Г.В. Сулейманова. – Ростов н/Д. : ООО «Экспертное бюро», 1997. – 347с.
213. Суріна О.В. Перспективи розвитку пенсійного забезпечення в Україні // Наукові праці НДФІ. – Вип. 1 (38). – 2007. – С. 97–104.
214. Суріна О.В. Інвестиційні інструменти недержавних пенсійних фондів // Наукові праці НДФІ. – Вип. 1 (42). – 2008. – С. 123–127.
215. Теорія фінансів / за ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. – Київ : Центр навч. літ., 2010. – 576 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

216. Терещенко Г.М. Міжнародний та вітчизняний досвід правового режиму функціонування НПФ: проблеми та перспективи для України / Г.М. Терещенко, Ю.А. Смоляр // Наукові праці НДФІ. – 2007. – Вип.4. – С. 90–100.
217. Тиндик Н.П. Деякі аспекти взаємозв'язку між демографічною ситуацією у світі та міграційними процесами / Н.П. Тиндик // Економіка, фінанси, право. – 2008. – № 9. – С. 34–37.
218. Тиндик Н.П. Деякі аспекти взаємозв'язку між демографічною ситуацією у світі та міграційними процесами / Н.П. Тиндик // Економіка, фінанси, право. – 2008. – № 10. – С. 27–28.
219. Тихомандрицкий А.Н. Вспомогательные таблицы для вычисления пожизненных эмеритальных пенсий / А.Н. Тихомандрицкий. – СПб. : Тип. лит. А.н., 1875. – 70 с.
220. Ткач О. Уроки пенсійної історії / О. Ткач // Пенсія. – 2005. – квітень. – С. 27–32.
221. Ткач О. Недержавні пенсійні фонди : до забутих джерел / О. Ткач // Дзеркало тижня. – 2011. – № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/nederzhavni>
222. Ткаченко Н.В. Роль недержавних пенсійних фондів у розвитку фінансового ринку України / Н.В. Ткаченко, Н.А. Цікановська // Фінанси України. – 2010. – № 12. – С. 69–79.
223. Ткаченко Н.В. Соціал-лібералізм недержавних пенсійних фондів та процеси інтеграції соціального простору / Н.В. Ткаченко, Н.А. Цікановська // Фінанси України. – 2011. – № 9. – С. 70–81.
224. Ткаченко Н.В. Наукові підходи до визначення сутності інвестиційного потенціалу недержавних пенсійних фондів / Н.В. Ткаченко, О.В. Шабанова // Фінанси України. – 2014. – № 9. – С. 93–106.
225. Толуб'як В.С. Фінансові механізми пенсійного забезпечення : монографія / В.С. Толуб'як. – Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», – 2011. – 336 с.

226. Третьякова Г. Компанії забезпечення життя на ринку недержавних пенсійних послуг / Г. Третьякова // Фінансовий ринок України. – № 1(63). – 2009. – С. 16–18.
227. Третьякова Г. Пенсійне страхування в структурі сучасного бізнесу / Г. Третьякова // Фінансовий ринок України. – №4 (54). – 2008. – С. 1–15.
228. Третьякова Г. Особливості та процедури забезпечення життя в Україні / Г. Третьякова // Фінансовий ринок України. – 2009. – № 5(67). – С. 18–22.
229. Тютюнов Н.В. История формирования отечественной системы пенсионного обеспечения военнослужащих / Н.В. Тютюнов. – Социально-политические науки. – 2012. – № 2. – С. 91–97.
230. Уставы эмеритальных касс Гражданского ведомства. Изд.1886. – СПб. : Гос. тип. – 101 с.
231. Фабоцци Френк Дж. Управление инвестициями / Френк Дж. Фабоцци. – М. : Инфра., 2000. – 931 с.
232. Фалин Г.И. Математические основы теории страхования жизни и пенсионных схем / Г. И. Фалин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Анкил, 2002. – 262 с.
233. Федоренко А.В. Економічна складова накопичувальної пенсійної системи / А.В. Федоренко // Фінанси України. – 2011. – № 12. – С. 89–98.
234. Федоренко А. Інвестування пенсійних активів: проблеми державного регулювання / А. Федоренко, Д. Леонов, Н. Ковальова // Ринок цінних паперів. – 2002. – № 11–12. – С. 61–64.
235. Федоренко А.В. Концептуальні засади випуску й обігу державних пенсійних облігацій / А.В. Федоренко // Фінанси України. – 2009. – № 7. – С. 64–74.
236. Федоренко А.В. Муніципальні недержавні пенсійні фонди та регіональна інвестиційна політика / А.В. Федоренко // Фінанси України. – 2013. – № 7. – С. 55–68.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

237. Федоренко А.В. Недержавний пенсійний фонд : виплата пенсії на строк очікуваної тривалості життя / А.В. Федоренко // *Фінанси України*. – 2012. – № 7. – С. 59–73.
238. *Фінанси України : інституційні перетворення та напрями розвитку* / за ред. І.Я. Чугунова. – Київ : ДННУ АФУ, 2009. – 848 с.
239. Фогель Я.М. Право на пенсію и его гарантии / Я.М. Фогель – М. : Юрид. лит., 1972. – 180 с.
240. Фултц Е.К. Сучасні тенденції та впровадження пенсійних реформ у країнах-кандидатах на вступ до ЕС / Е.К. Фултц. – Київ : Міжнародне бюро праці. – 2003. – 21 с.
241. Халецька А.А. Теоретичні засади формування основних напрямів соціальної політики держави / А.А. Халецька // *Економіка та держава*. – 2009. – № 3. – С. 72–73.
242. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Фонд 348. – Опис 1.
243. Цікановська Н.А. Оцінка соціально-економічного ефекту впровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи / Н.А. Цікановська // *Формування ринкових відносин в Україні*. – 2007. – № 3 (70). – С. 3–8.
244. Цікановська Н.А. Теоретико-методичні підходи до діагностики фінансової безпеки недержавних пенсійних фондів в Україні / Н.А. Цікановська // *Фінанси України*. – 2014. – № 8. – С. 85–96.
245. Четыркин Е. Пенсионные фонды. Зарубежный опыт / Е. Четыркин. – М. : Альфа. – 1993. – 318 с.
246. Чугунов І.Я. Розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / І.Я. Чугунов, О.В. Суріна // *Наукові праці НДФІ*. – 2008. – № 4 (45). – С.3–11.
247. Чугунов І.Я. Фінансово-економічне прогнозування і планування / І.Я. Чугунов, Т.Г. Затонацька, А.В. Ставицький. – Київ : НДФІ, 2007. – 312 с.

248. Чугунов І.Я. Еволюція фінансового механізму пенсійного забезпечення / І.Я. Чугунов, О.В. Насібова // Вісник КНТЕУ. – 2016. – № 1. – С. 80–97.
249. Шарпаций В.Г. Особливості пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1922 рр.) / В.Г. Шарпаций // Пробл. історії України : факти, судження, пошук : Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 413–423.
250. Шарпаций В.Г. Особливості призначення персональних пенсій в УСРР 20-30-х рр.: історико-соціальне дослідження / В.Г. Шарпаций // Пробл. історії України : факти, судження, пошук : Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 273–281.
251. Шевчук Л.П. Механізм наповнення соціальних фондів коштами / Л.П. Шевчук // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 11 (77). – С. 184–188.
252. Шовкун Т. Саморегулирование, как способ развития системы негосударственного пенсионного обеспечения / Т. Шовкун // Финансовые услуги. – 2007. – № 6. – С. 17–18.
253. Шклярська І.Ю. Солідарна пенсійна система в умовах нового пенсійного законодавства / І.Ю. Шклярська // Статистика України. – 2007. – № 1. – С. 101–106.
254. Шумський В.М. Формування Пенсійного фонду : реальність потенційних джерел / В.М. Шумський, В.В. Діхтерьова // Фінанси України. – 2001. – № 7. – С. 58–61.
255. Юрій С.І. Соціальне страхування / С.І. Юрій, М.П. Шаваріна, Н.В. Шаманська. – Київ : Кондор. – 2004. – 464 с.
256. Юровский Б.С. Пенсии государственные и негосударственные : на что можно рассчитывать / Б.С. Юровский. – Харьков : Центр «Консульт», 2005. – 248 с.
257. Юшко С.В. До аналізу наслідків пенсійної реформи 2004 року / С.В. Юшко // Фінанси України. – 2011. – № 9. – С. 59–69.
258. Юшко С.В. Навантаження на фонд оплати праці суб'єктів господарювання як чинник тінізації доходів громадян / С.В. Юшко // Фінанси України. – 2013. – № 2. – С. 32–45.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

259. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика / А.Г. Ягодка. – Київ : КНЕУ, 2000. – 212 с.
260. Якімова Л.П. Проблематика классификации пенсионных рисков / Л.П. Якімова // Бизнес-информ. – 2008. – № 11. – С. 159–163.
261. Якімова Л.П. Еволюція пенсійних систем : аналіз, моделювання, прогноз : монографія / за наук. ред. В.М. Даніча. – Алчевськ : ДонДТУ, 2013. – 358 с.
262. Янова С.Ю. Фінансовий механізм соціального страхування / С.Ю. Янова // Страхование дело. – 2001. – № 10. – С. 23–34.
263. Яценко В.Р. Пенсійна солідарність по-американськи / В.Р. Яценко // Україна : аспекти праці. – 2001. – № 1. – С. 31–38.
264. Яценко В.Д. Стратегія пенсійної реформи в Україні / В.Д. Яценко, В.Г. Мітчел // Україна : аспекти праці. – 1999. – № 2. – С. 19–24.
265. Blake D. Pension Finance / David Blake. – John Wiley & Sons Ltd., 2006. – 451 p.
266. Evans J. Pension Fund Governance: A Global Perspective on Financial Regulation / John Evans, Michael Orszag, John Piggott. – Australia, 2008. – 269 p.
267. Knox D. Global pension index / David Knox, Julie Cook, Minjie Shen. – Melbourne: Australian Centre for Financial Studies, 2011. – 64 p.
268. Matthews J. Social Security, Medicare & Government Pensions / Joseph Matthews, Dorothy Matthews Berman. – Nolo, 2013. – 443 p.
269. Old hopes stirring // The Economist. – London, 2000. – Vol. 357, № 8192. – P. 110.
270. Radical pensions // The Economist. – London, 2000. – Vol. 357, № 8197. – P. 44–45.
271. Peng J. State and Local Pension Fund Management (Public Administration and Public Policy) / Jun Peng. – CRC Press, 2009. – 264 p.

272. Pensions at a Glance 2011 : Retirement-income Systems in OECD and G20 Countries/ OECD Publishing. – Paris : OECD, 2011. – 350 p.
273. Pensions at a Glance Asia/Pacific 2011 / OECD Publishing. – Paris : OECD, 2011. – 109 p.
274. Self R. Pension Fund Trustee Handbook : Ninth Edition / Roger Self. – Tottel, 2005. – 365 p.
275. Soto M. A Fiscal Indicator for Assessing First and Second Pillar Pension Reforms / Mauricio Soto, Benedict Clements, Frank Eich. – Washington : International Monetary Fund, 2011. – 16 p.
276. The social dimension of the Europe 2020 strategy : A report of the Social Protection Committee (2011). Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Unit D.1. March 2011. – P. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social>
277. Ukrainian Social Sector Restructuring Program PADKO / USAID. – Режим доступу : <http://www.padko.kiev.ua>
278. Waring M. Barton Pension Finance : Putting the Risks and Costs of Defined Benefit Plans Back Under Your Control / M. Barton Waring, Robert C. Merton. – Wiley, 2011. – 295 p.– Towers Watson, 2012.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика розрахунку пенсії за віком у солідарній системі

Показник	Формула розрахунку
Розмір пенсії за віком	$П = З_{п} \cdot К_{с},$ <p>де П – розмір пенсії, грн; $Z_{п}$ – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, визначена відповідно до Закону, з якої обчислюється пенсія, грн; $K_{с}$ – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи</p>
Коефіцієнт страхового стажу	$K_{с} = \frac{C_{м} \cdot B_{с}}{100\% \cdot 12},$ <p>де $K_{с}$ – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи; $C_{м}$ – сума місяців страхового стажу; $B_{с}$ – величина оцінки одного року страхового стажу, %; (за період участі тільки в солідарній системі величина оцінки одного року страхового стажу дорівнює 1,35%; а за період участі і в солідарній, і в накопичувальній системах – 1,08%)</p>
Заробітна плата	$З_{п} = З_{с} \cdot \frac{C_{к}}{K},$ <p>де $Z_{п}$ – заробітна плата застрахованої особи для обчислення пенсії, грн; $Z_{с}$ – середня заробітна плата в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії; $C_{к}$ – сума коефіцієнтів заробітної плати (доходу) за кожний місяць ($K_{з1} + K_{з2} + K_{з3} + \dots + K_{zn}$); K – страховий стаж за місяці, які враховано для визначення коефіцієнта заробітної плати (доходу) застрахованої особи</p>
Коефіцієнт заробітної плати (доходу)	$K_{з} = \frac{З_{в}}{З_{с}},$ <p>де $K_{з}$ – коефіцієнт заробітної плати (доходу) застрахованої особи; $Z_{в}$ – сума заробітної плати (доходу) застрахованої особи, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до цього Закону враховується для обчислення пенсії за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати (доходу); $Z_{с}$ – середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка враховується для обчислення пенсії за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати (доходу)</p>

Джерело: складено на основі законодавства [163].

Склад і структура пенсійних надходжень до солідарної пенсійної системи за 2000–2015 роки

Доходи Пенсійного фонду України	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Власні надходження, в т.ч. з урахуванням залишку, млрд грн	11,55	13,28	19,44	23,15	30,01	42,22	52,84	70,44	106,17	114,91	127,04	152,41	165,83	170,82	168,33	169,83
Кошти держбюджету України, млрд грн	1,83	2,13	1,98	1,85	5,88	6,66	9,74	24,88	41,42	35,82	38,18	40,56	49,17	61,47	75,81	80,81
Кошти державних цільових фондів, млрд грн	0,78	1,04	0,84	0,27	0,29	0,28	0,33	0,27	0,17	0,35	0,47	0,51	0,64	0,19	0,14	0,09
Усього доходів, млрд грн	14,16	16,45	22,26	25,27	36,18	49,16	62,91	95,59	147,76	151,08	165,69	193,48	215,64	232,48	244,28	250,73
Темпи змін доходів, %	–	16,17	35,32	13,52	43,17	35,88	27,97	51,95	54,58	2,25	9,67	16,77	11,45	7,81	5,08	2,64
Частка пенсійних надходжень у ВВП, у т.ч., %	8,31	8,06	9,86	9,45	10,48	11,14	11,56	13,26	15,59	16,54	15,31	14,86	15,28	15,98	15,59	12,67
власних надходжень	6,79	6,5	8,61	8,66	8,70	9,56	9,71	9,77	11,20	12,58	11,73	11,71	11,75	11,74	10,74	8,58
Коштів держбюджету України	1,08	1,04	0,88	0,69	1,70	1,51	1,79	3,45	4,37	3,92	3,53	3,12	3,48	4,23	4,84	4,08
Коштів державних цільових фондів	0,44	0,52	0,37	0,10	0,08	0,07	0,06	0,04	0,02	0,04	0,05	0,03	0,05	0,01	0,01	0,01
<i>Частка в загальному обсязі, %:</i>																
Власних надходжень	81,57	80,73	87,33	91,61	82,95	85,88	83,99	73,69	71,85	76,06	76,67	78,77	76,90	73,48	68,91	67,73
Коштів держбюджету України	12,92	12,95	8,90	7,32	16,25	13,55	15,48	26,03	28,03	23,71	23,04	20,96	22,80	26,44	31,03	32,23
Коштів державних цільових фондів	5,51	6,32	3,77	1,07	0,80	0,57	0,53	0,28	0,12	0,23	0,29	0,26	0,30	0,08	0,06	0,04

Джерело: побудовано за матеріалами [142].

Склад і структура власних доходів Пенсійного фонду України за 2000–2014 роки

	2000	%	2001	%	2002	%	2003	%
Власні доходи								
Залишок коштів на початок року, млрд грн	0,28	–	0,06	–	0,53	–	1,62	–
Обов'язкові внески підприємств, установ і організацій, млрд грн	9,91	86,78	12,14	91,76	15,11	79,91	18,99	88,16
Обов'язкові внески громадян, млрд грн	0,51	4,47	0,66	4,99	0,89	4,71	1,26	5,85
Кошти від запровадження фіксованого с/г податку, млрд грн	0,41	3,59	0,17	1,29	0,34	1,80	0,29	1,35
Надходження коштів за спрощеною системою, млрд грн	–	–	–	–	0,53	2,80	0,71	3,30
Інші надходження, млрд грн	0,36	3,15	0,11	0,83	0,48	2,54	0,21	0,97
Надходження коштів за рахунок зменшення недоїмки зі збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, млрд грн	0,20	1,75	0,13	0,98	–	–	–	–
Кошти банків за користування тимчасовими коштами ПФУ, млрд грн	0,03	0,26	0,02	0,15	0,05	0,26	0,04	0,18
Надходження коштів від погашення заборгованості ФСС НВВ, млрд грн	–	–	–	–	0,11	0,58	–	–
Кошти авансованого фінансування виплати пенсій та грошової допомоги наступного періоду, млрд грн	–	–	–	–	1,40	7,40	–	–
Надходження коштів на виплату різниці у пенсійному забезпеченні осіб льотних екіпажів та працівників льотно-випробного складу і наукових працівників, що відшкодовується з бюджетних підприємств та установ, млрд грн	–	–	–	–	–	–	0,03	0,14
Надходження коштів на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України, млрд грн	–	–	–	–	–	–	0,01	0,05
Усього власних надходжень, млрд грн	11,42	100	13,23	100	18,91	100	21,54	100
Власні доходи								
Залишок коштів на початок року, млрд грн	1,83	–	0,62	–	2,28	–	0,48	–
Обов'язкові внески підприємств, установ і організацій, млрд грн	23,74	84,18	37,17	89,37	45,39	89,76	60,14	85,95
Обов'язкові внески громадян, млрд грн	1,58	5,60	2,42	5,82	3,02	5,97	3,79	5,42
Надходження коштів від платників, що працюють у галузі сільського господарства, млрд грн	0,38	1,35	0,81	1,95	0,56	1,11	1,06	1,52
Обов'язкові внески від військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб, млрд грн	–	–	–	–	–	–	2,96	4,23

Продовження дод. В
Продовження таблиці

	2004	%	2005	%	2006	%	2007	%
Власні доходи								
Надходження коштів за спрощеною системою, млрд грн	1,53	5,43	0,36	0,87	0,58	1,15	0,70	1,00
Обов'язкові внески із сум допомоги по тимчасовій непрацездатності, млрд грн	0,37	1,31	-	-	-	-	-	-
Обов'язкові внески за осіб, які отримують допомогу по догляду за дитиною по досягненню нею трирічного віку, млрд грн	-	-	0,06	0,14	0,12	0,24	-	-
Інші надходження, млрд грн	0,26	0,92	0,40	0,96	0,54	1,07	0,76	1,09
Кошти банків за користування тимчасовими коштами ПФУ, млрд грн	0,03	0,11	0,01	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04
Надходження коштів від погашення заборгованості ФСС НБВ, млрд грн	0,08	0,28	0,15	0,36	-	-	-	-
Надходження коштів на виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується з небюджетних підприємств та установ, млрд грн	0,02	0,07	0,02	0,05	0,06	0,12	0,03	0,04
Надходження коштів від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятих на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списом № 1	0,2	0,71	0,18	0,44	0,27	0,53	0,49	0,70
Надходження коштів на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України, млрд грн	0,01	0,04	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01
Усього власних надходжень, млрд грн	28,20	100	41,59	100	50,57	100	69,97	100
Власні доходи								
Залишок коштів на початок року, млрд грн	4,33	-	3,51	3,51	-	2,23	-	-
Обов'язкові внески підприємств, установ і організацій, млрд грн	88,09	86,49	92,04	82,61	82,61	101,27	81,13	81,13
Обов'язкові внески громадян, млрд грн	5,40	5,30	5,66	5,08	5,08	6,87	5,50	5,50
Надходження коштів від плагників, що працюють у галузі сільського господарства, млрд грн	1,93	1,89	2,69	2,42	2,42	3,59	2,88	2,88
Обов'язкові внески від військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб, млрд грн	3,96	3,89	4,20	4,20	3,77	5,28	4,23	4,23
Надходження коштів за спрощеною системою, млрд грн	0,77	0,76	3,93	3,93	3,53	2,69	2,16	2,16
Інші надходження, млрд грн	0,90	0,88	1,51	1,36	1,36	1,64	1,31	1,31
Кошти банків за користування тимчасовими коштами ПФУ, млрд грн	0,03	0,03	0,11	0,09	0,09	0,05	0,04	0,04
Надходження коштів на виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується з небюджетних підприємств та установ, млрд грн	0,04	0,04	0,03	0,03	0,03	0,02	0,02	0,02
Надходження коштів від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятих на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списом № 1	0,72	0,71	1,22	1,09	1,09	1,55	1,24	1,24

*Закінчення дод. В
Закінчення таблиці*

Власні доходи		2008		2009		2010		%			
		%		%		%		%			
Надходження коштів на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України, млрд грн		0,01		0,02		0,04		0,03			
Кошти від погашення боргованості підприємств зі сплати внесків на ЗДПС, млрд грн		-		-		1,82		1,46			
Усього власних надходжень, млрд грн		101,85		111,41		124,82		100			
		2011		2012		2013		2014		2015	
		%		%		%		%		%	
Власні доходи		2,2		2,2		2,2		2,2		-	
Залишок коштів на початок року, млрд грн		-		-		-		-		-	
Сума єдиного внеску, розподілена на ЗДПС, млрд грн		143,57		159,12		164,29		160,52		165,37	
Інші надходження, млрд грн		2,22		1,24		1,44		2,10		1,26	
Кошти банків за користування тимчасовими коштами ПФУ, млрд грн		0,02		0,04		0,03		0,03		0,02	
Надходження коштів на виплату різниці у пенсійному забезпеченні наукових працівників, що відшкодовується з неюджетних підприємств та установ, млрд грн		0,03		0,03		0,05		0,05		0,03	
Надходження коштів від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятих на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком № 1		4,34		3,18		2,77		2,70		1,61	
Надходження коштів від підприємств на покриття фактичних витрат на виплату та доставку пенсій працівникам, зайнятих на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком № 2		-		-		-		1,53		0,92	
Надходження коштів на виплату пенсій іноземним пенсіонерам, які проживають на території України, млрд грн		0,03		0,04		0,04		0,04		0,02	
Усього власних надходжень, млрд грн		150,21		163,65		168,62		166,97		169,83	
		100		100		100		100		100	

Джерело: побудовано за матеріалами [142].

Основні показники ринку праці в Україні за 2000–2015 роки

Рік	Кількість постійного населення, тис. осіб	Темпи зміни постійного населення, %	Природний приріст, (скорочення) населення, тис. осіб	Зайняте населення у віці 15–70 років, тис. осіб	Економічно активне населення працездатного віку, тис. осіб			Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб
					Зайняте населення працездатного віку, тис. осіб	Безробітне населення працездатного віку, тис. осіб	Економічно активне населення працездатного віку, тис. осіб	
2000	48663,60	–	-373,00	20175,00	18520,70	2630,00	13678	
2001	48240,90	-0,87	-369,50	19971,50	18453,30	2440,30	12931	
2002	47823,10	-0,87	-364,20	20091,20	18540,90	2128,60	12235	
2003	47442,10	-0,80	-356,80	20163,30	18624,10	1994,00	11711	
2004	47100,50	-0,72	-334,00	20295,70	18694,30	1888,20	11316	
2005	46749,20	-0,75	-355,90	20680,00	18886,50	1595,20	11388	
2006	46465,70	-0,61	-297,70	20730,40	19032,20	1513,70	11433	
2007	46192,30	-0,59	-290,20	20904,70	19189,50	1416,70	11413	
2008	45963,40	-0,50	-243,90	20972,30	19251,70	1424,00	11389	
2009	45782,60	-0,39	-194,20	20191,50	18365,00	1956,60	10653	
2010	45598,20	-0,40	-200,50	20266,00	18436,50	1784,20	10758	
2011	45453,30	-0,32	-162,00	20324,20	18516,20	1731,70	10556	
2012	45372,70	-0,18	-142,40	20354,30	18736,90	1656,60	10589	
2013	45245,90	-0,28	-158,70	20404,10	18901,80	1576,40	10164	
2014	42759,70	-0,30	-166,40	18073,30	17188,10	1847,10	8959	
2015	–	–	-183,00	16443,20	15742,00	1654,00	8065	

Джерело: побудовано за матеріалами [139].

ДОДАТКИ

Додаток Д

Основні демографічні показники в Україні, 2007–2050 роки

Показники	2007	2025	2050
Населення, млн осіб	46,50	41,10	36
Населення віком 18–59 років, млн осіб	28,50	23,40	19
Населення віком понад 60 років, млн осіб	9,50	10,50	12,00
Робоча сила, млн осіб	22,40	19,50	14,40
Зайнятість, млн осіб	20,90	18,70	13,90
Пенсіонери, млн осіб	13,30	13,80	13,60
Пенсіонери за віком, млн осіб	10,60	11,10	11,10
Інші пенсіонери, млн осіб	2,70	2,70	2,50
Співвідношення населення віком понад середній пенсійний вік до населення віком від 16 років до середнього пенсійного віку	0,42	0,56	0,91
Співвідношення кількості пенсіонерів до кількості тих, хто робить внески (коефіцієнт системної залежності)	0,90	1,04	1,39
Тривалість життя у віці 60 років (чоловіки), роки	13,70	16,70	19,60
Тривалість життя у віці 60 років (жінки), роки	19,10	21,30	23,20
Тривалість життя у середньому пенсійному віці (жінки), роки	23,10	25,40	27,40

Джерело: побудовано за матеріалами Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України.

**Склад і структура збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування
з окремих видів господарських операцій за 2000–2015 роки**

Збори на ЗДПС з окремих видів господарських операцій, млн грн, у т. ч.:	2000	2001	2002	%	2003	%	2004	%	2005	%
	Збір з торгівлі ювелірними виробами із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння, млн грн	–	–	6,00	0,40	6,10	0,35	10,62	0,43	15,53
Збір при відчуженні легкових автомобілів, млн грн	–	–	178,00	11,87	228,00	13,00	383,82	15,45	683,60	17,26
Збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, млн грн	–	–	66,00	4,40	70,10	4,00	204,25	8,22	338,31	8,53
Збір з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку, млн грн	–	–	140,00	9,33	196,30	11,20	382,23	15,39	510,27	12,88
Збір з купівлі-продажу валюти, млн грн	–	–	955,00	63,67	1061,70	60,57	1503,39	60,52	2413,82	60,93
Збір з виробництва та імпорту тютюнових виробів, млн грн	–	–	155,00	10,33	190,80	10,88	–	–	–	–
Доходи Державного бюджету України, млн грн	33946,53	41961,07	45390,51	–	53272,58	–	65215,66	–	106708,41	–
Частка зборів у доходах Державного бюджету України, %	2,23	2,86	3,31	–	3,29	–	3,81	–	3,71	–

Продовження дод. Е
Продовження таблиці

	2006	%	2007	%	2008	%	2009	%	2010	%
Збори на ЗДПС з окремих видів господарських операцій, млн грн, у т. ч.:	4574,89	100	4754,20	100	6587	100	4660,50	100	4807,10	100
Збір з торгівлі ювелірними виробами із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння, млн грн	22,58	0,50	23,84	0,50	36,00	0,55	49,40	1,07	48,77	1,02
Збір при відчуженні легкових автомобілів, млн грн	802,39	17,53	1125,43	23,67	2100,00	31,88	1056,00	22,66	1114,01	23,17
Збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, млн грн	328,52	7,18	427,35	8,99	720,00	10,93	395,40	8,48	390,38	8,12
Збір з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку, млн грн	808,18	17,67	1053,63	22,16	1531,00	23,24	1949,70	41,83	1924,94	40,04
Збір з купівлі-продажу валюти, млн грн	2613,32	57,12	2123,95	44,68	2200,00	33,40	1210,00	25,96	1328,95	27,65
Доходи Державного бюджету України, млн грн	127516,63	-	157287,05	-	231931,97	-	245309,36	-	254995,7	-
Частка зборів у доходах Державного бюджету України, %	3,59	-	3,02	-	2,84	-	1,99	-	1,89	-

*Закінчення дод. Е
Закінчення таблиці*

	2011	%	2012	%	2013	%	2014	%	2015	%
Збори на ЗДПС з окремих видів господарських операцій, млн грн, у т. ч.:	3460,96	100	3734,37	100	4295,34	100	9631,80	100	3912,83	100
Збір з торгівлі ювелірними виробами із золота (крім обручок), платини і дорогоцінного каміння, млн грн	53,11	1,54	57,31	1,53	45,3	1,06	33,60	0,35	211,68	5,41
Збір при відчуженні легкових автомобілів, млн грн	1104,26	31,9	1191,59	31,91	1900,72	44,25	1056,20	10,97	1254,82	32,07
Збір з операцій придбання (купівлі-продажу) нерухомого майна, млн грн	316,22	9,14	341,20	9,14	853,63	19,87	562,90	5,84	778,07	19,89
Збір з користування та надання послуг стільникового рухомого зв'язку, млн грн	1987,36	57,42	2144,36	57,42	1495,69	34,82	1320,60	13,71	1384,25	35,38
Збір з купівлі-продажу валюти, млн грн	–	–	–	–	–	–	6658,50	69,13	284,01	7,25
Доходи Державного бюджету України, млн грн	303875,49	–	373960,25	–	351164,64	–	377821,59	–	534694,81	–
Частка зборів у доходах Державного бюджету України, %	1,14	–	0,999	–	1,22	–	2,55	–	0,73	–

Джерело: побудовано за матеріалами Міністерства фінансів України.

Склад і структура видатків солідарної пенсійної системи за 2000–2015 роки

Видатки Пенсійного фонду України	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Видатки за рахунок власних надходжень, млрд грн	11,55	13,57	18,91	23,15	30,01	59,88	62,01	72,37	108,38	130,34	156,80	172,48	184,35	197,40	192,37	170,90
Видатки за рахунок коштів держбюджету України, млрд грн	1,83	2,13	1,98	1,85	5,88	5,35	7,86	22,95	39,21	33,45	35,01	36,05	43,78	54,46	50,96	80,80
Видатки за рахунок коштів державних цільових фондів, млрд грн	0,78	0,75	0,84	0,27	0,29	0,28	0,33	0,27	0,17	0,35	0,47	0,51	0,63	0,19	0,15	–
Усього видатків, млрд грн	14,16	16,45	21,73	25,27	36,18	65,50	70,20	95,59	147,76	164,14	192,28	209,04	228,76	252,05	243,48	251,70
Темпи змін видатків, %	–	16,17	32,10	16,29	43,17	81,04	7,18	36,17	54,58	11,09	17,14	8,72	9,43	9,24	-3,4	3,37
Частка пенсійних витрат у ВВП, %, у т. ч.:	8,32	8,06	9,86	9,45	10,48	14,84	12,90	13,26	15,59	17,97	17,76	16,05	16,21	17,32	15,54	12,72
Видатків за рахунок власних надходжень	6,79	6,50	8,61	8,66	8,70	13,56	11,39	9,77	11,2	14,27	14,48	13,25	13,06	13,57	12,28	8,63
Видатків за рахунок Держбюджету України	1,08	1,04	0,88	0,69	1,70	1,21	1,47	3,45	4,37	3,66	3,24	2,77	3,10	3,74	3,25	4,08
Видатків за рахунок коштів державних цільових фондів	0,45	0,52	0,37	0,10	0,08	0,07	0,04	0,04	0,02	0,04	0,04	0,03	0,08	0,01	0,01	–
<i>Частка видатків у загальному обсязі, %:</i>																
Видатків за рахунок власних надходжень	81,57	82,49	87,02	91,61	82,95	91,42	88,33	75,71	73,35	79,41	81,55	82,51	80,59	78,32	79,01	67,90
Видатків за рахунок Держбюджету України	12,92	12,95	9,11	7,32	16,25	8,17	11,20	24,01	26,54	20,38	18,21	17,25	19,14	21,60	20,93	32,10
Видатків за рахунок коштів державних цільових фондів	5,51	4,56	3,87	1,07	0,80	0,41	0,47	0,28	0,11	0,21	0,24	0,24	0,27	0,08	0,06	–

Джерело: побудовано за матеріалами [142].

Обсяги видатків Пенсійного фонду України у співвідношенні з основними макроекономічними показниками за 2000–2015 роки

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Доходи Державного бюджету, млрд грн	33,95	41,96	45,39	53,27	65,23	106,71	127,52	157,29	231,93	245,31	255,00	303,88	373,96	351,16	377,82	534,70
Обсяги видатків Пенсійного фонду, %	41,71	39,21	49,04	47,43	55,47	61,38	55,05	60,78	63,71	66,91	75,41	68,79	61,17	71,78	64,44	47,07
Валовий внутрішній продукт, млрд грн*	170,10	204,20	225,80	267,30	345,10	441,50	544,20	720,70	948,10	913,40	1082,60	1302,10	1411,20	1454,90	1566,73	1979,46
Темпи зростання ВВП, %	–	20,05	10,58	18,38	29,11	27,93	23,26	32,43	31,55	-3,66	18,52	20,28	8,38	3,10	7,69	26,34
Оплата праці найманих працівників (у відсотках до ВВП), %	45,20	45,40	45,50	45,70	45,60	49,10	49,40	48,80	49,60	49,40	49,9	48,90	52,20	52,40	46,81	–
Оплата праці найманих працівників, млрд грн	71,93	86,44	103,12	122,19	157,45	216,60	268,63	355,15	470,46	451,34	540,65	636,72	736,50	767,55	733,40	–
Темпи зростання оплати праці найманих працівників, %	–	20,17	19,30	18,49	28,86	37,57	24,02	32,21	32,47	-4,06	19,79	15,09	17,77	3,30	-3,60	–

* Розрахунки здійснено за методологією системи національних рахунків 1993 року.

Джерело: розраховано за матеріалами [139, 142].

ДОДАТКИ

Додаток I

Середній розмір місячної пенсії та кількості пенсіонерів за 1996–2015 роки

Рік	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах соціального захисту (на початок року), грн						Кількість пенсіонерів, тис. осіб
	Всього	У тому числі					
		За віком	За інвалідністю	У разі втрати годувальника	За вислугу років	Соціальна пенсія	
1996 ¹	38,7	38,8	45,6	33,2	40,7	21,4	14,5
1997 ²	51,9	50,8	67,3	43,6	–	–	14,5
1998 ²	52,2	50,9	68,6	43,5	–	–	14,5
1999 ³	60,7	60,1	75,9	47,8	–	–	14,5
2000 ³	68,9	69,3	82,3	52,0	–	–	14447
2001 ³	83,7	85,2	94,5	61,0	105,8	43,7	14423
2002 ³	122,5	127,1	129,7	85,5	146,1	54,8	14376
2003 ³	136,6	141,8	142,4	95,9	168,3	59	14348
2004 ³	182,2	194,2	170,9	120,2	211,2	62,6	14065
2005 ⁴	316,2	323,8	305,2	262,9	334,3	266,2	14050
2006 ⁴	406,8	417,7	393,2	302,8	443,9	339,6	13937
2007 ⁴	478,4	497,0	435,8	339,3	551,3	316,3	13819
2008	776	798,9	624,5	517,5	1243,1	369,7	13750
2009	934,3	942,7	780,7	696,6	1599,1	538	13721
2010	1032,6	1039,6	884,6	807,9	1676,3	620,6	13738
2011	1151,9	1156,0	1033,8	940	1719,1	744,8	13821
2012	1253,3	1252,4	1164,3	1053,8	1795,2	818,1	13640
2013	1470,7	1464,3	1359,2	1252,8	2172,1	920,4	13533
2014	1526,1	1521,6	1406,5	1303,8	2192,6	976	12147,20
2015	1581,50	1573,00	1432,10	1433,10	2244,30	977,00	12147,19

¹ З урахуванням компенсаційних виплат.

² З урахуванням цільової грошової допомоги.

³ З урахуванням цільової грошової допомоги та індексації.

⁴ З урахуванням цільової грошової допомоги, індексації, державної адресної допомоги до пенсії (дотації), а також надбавки за особливі заслуги перед Україною.

Джерело: побудовано за матеріалами [142].

**Середня заробітна плати найманих працівників в Україні
за 1995–2015 роки**

Рік	Номінальна заробітна плата, грн	Коефіцієнт заміщення (частка пенсійних виплат у заробітній платі), %	Темпи зростання номінальної , та реальної заробітної плати (до відповідного попереднього року)	
			Індекс номінальної заробітної плати, %	Індекс реальної заробітної плати, %
1995	73	–	514,20	110,60
2000	230	36,39	129,60	99,10
2001	311	39,39	135,20	119,30
2002	376	36,33	121,00	118,20
2003	462	39,44	122,80	115,20
2004	590	53,59	127,50	123,80
2005	806	50,47	136,70	120,30
2006	1041	45,96	129,20	118,30
2007	1352	57,40	129,70	112,50
2008	1806	51,73	133,70	106,30
2009	1906	54,18	105,50	90,80
2010	2239	51,45	120,00	110,20
2011	2633	47,60	117,60	108,70
2012	3026	48,60	114,90	114,40
2013	3265	46,74	107,90	108,20
2014	3480	45,45	106,00	93,50
2015	4195	40,53	120,50	79,80

Джерело: побудовано за матеріалами [139].

**Середній розмір пенсії, що виплачується відповідно до нормативно-правових актів
органами Пенсійного фонду України за 2006–2014 роки**

	(станом на 1 січня, грн)												
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014				
Законодавство України													
«Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»	397,29	461,98	734,89	874,28	967,16	1083,96	1177,77	1383,21	1439,09				
«Про пенсійне забезпечення»	330,66	309,87	352,74	549,92	647,99	787,01	869,10	971,09	1036,40				
«Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»	912,69	918,19	1253,36	1402,64	1667,68	2279,08	2771,24	3092,10	3198,11				
«Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб»	602,32	715,76	971,87	1061,74	1347,87	1506,55	1841,54	2302,93	2434,18				
«Про державну службу»	943,33	1675,64	2074,82	2719,23	2958,41	3030,00	3094,72	3102,95	3120,00				
«Про прокуратуру»	1743,87	3798,40	4275,43	5677,73	6108,33	6233,47	6371,16	6684,51	6722,68				
«Про статус народного депутата України»	14708,33	15369,19	14995,63	15443,23	15622,35	15541,50	15426,68	15427,28	15303,39				
«Про судоустрій і статус суддів»	1655,56	4948,28	5273,45	5636,91	5879,90	6253,68	7461,62	7795,42	12059,80				
«Про судову експертизу»	845,41	1113,45	1499,18	2150,87	2310,33	2494,42	2634,00	2745,45	2765,50				
«Митний кодекс»	610,53	2336,36	3663,54	4431,78	4630,12	4592,81	4532,67	4460,74	4411,10				
«Положення про помічника-консультанта народного депутата»	1315,60	2229,22	3055,73	3374,16	3465,16	3581,19	3613,73	3652,26	3651,85				
«Про наукову і науково-технічну діяльність»	989,86	1203,43	1659,94	1902,99	2379,86	2674,68	3052,32	3558,65	3573,78				
«Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»	803,48	1698,39	2078,94	2800,24	2944,89	3029,84	3114,96	3146,10	3178,13				
«Про службу в органах місцевого самоврядування»	711,20	1553,18	1856,90	2495,05	2738,18	2823,83	2873,40	2852,40	2845,42				
«Про Національний банк України»	1186,77	2439,10	3166,20	4284,58	5015,86	5448,56	5888,89	5943,1	6034,6				
«Про дипломатичну службу»	1000,00	1600,00	2000,00	3000,00	3000,00	–	–	8750,00	8800,00				
«Про Кабінет Міністрів України»	–	–	9789,32	10404,85	14981,19	15088,30	15119,77	14984,34	14977,22				

Джерело: побудовано за матеріалами [204].

Порівняльні умови діяльності компаній з ubezpieчення життя та недержавних пенсійних фондів

Основні умови	Компанія з ubezpieчення життя	Недержавний пенсійний фонд
Організаційно-правова форма	Фінансова установа комерційна	Фінансова установа некомерційна
Фінансова діяльність	Самостійно	За участю КУА адміністратора НПФ та зберігача
Статутний фонд	Не менше ніж 1,5 млн євро	Не менше ніж 0,5 млн євро, КУА – 300 тис. євро НПФ – 300 тис. євро
Витрати на ведення справи	До 15%, про що зазначається у правилах ubezpieчення життя та у договорі за домовленістю сторін	10,7%, у т. ч. КУА – 4,2%, зберігач – 0,5%, адміністратор НПФ – 5–6% та одноразові послуги
Власник пенсійних коштів	Роботодавець-страхувальник може вирішувати процедуру переходу прав на страхові суми до ubezpieченого залежно від його стажу та виконання умов (трудової дисципліни)	Учасник з моменту перерахування коштів до недержавного пенсійного фонду. Роботодавець втрачає права та вплив на виплати цих коштів
Можливість рефінансування	Можливо, з урахуванням вимог Нацкомфінпослуг	До 10%
Рівень впливу роботодавця на інвестиційні програми	Високий з урахуванням вимог Нацкомфінпослуг на структуру страхових резервів	Низький з урахуванням обмежень, встановлених Нацкомфінпослуг на структуру активів
Податкові пільги для корпорацій	Податок на прибуток, податок з фізичних осіб, нарахування на зарплату	Податок на прибуток податок з фізичних осіб, нарахування на зарплату
Типи пенсійних програм	Нагромадження пенсійного капіталу. Рента на будь-який строк. Довічні ануїтети. Ануїтети з гарантованим строком виплат	Нагромадження пенсійного капіталу, якщо сума не перевищує встановлену Нацкомфінпослуг. Пенсія на визначений період (не менше ніж 10 років)
Додаткові програми	Захист життя, здоров'я. Ритуальні видатки. Широкий спектр «суміжних» з пенсійним страхових продуктів	Можливість купувати поліси ubezpieчення життя (не більше ніж 1% від внеску до НПФ)
Інвестиційний дохід	Гарантовано до 40%. Розподіл між клієнтами не менше 85% прибутку	Не гарантується. Розподіл між клієнтами не менше 95,3% прибутку
Валюта страхування	Будь-яка, у т. ч. валютний еквівалент	Гривня

Джерело: [64, с. 248–249].

Основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів за 2005–2015 роки

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість недержавних пенсійних фондів	54	79	96	109	108	101	96	94	81	76	72
Кількість адміністраторів недержавних пенсійних фондів	37	41	40	50	44	43	40	37	28	24	23
Загальна кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	30,60	41,50	55,90	62,30	62,50	69,7	75,00	61,40	61,40	55,10	59,70
Кількість учасників за укладеними пенсійними контрактами, тис. осіб	88,40	193,30	278,70	482,50	497,10	569,2	594,60	584,80	840,60	833,70	836,70
Темпи змін кількості учасників за укладеними пенсійними контрактами, %	–	118,67	44,18	73,13	3,03	14,50	4,46	-1,65	43,74	-0,82	0,36
Загальні активи недержавних пенсійних фондів, млн грн	46,20	137,82	280,70	612,20	857,90	1144,3	1386,90	1660,10	2089,80	2469,20	1980,00
Пенсійні внески, млн грн, у т. ч.	36,51	114,42	234,44	582,90	754,60	925,4	1102	1313,70	1587,50	1808,20	1886,80
– від фізичних осіб	2,20	5,30	14,00	26,00	31,80	40,7	50,60	58,60	66,50	71,40	80,30
– від юридичних осіб	34,30	109,10	220,4	556,8	722,70	884,6	1051,20	1254,90	1520,50	1736,10	1806,30
– від фізичних осіб-підприємців	0,01	0,02	0,04	0,10	0,10	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20
<i>Частка пенсійних внесків у загальному обсязі, %:</i>											
– від фізичних осіб	6,03	4,63	5,97	4,46	4,21	4,39	4,59	4,46	4,19	3,95	4,26
– від юридичних осіб	93,94	95,35	94,01	95,52	95,78	95,59	95,39	95,52	95,80	96,01	95,73
– від фізичних осіб-підприємців	0,03	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01
Пенсійні виплати, млн грн	1,70	4	9,10	27,30	90,10	158,20	208,90	251,90	300,20	421,40	557,10
Кількість осіб, що отримали / отримують пенсійні виплати, тис. осіб	–	–	5,50	10,90	28,10	47,80	63,10	66,20	69,00	75,60	82,20
Сума інвестиційного доходу, млн грн	9,71	23,40	68,10	86,80	236,70	433	559,90	726,90	953,30	1266,00	872,20
Прибуток від інвестування активів недержавних пенсійних фондів, млн грн	8,44	17,30	51,50	55,20	189,60	368,40	473,30	620,30	818,00	1095,00	657,00
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн грн	1,27	6,10	16,60	31,60	47,10	64,60	86,60 ¹	106,60	135,30	171,00	215,20

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

Склад і структура інвестиційного доходу у 2005–2015 роки, %

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Прибуток від інвестування активів НПФ	86,92	73,93	75,62	63,60	80,10	85,08	84,53	85,33	85,81	86,49	75,33
Сума витрат, відшкодованих за рахунок пенсійних активів	13,08	26,07	24,38	36,40	19,90	14,92	15,47	14,67	14,19	13,51	24,67

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

Структура витрат, відшкодованих за рахунок пенсійних активів недержавних пенсійних фондів у 2005–2015 роки, %

Назва витрат	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Винагорода за надання послуг з управління активами НПФ	18,80	30,54	40,00	46,00	56,60	63,80	63,80	70,20	69,8	68	64,08
Витрати на оплату послуг з адміністрування НПФ	76,80	64,91	51,99	30,00	35,40	28,30	28,30	21,00	21,7	23,60	25,47
Оплата послуг зберігача	1,5	2,34	3,00	3,30	3,90	4,40	4,40	5,40	5,30	5,30	5,25
Оплата послуг з проведення планових аудиторських перевірок НПФ	0,06	0,33	0,01	2,00	0,50	0,50	0,50	–	0,80	0,90	0,98
Оплата послуг, які надаються третіми особами	2,80	1,73	4,00	3,50	3,00	2,50	2,50	1,90	1,60	1,40	1,39
Оплата всіх інших послуг	0,30	0,16	1,00	0,80	0,50	0,60	0,60	1,50	0,80	0,80	2,83

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

**Склад і структура пенсійних активів недержавних пенсійних фондів
за напрямками інвестування коштів за 2005–2015 роки, %**

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Депозити на рахунках банків	70,00	35,76	38,60	56,30	40,00	34,70	29,50	34,50	36,40	38,60	39,40
Банківські метали	1,60	3,23	2,70	3,70	3,70	2,80	1,90	1,10	0,70	0,60	0,70
Цінні папери з гарантованим доходом	0,50	1,09	1,50	1,10	0,80	0,40	0,50	0,20	0,50	—	—
Облігації резидентів	10,50	40,97	23,80	22,60	18,90	15,40	25,00	31,20	31,00	27,60	13,40
Акції вітчизняних емітентів	7,00	12,00	25,00	9,00	8,80	18,00	18,00	16,00	13,00	10,60	3,30
Об'єкти нерухомості	—	0,91	0,90	1,00	2,10	5,60	3,50	2,90	2,80	2,80	3,60
Іпотечні цінні папери	—	0,02	0,20	0,10	0,05	—	—	—	—	—	—
Цінні папери, дохід за якими гарантовано КМУ	—	1,58	1,30	3,60	16,40	14,90	15,10	11,90	11,50	15,30	34,11
Активи, не заборонені законодавством України	10,40	4,32	2,60	1,50	6,30	5,00	3,40	0,80	1,30	1,00	1,30
Дебіторська заборгованість	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,80	3,20
Кошти на поточному рахунку	—	—	3,30	2,20	2,80	3,10	2,70	0,60	0,90	0,70	0,90

Джерело: побудовано за матеріалами [141].

**Світові демографічні тенденції
(чисельність населення у 1995 р. = 100)**

Країна/рік	1995	2000	2010	2020	2030	2050
США населення	100,0	104,8	113,0	119,8	124,7	172,2
Демографічне навантаження	19,2	19,0	20,4	27,6	36,8	38,4
Японія	100,0	101,3	102,2	100,6	97,6	91,6
Демографічне навантаження	20,3	24,3	33,0	43,0	44,5	54,0
Німеччина	100,0	100,0	97,2	94,2	90,6	81,2
Демографічне навантаження	22,3	23,8	30,3	35,4	49,2	51,9
Франція	100,0	102,2	104,9	106,9	107,8	106,1
Демографічне навантаження	22,1	23,6	24,6	32,3	39,1	43,5
Італія	100,0	100,1	98,2	95,3	91,9	82,6
Демографічне навантаження	23,8	26,5	31,2	37,5	48,3	60,0
Великобританія	100,0	101,0	102,2	103,5	103,9	102,0
Демографічне навантаження	24,3	24,4	25,8	31,2	38,7	41,2
Канада	100,0	105,0	113,2	119,7	123,1	122,7
Демографічне навантаження	17,5	18,2	20,4	28,4	39,1	41,8
Швеція	100,0	101,8	103,8	105,7	107,0	107,0
Демографічне навантаження	17,4	26,9	29,1	35,6	39,4	38,6
Україна	100,0	95,7	89,1	85,2	81,0	72,7
Демографічне навантаження, % (65 років і старше) / (15–64)	20,6	20,3	22,3	24,8	30,0	38,7
Населення пенсійного віку (55+/60+) / населення працездатного віку (16–54/59)	40,4	41,6	40,5	49,1	53,1	72,1

Джерело: побудовано за матеріалами [211].

ДОДАТКИ

Продовження дод. П

Таблиця П.2

Прогноз частки державних витрат на пенсійне забезпечення у валовому внутрішньому продукті країн з розвинутою та трансформаційною економікою, %

Країна	2025 р.	2050 р.
Естонія	5,1	4,2
Латвія	5,3	5,6
Мальта	10,0	7,0
Польща	9,5	8,0
Литва	7,6	8,6
Великобританія	7,3	8,6
Словаччина	7,3	9,0
Ірландія	7,2	11,1
Нідерланди	9,7	11,2
Швеція	10,7	11,2
Австрія	13,5	12,2
Данія	12,0	12,8
Німеччина	11,6	13,1
Фінляндія	13,5	13,7
Чехія	8,9	14,0
Італія	14,4	14,7
Франція	14,0	14,8
Бельгія	13,4	15,5
Іспанія	10,4	15,7
Угорщина	13,0	17,1
Люксембург	13,7	17,4
Словенія	13,3	18,3
Кіпр	10,8	19,8
Португалія	15,0	20,8

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

**Частка видатків на пенсійне забезпечення у валовому внутрішньому продукті
європейських країн за 2002–2013 роки, %**

Країна	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Середнє значення
Бельгія	11,2	11,3	11,2	11,2	11,1	10,7	11,4	12,2	12,2	12,4	12,4	12,7	11,7
Болгарія	–	–	–	7,6	7,2	6,9	7	8,8	9,2	8,7	8,5	9	8,1
Чеська Республіка	8,4	8,3	7,9	8	8	7,9	8,2	9,1	9,2	9,7	9,9	9,8	8,7
Данія	10,7	11,1	11	11	10,7	12,4	12,5	13,8	13,8	14,3	14,5	–	12,3
Німеччина	13,4	13,6	13,4	13,4	12,9	12,5	12,4	13,2	12,8	12,4	12,3	12,2	12,9
Естонія	5,9	5,9	6	5,9	5,9	5,8	7,1	9	8,8	8	7,8	7,7	6,9
Ірландія	4,6	4,9	4,9	4,9	5	5,2	6,1	7	7,2	7,1	7,3	–	5,8
Греція	11,8	11,5	11,7	12,2	12,1	12,3	12,7	13,5	13,9	14,9	17,5	–	13,1
Іспанія	9,3	9,2	9,1	9,1	8,9	9,2	9,5	10,4	11	11,4	12	12,7	10,2
Франція	13	13,1	13,2	13,3	13,1	13,1	13,4	14,7	14,8	14,9	15,2	15,5	13,9
Хорватія	–	–	–	–	–	–	9,5	10,4	10,7	10,6	10,7	11	10,5
Італія	14,5	14,6	14,5	14,6	14,6	14,5	14,9	16	16	16,1	16,6	17	15,3
Кіпр	6,4	6,7	6,6	6,7	6,7	6,6	6,8	7,4	8,3	8,7	9,5	10,7	7,6
Латвія	8,3	7,5	6,9	6,4	6,2	5,3	6	8,4	10	8,6	8,2	8	7,5
Литва	6,9	6,7	6,6	6,5	6,3	6,6	7,4	9,6	8,5	7,7	7,7	7,3	7,3
Люксембург	10	10,1	9,9	9,6	8,6	8,2	8,8	9,9	9,4	9,5	9,8	9,8	9,5
Угорщина	8,9	9,2	9,3	9,8	10	10,5	11	11,1	11	11,1	9,6	9,8	10,1
Мальта	8,3	8,5	8,8	8,9	9	8,9	8,9	9,5	9,6	9,3	9,6	9,3	9,1
Нідерланди	12,7	12,8	12,8	12,5	12,3	12,1	12	12,8	12,9	13	13,4	14,3	12,8

Закінчення дод. П
Закінчення табл. П.3

Країна	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Середнє значення
Австрія	14,4	14,6	14,3	14,1	14	13,8	14	15	15	14,8	15	15,2	14,5
Польща	13,7	13,8	13,1	12,5	12,4	11,5	11,5	12,4	11,9	11,4	11,1	–	12,3
Португалія	10,9	11,4	11,9	12,3	12,6	12,6	13,2	14,1	14,2	14,8	14,8	16,1	13,2
Румунія	6,7	6	6,2	6,2	6	6,4	7,6	9,4	9,4	9,2	8,8	8,4	7,5
Словенія	11,3	10,7	10,5	10,3	10,3	9,7	9,6	10,9	11,3	11,4	11,6	11,9	10,8
Словаччина	7,4	7,3	7,4	7,5	7,4	7,3	7,2	8,5	8,4	8,3	8,4	8,7	7,8
Фінляндія	10,9	11,3	11,2	11,2	11,1	10,8	10,8	12,6	12,7	12,5	13	13,7	11,8
Швеція	11,4	12	12	12,1	11,7	11,4	11,8	12,9	12	11,7	12	12,3	11,9
Великобританія	10,7	10,6	10,5	10,6	10,6	10,3	10,7	11,8	11,8	11,8	12,3	12,2	11,2
Ісландія	6,6	7,3	7,1	7	6,8	7	7,2	8,3	7,9	8,7	9,3	–	7,6
Норвегія	8,3	8,6	8,3	7,9	7,6	7,7	7,6	8,7	8,4	8,5	8,7	9	8,3
Швейцарія	12,1	12,5	12,3	12,4	11,9	11,7	11,4	12,2	12,1	12,2	12,3	12,3	12,1
Туреччина	4,9	5,8	6,2	6,4	6,5	6,9	6,8	7,9	7,9	7,7	8,1	–	6,8

Джерело: побудовано за матеріалами [143].

Наукове видання

ЧУГУНОВ Ігор Якович,
НАСІБОВА Ольга Вікторівна

**ФІНАНСИ ПЕНСІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Редактор Л.В. Білокопитова
Комп'ютерне верстання І.В. Деркачової
Дизайн обкладинки Т.В. Матвієнко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 14,42. Тираж 300 пр. Зам. 288.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.